

Копійчаний роман

Бертольт Брехт

КОПІЙЧАНИЙ РОМАН

Переклав Юрій Лісняк

Пристановище

Він узяв, що дали, бо притуга тяжка;

Лиш, не бувши дурним, спитав:

"За що хліб і притулок? За що ласка така?

І в які я тенета впав?"

"Загибель пана Ейгіна" (старовинна ірландська балада)

Солдат Джордж Ф'юкумбі на бурській війні дістав кулю в ногу, і лікарям у одному з кейптаунських госпіталів довелось відтяти її до коліна. Ф'юкумбі відвезли до Лондона, де він одержав повністю належні йому сімдесят п'ять фунтів стерлінгів компенсації, підписавши спершу папір про те, що він відмовляється надалі від будь-яких претензій до держави. За ті сімдесят п'ять фунтів він купив у Ньюгеті невеличкий шиночок, що останнім часом, як можна було пересвідчитися з недбалих записів олівцем у рахункових книжках — маленьких, заляпаних пивом зшиточках, — давав щонайменше сорок шилінгів прибутку на тиждень.

Оселившись у малесенькій комірчині при шинкові, Ф'юкумбі найняв собі на поміч літню жінку й почав господарювати. Але вже тижднів за два він зрозумів, що його нога не дуже оплатилась: хоч як годив солдат своїм клієнтам, йому тих сорока шилінгів ні разу не пощастило наторгувати. Він дізнався, що недавно тут поблизу щось будували і про те, щоб шинок не порожнював, дбали муляри; але будову вже закінчили і головної клієнтури не стало. Як йому потім сказали, Ф'юкумбі, купуючи шинок, легко міг побачити все це з рахункових книжок: адже виторг у будень, навсупереч усім законам шинкарського промислу, був вищий, ніж у неділю. Але ж солдат досі бував тільки відвідувачем таких шинків, а не хазяїном... Він насилу-насилу спромігся протриматись із своїм господарством чотири місяці — тим більше що забагато часу витрачав на розшуки колишнього хазяїна, — а потім опинився на вулиці, без шматка хліба.

На якийсь час Ф'юкумбі знайшов притулок в однієї молоді солдатки; поки вона стояла за прилавком своєї малесенької крамнички, він бавив її дітей, розповідаючи їм про війну. Та потім їй написав чоловік що має приїхати у відпустку, і вона мусила чимскоріше спекатися свого пожильця, що з ним, як воно звичайно буває в тісних помешканнях, уже спала разом. Він перекалатав у неї ще днів зо два, а потім усе-таки довелось йому забратися геть. Ще кілька разів заходив він до солдатки, вже коли чоловік її від'їхав, і попоїсти щоразу діставав. Та помалу він скочувався нижче й нижче, і врешті його підхопив і поніс нескінченний потік знедолених, що їх голод день і ніч жене вулицями столиці світу.

Якось уранці Ф'юкумбі вийшов на один з мостів через Темзу. Він уже два дні нічого не

їв — люди, до яких він підходив у шинках, правда, чаркою його іноді частували, але їсти не запросили ні разу. Якби не його старий солдатський мундир, йому взагалі ніхто нічого не дав би; він, власне, задля цього й надягав той мундир.

Однак тепер він був у цивільному вбранні, яке носив, ще коли шинкарював. Бо він збирався просити милостині і йому було соромно. Не того він соромився, що лишився без ноги, і не того, що купив збитковий шинок, а того, що мусив просити грошей у чужісіньких людей. На його думку, ніхто нічого не був йому винен.

Жебрання давалось йому нелегко. Можна гадати, що це професія для людей, які нічого не вчилися; а виявилось, що й жебрати теж треба спочатку навчитись. Солдат уже звертався до кількох перехожих; але він не вмів робити влєсливої міни і намагався не заступати дороги людям, у яких просив, щоб не здатись нав'язливим. Та й звернення в нього виходили занадто довгі — поки договорить до кінця, перехожий уже далеко. І руки солдат не простягав. А тому, хоч він, мабуть, уже разів із п'ять принижувався, навряд чи хто з перехожих здогадався, що в нього просять милостині.

Зате про це, як видно, здогадався дехто інший, бо раптом Ф'юкумбі почув у себе за спиною чийсь хрипкий голос:

— А чи не вшився б ти звідси, падлюко!

Солдат, що відчував провину, навіть не озирнувся. Він просто пішов собі, знітившись, геть. Тільки за якусь сотню кроків він наважився оглянутись і побачив двох убогих старців у злиденному лахмітті, що стояли й дивились йому вслід. Ф'юкумбі пошкандибав далі — вони пішли за

ним назирці. Лише минувши кілька вулиць, солдат побачив, що вони відчепились.

Другого дня він вештався побіля доків, час від часу несміливо звертаючись до вбраних по-простому перехожих, чим вельми їх дивував. Нараз хтось гепнув його по спині і в ту ж мить запхнув йому щось до кишені. Озирнувшись, солдат не побачив нікого, але в кишені знайшов цупку візитну картку, кілька разів перегнуту й страшенно заяложену. На картці були надруковані прізвище й адреса: "Дж.-Дж. Пічем, Олд-Оук-стріт, 7", а нижче нашкрябано олівцем: "Якхочиш шопцілі були ребра то звернис на вищезначину адресу". Це речення було двічі підкреслене.

Помалу солдатові свінуло, що й учорашній, і сьогоднішній напади якимось пов'язані з його спробами просити милостині. Але йому чогось не дуже хотілося йти на Олд-Оук-стріт.

Надвечір біля одного пивного бару до нього заговорив якийсь жебрак. Ф'юкумбі впізнав у ньому одного з тих, — учорашніх. Але сьогодні жебрак, здавалось, був настроєний миролюбніше. Він був іще молодий і зовсім не злий на вигляд. Учепившись солдатові в рукав, він потяг його за собою.

— Ану, стерво собаче, — сказав жебрак досить приязно, спокійнісіньким тоном, — покажи нбмёр.

— Який такий номер? — спитав солдат.

Неквапно човгаючи обік нього, так само приязно, але ні на мить не спускаючи його з ока, молодик пояснив своїм жаргоном, що те нове ремесло, за яке хоче взятися солдат,

організоване незгіршг ніж будь-яке інше, а може, й краще; що вони, мовляв, живуть не в якійсь там дикій пуші, куди не ступала нога цивілізованої людини, а в великому, впорядженому місті, в столиці світу. Отже, щоб добувати хліб цим новим ремеслом, він повинен мати номер — щось ніби патент. Одержати цей номер можна там і там — певна річ, не задарма. На Олд-Оук-стріт міститься керівництво організації, членом якої, за всіма законами, треба стати й йому,

Ф'юкумбі вислухав усе це, ні разу не перепитавши жебрака. Потім відловів так само миролюбно — адже вони йшли людною вулицею,— що він дуже задоволений існуванням такої організації, точнісінько як у мулярів або перукарів, але сам воліє діяти за власним розсудом, бо йому в житті вже доводилось виконувати скорше забагато, ніж замало наказів, про що переконливо свідчить його дерев'янка.

По цих словах він подав на прощання руку своєму супутникові, що слухав його з таким виразом, ніби йому випала нагода почути надзвичайно цікаві міркування мудрої, бувалої людини, з якими він, на жаль, не може цілком погодитись. Жебрак, засміявшись, ляснув його по плечу, мов давнього знайомого, і перейшов на другий бік вулиці. Солдатові той сміх не сподобався.

Щодень йому жилося гірше.

Як виявилось, для того щоб діставати милостиню більш-менш регулярно, треба сидіти на постійному місці (а місця до того ж були кращі й гірші); але йому не щастило знайти таке місце. Його звідусіль проганяли. Він не міг зрозуміти, як пристосовуються інші. Вигляд у них був, у всякому разі, багато нужденніший, ніж у нього. Вдягнені вони були в злиденне лахміття, крізь дірки світило голе тіло. (Згодам він дізнався, що в певних колах одяг, який не відкриває очам публіки грішного тіла, розцінюється як вітрина, заліплена папером). Та й фізичний стан їхній здавався гірший, каліцтв у них було більше, і ті каліцтва були тяжчі. Багато хто з них сидів долі, на холодній землі, і перехожі були певні, що такий жебрак справді наживає собі хвороби. Ф'юкумбі теж радісінько сів би на холодне каміння, якби тільки йому дозволили. Але такі місця, що самі волали до милосердя, очевидно, не були загальною власністю. Полісмени або жебраки весь час проганяли солдата.

Поневіряючись отак, він урешті застудився й блукав по місту в гарячці, з кількою в грудях.

Одного вечора він знову зустрів того самого молодого жебрака. Той, побачивши солдата, зразу пішов назирці за ним. Через два квартали до нього пристав ще один жебрак. Ф'юкумбі пустився тікати, вони побігли навздогін.

Солдат кілька разів звертав у завулочки, щоб позбутись переслідувачів. Він уже думав був, що втік від них, коли раптом на розі обидва вирости перед ним, і не встиг зін гаразд розгледіти їх, як вони накинулись на нього з кийками. А один навіть упав на землю й сіпнув Ф'юкухмбі за дерев'янку. Солдат повалився навznak, ударившись головою об камінь. Та в цю ж мить нападники рвонули навітікача, бо з-за рогу показався полісмен.

Ф'юкумбі думав уже, що той прискіпається до нього, та враз із сусіднього підворіття

викотився на маленькому візочку третій жебрак, обуреним жестом показав на втікачів і шпарко загерготів, щось пояснюючи полісменові. Той за комір підвів Ф'юкумбі й штурхнув його в спину. Солдат покульгав далі, а жебрак, що обома руками правував своїм залізним візочком, покотив слідом, не відстаючи ні на крок. У нього, видно, не було ніг.

За найближчим рогом безногий учепився Ф'юкумбі в холошу. Вони заблукали до одного з ндйзлиденніших закутків міста, вулички тут були не ширші трьох кроків. Неподалік з'явив низький прохід у темний двір.

— Ось сюди! — хрипко звелів каліка. Попхнувши свого візочка, що мав збоку залізний важіль, просто на ноги охлялому Ф'юкумбі, він і справді загнав солдата в маленький, не більший як три на три метри, дворик. Не встиг сторопілий солдат розгледітись, як каліка — літній чоловік з важкою нижньою щелепою — спритно, мов та мавпа, вискочив із свого візочка, виявившись раптом власником двох здоровісіньких ніг, і зразу насів на Ф'юкумбі. Він був на добру голову вищий за солдата й ручиська мав, як у орангутанга.

— Засукуй рукава/ — гукнув він.— Покажи у відкритому, чесному бою, чи справді ти гідніший посісти те при-буткове місце, якого ми обидва домагаємось. "Дорогу найздібнішому!" і "Горе переможеному!" — ось мої девізи. Здійснювати їх — це послуга всьому людству, бо таким чином тільки здібні люди можуть підвестись на належну висоту й заволодіти всім прекрасним на землі. Але не вдавайся до заборонених засобів, не бий нижче пояса й у потилицю, а також коліном. Змагання, щоб мати юридичну силу, повинне провадитись за правилами Британської спілки боксерів!

Бій був недовгий. Зломлений фізично й духовно, поплентався Ф'юкумбі за старим. Про Олд-Оук-стріт тепер годі було й думати.

Цілий тиждень пробув солдат у ярмі в старого. Той ставив його навпроти себе на мосту, звелівши надягати солдатський мундир, а ввечері, після розрахунку, давав йому їсти.

Прибутки солдатів лишалися дуже низькі. Всі гроші він мусив віддавати старому, а тому часто навіть не знав, чи покривають ті кілька нажебраних ним мідяків вартість його вечері — смаженого оселедця та чарки поганої сивухи. Старий, каліцтво якого здавалось тяжчим, хоч насправді не існувало зовсім, збирав куди багатшу данину, Незабаром солдат пересвідчився: його хазяїнові треба було тільки, щоб ніхто чужий не зайняв місця навпроти нього. Головним джерелом прибутку були люди, які постійно ходили цим шляхом — перед обідом або вранці, дорогою на службу, і ввечері, повертаючись додому. Вони подавали тільки раз на день і хоч звичайно ходили завжди тим самим боком булиці, але іноді переходили й на другий. Цілком покластися на них не можна було.

Ф'юкумбі відчував, що нинішнє його становище — це вже крок уперед, однак іще не те, що йому треба.

Минув тиждень, і в старого — очевидно, через солдата — виникли якісь незгоди з таємничою організацією на Олд-Оук-стріт. Троє чи четверо жебраків напали на них, коли вони вранці саме збиралися вилізти зі свого кубла в старому портовому складі,

потягли їх з вулиці в вулицю й нарешті привели до будинку, в якому містилась маленька, страшенно занехаяна крамничка під вивіскою "Музичні інструменти".

У крамничці, за поточеним шашеллю прилавком, стояло двоє чоловіків. Один, низенький, щуплявенький, з вульгарним виразом обличчя, у колись чорних штанах, такий самий жилетці й старому, продавленому котелку, збитому на потилицю, стояв, засунувши руки в кишені штанів, біля вітрини й дивився на вулицю, в похмурий ранок. Він навіть не озирнувся, коли привели старого й Ф'юкумбі, і взагалі не виявляв жодних ознак зацікавлення. Другий був гладкий, з лиця червоний як рак і, либонь, ще вульгарніший на вигляд.

— Доброго ранку, містере Смізі! — відверто глузливим тоном привітав він старого і, покликавши, його за собою, вийшов оббитими залізом дверима до сусідньої кімнати. Старий непевно озирнувся навколо й пішов за ним у супроводі людей, що приволокли сюди його й Ф'юкумбі. Від страху він аж потемнів на виду.

Ф'юкумбі залишився в крамничці; про нього наче забули. На стіні висіло кілька музичних інструментів — старі, погнуті сурми, скрипки без струн, обшмугляні катеринки. Торгівля тут, видно, йшла не вельми жваво, бо на інструментах лежав товстий кожух пилуки.

Згодом солдат іще мав дізнатися, що той десяток інструментів-інвалідів не відігравав важливої ролі в підприємстві, до якого він потрапив. Та й вузенький, з двома вікнами, фасад давав аж надто неповне уявлення про розміри будинку. І прилавок з розхитаною касовою шухлядою теж не розкривав карт.

У цій старій садибі, що складалася з трьох чималеньких будинків і двох подвір'їв, містилась, oprіч усього іншого, кравецька майстерня, в якій працювало з десяток швачок, і чоботарня, де сиділо теж не менше першорядних майстрів. А головне — десть тут зберігалась картотека, до якої було занесено понад шість тисяч прізвищ чоловіків і жінок, що мали честь працювати на цю фірму.

Солдатові ще невтямки було, в чому полягають функції цього своєрідного, темного підприємства; добрати це він спромігся тільки через тиждень чи два. Але, вимотаний до краю, він одразу зрозумів: для нього було б справжнім щастям якось приліпитися тут, при цій великій, таємничій і могутній організації.

Містер Смізі, перший роботодавець солдата, того ранку більше на сцені не з'являвся; і пізніше Ф'юкумбі бачив його тільки двічі-тричі, та й то віддалік.

Трохи згодом гладкий, прочинивши залізні двері, гукнув у крамницю:

— Справжня дерев'янка!

Низенький, — очевидно, хазяїном тут був саме він — підійшов до Ф'юкумбі, швидким рухом підсмикнув йому* холощу й оглянув дерев'яну ногу. Потім, знову застромивши руки в кишені, повернувся до тьмяного вікна і, дивлячись надвір, тихо спитав:

— Що ви вмієте робити?

— Нічого, — відповів солдат так само тихо. — Я прошу милостині.

— Та цього кожному хотілося б, — сказав низенький зневажливо, навіть не повернувши голови. — У вас нема ноги? І за те, що ви ходите на дерев'янці, ви хочете діставати

милостиню? Ах, ви кажете, що принесли ту свою ногу в жертву батьківщині? Тим гірше! Кажете, таке може спіткати кожного? Певна річ — крім хіба військового міністра. Втративши ногу, на кого ж ще може розраховувати людина, як не на своїх ближніх? Безперечно! Але так само безперечно, що ніхто не любить давати. Війна — це стихійне лихо. Коли трапляється землетрус, хіба в цьому хто винен? Знаємо ми отих патріотів і їхній патріотизм. Спершу самі біжать у добровольці, а потім, лишившись без ніг, про свої патріотичні почуття й знати нічого не хочуть. Не кажучи вже й слова про ті незліченні випадки, коли, приміром, возій із броварні під час щоденної своєї роботи, тобто розвозячи пиво, позбудеться ноги, а потім плете казна-що про якусь там баталію/ І ще одне, найголовніше: адже саме тому і вважається такою великою честю йти в бій за батьківщину, саме тому цих сміливців і обсипають почестями та славлять, що на війні доводиться жертвувати ногами! Якби не цей невеличкий ризик — ну, гаразд, хай буде великий ризик,— то за що ж тоді глибока вдячність усієї нації! Ви, по суті, агітатор-пацифіст! І не відмагайтеся, шкода праці! Адже, стоячи на вулиці й виставляючи напоказ своє каліцтво, ви немов хочете сказати: "Ох, яка жахлива річ війна/ Там недовго й ноги позбутись!" Посоромтеся, добродію/ Війни так само необхідні, як і жахливі/ Чи можемо ми дозволити, щоб у нас відняли все наше надбання? Щоб на наших Британських островах хазяйнували чужинці, вороги? Невже ви хочете жити серед ворогів? От бачте, ви цього не хочете! Одно слово, любий мій, ви не повинні спекулювати своїм нещастям. У вас немає до цього хисту...

Після такої промови він, навіть не глянувши на солдата, пройшов повз нього крізь оббиті залізом двері в контору. Натомість звідти вийшов гладкий і повів Ф'юкумбі— тільки заради його ноги, як він пояснив,— через двір до другого подвір'я, де доручив йому доглядати собак, що сиділи в великій клітці.

Відтоді солдат удень і вночі товкся на тому подвір'ї, доглядаючи собак-поводарів. Тих собак там було чимало: добирали їх не за здатністю водити сліпих (таких нещасних серед контингенту фірми не набралось б і півдесятка), а за зовсім іншими ознаками, а саме за здатністю викликати якомога більше співчуття, тобто за їхнім жалюгідним виглядом, який, треба сказати, залежав почасти й від харчу. Собаки справді мали вельми жалюгідний вигляд.

Коли б під час перепису населення Ф'юкумбі спитали, яка в нього професія, йому нелегко було б відповісти на це запитання — навіть якби він не боявся привернути до себе увагу поліції. Навряд чи він назвав би себе жебраком. Він служив у фірмі, що торгувала виробничими знаряддями вуличного жебрацтва.

Ніхто вже не марнував часу на спроби зробити з нього хоч більш-менш вправного жебрака. Тутешні експерти з першого погляду визначили, що він ніколи не зможе цього досягти. Але йому все-таки пощастило. Він не мав жодної якості, необхідної жебракові, зате був власником речі, якою

тут не кожне могло похвалитися: справжньої дерев'янки. І цього вистачило, щоб забезпечити йому роботу в фірмі.

Час від часу його кликали до крамниці й веліли показати свою дерев'янку старшому

дільничному полісменові. Щоправда, для цієї мети дерев'янка та не конче мусила бути такою справжньою, якою вона, на жаль, була. Бо полісмен, можна сказати, й не дивився на неї. В крамницю під час цих візитів майже щоразу зовсім випадково забігала міс Поллі Пічем, хазяїнова дочка, а вона вміла поводитися з полісменами.

Але головним чином ті півроку, що їх йому ще приділила доля, колишній солдат прожив серед собак. Згодом йому довелося втратити й це останнє пристановищу, а незабаром і своє безталанне життя — за досить незвичайних обставин, із зашморгом на шиї, під захоплені вигуки великого натовпу.

Низенький чоловічок, що стояв біля вітрини того ранку, коли солдат уперше попав до цього химерного дому, був містер Джонатан-Джеремія Пічем.

КНИГА ПЕРША

КОХАННЯ І ОДРУЖЕННЯ ПОЛЛІ ПІЧЕМ

Ще наївним дівчам часто думала я (Бо невинна була, як і ти): Прийде ж і до мене той, нежданий; Треба знати, що йому відповісти. Нехай багач він, Нехай красунь він,

Хай сорочку мав свіжу і в буденні дні,

Хай він добре вміє дамі догоджати,

Я скажу йому лиш: "Ні!"

Так, не можна піддаватись млості,

Так, твердою треба бути мені.

Хай місяць на небі всю ніч горить,

Хай при березі човен прип'ятий стоїть,

Та мене він не звабить, ні.

Я ж не можу просто так себе віддати,

Треба бути гордою мені.

Щоб не довелося плакати-ридати,

Я сказати мушу тільки: "Ні!"

Той, хто перший прийшов, із Кенту був,

Він мужністю всіх полонив.

Другий мав три кораблі на рейді,

Ну, а третій мною марив, снів.

Кожен був багатий,

Кожен був вродливий,

Кожен мав сорочку чисту і в буденні дні,

Кожен добре знав, як дамі догоджати,

Та сказала я їм: "Ні!"

Так, не піддалась тоді я млості

І вдалось твердою бути мені.

І хоч місяць на небі всю ніч сіяв,

І при березі човен прип'ятий стояв,

Та мене ніхто не звабив, ні.

Не могла я просто так себе віддати,

Треба ж бути гордою мені.
Щоб не довелося плакати-ридати,
Мусила сказати я лиш: "Ні!"
Та в день голубий прийшов ще один,
Ні про що він мене не благав,
Він повісив капелюха на гвіздок у мене в спальні
І всю гордість мою відняв.
Хоч не був він багатий,
І не був він вродливий,
І сорочку мав не білу і в недільні дні,
І хоч дамі він зовсім не вмів догоджати,
Йому не сказала я: "Ні!"
Чи ж могла я не піддатись млості?
Не до твердості було мені.
А місяць на небі всю ніч сяв,
І човен від берега хтось відіп'яв,
І не встояла я, ні.
Мусила йому себе віддати,
Де ж було узяти гордості мені?
Знала — доведеться плакати-ридати,
Та ні разу не сказала: "Ні!"
Пісенька Поллі Пічем

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Друг Жебраків

З метою боротьби проти дедалі помітнішої зачерствілості людських душ комерсант Дж.-Дж. Пічем відкрив крамницю, в якій найубогіші з убогих могли придбати собі зовнішній вигляд, здатний зворушити найзапекліші серця.

Попервах тільки торгуючи старими музичними інструментами, що їх купували або брали під заставу жебраки й вуличні співаки, а згодом ставши розпорядником доброчинних фондів у своїй парафії (бо прибутку з крамниці не вистачало на прожиття), він мав досить можливостей вивчити становище найбідніших верств населення. Вже спостереження над тим, як використовують жебраки його інструменти, направили Пічема на нові думки.

Відомо, що люди користуються музичними інструментами, щоб зворушувати серця, а це нелегка справа. Що заможніше живе людина, то важче їй звичайно бував зворушитись. Вона ладна платити будь-яку ціну за квиток на концерт, від якого сподівається такого жаданого душевного хвилювання. Але й у менш заможної людини завжди знайдеться зайвий мідяк, який вона охоче віддасть, щоб трохи розтривожити простенькою мелодією зачерствіле в боротьбі за існування серце.

А проте Джонатан-Джеремія Пічем досить часто зазнавав збитків від того, що його

клієнти неспроможні були сплачувати йому гроші за користування старими катеринками. Як уже відзначено вище, існують речі (щоправда, таких речей дуже небагато), здатні зворушити наших сучасників; та лихо в тому, що ці засоби дуже швидко втрачають свою ефективність, бо людина має одну жахливу рису: вона вміє самохіть ставати нечутливою, тільки-но відчує, що чутливість їй шкодить. Так, приміром, перехожий, уперше побачивши на розі свого ближнього з куксою замість руки, може з переляку відвалити йому цілого двопенсовика; вдруге він дасть йому не більше півпенні, а втретє, чого доброго, безжально покличе полісмена.

Пічем почав з дрібничок.

Він якпійсь час допомагав своїми порадами кільком жебракам — одноруким, сліпим, дуже старим на вигляд. Він підшукував їм робочі місця — місця, де подають частіше; бо подають не скрізь і не завжди. Наприклад, улітку вигідніше сполохувати парочки на лавках у скверах, ніж ходити по дворах із катеринкою чи скрипкою. Парочки подають охочіше.

Прибутки жебраків, що довірилися Пічемові, незабаром помітно зросли. Тому вони погодилися сплачувати йому за труди частину заробітку. І Пічем уже впевненіше провадив далі свої дослідження.

Досить скоро він пересвідчився, що нужденна зовнішність природного походження справляє куди слабкіше враження, ніж зовнішність, уміло підправлена. Людина, що має тільки одну руку, не завжди наділена хистом здаватись нещасною. І навпаки, обдарованішим часто бракує кукси. Цьому треба було якось зарадити.

Пічем виготовив кілька штучних каліцтв, наприклад, жахливо скалічені кінцівки — руки й ноги, на яких виразно видно було наслідки нещасливого випадку. Успіх перевершив усі сподівання.

Невдовзі Пічем уже зміг відкрити невеличку майстерню для виготовлення таких кінцівок.

Деякі підприємці — передусім власники гастрономічних магазинів та ательє мод, але також і звичайні різники —

охоче платили невеличку данину жебракові з такими відразливими каліцтвами, аби він не сидів у них перед дверима. Від цього зовсім недалеко було й до трохи більших сум, які вже платили за те, щоб жебрак розсівся біля кон-курентових дверей. У дрібній торгівлі точилася запекла боротьба за існування.

Коли картотека Пічема, Друга Жебраків, як він сам себе називав, розрослася, стало можливо закріпити певні ділянки за певними жебраками. А чужаків проганяли *~ коли треба, то й силою. Аж оці заходи забезпечили справжній розквіт підприємству Пічема.

Проте він не спочивав на лаврах. Невтомно працював він над підвищенням кваліфікації свого персоналу. У кількох кімнатах уже значно розширеного підприємства він улаштував щось на зразок школи, де жебраків, що помалу робились найманими працівниками, після суворої перевірки їхніх здібностей навчали професійного тремтіння, характерних манер сліпців тощо. Пічем не терпів застою.

Вироблено основні типи знедолених: жертва прогресу, жертва війни, жертва

промислового піднесення. Жебраків учили зворушувати серця, наводити на роздуми, бути настирливими. Певна річ, відмовлятися від своїх зисковних махінацій людей ніщо не примусить, але вони часто не можуть опиратись бажанню хоч трохи затерти наслідки.

Років за двадцять п'ять невтомної праці Пічем став власником трьох будинків і вельми прибуткового підприємства.

Персик цвіте

Будинки, де містилася своєрідна фабрика містера Джо-натана-Джеремії Пічема, мали багату кімнат. Поміж них був і пофарбований у рожевий колір покій міс Поллі Пічем. Він мав четверо малесеньких віконць; двоє з них дивились на вулицю, а ще двоє — в перше подвір'я. Правда, надворі попід цими вікнами ліпилась до стіни будинку дерев'яна галерея, і їх доводилось завішувати від цікавих очей полотняними завісочками. Відчиняли їх тільки най-паркішими літніми ночами, щоб протяг освіжив задушну кімнатинку. Вона була на третьому поверсі, під самим дахом.

Міс Пічем уся їхня вулиця називала Персиком. У неї був напрочуд гарний колір обличчя.

Ту кімнатку на третьому поверсі опорядили для неї, коли їй пішов п'ятнадцятий рік — подекували, щоб вона рідше стикалася з матір'ю, яка не могла погамувати своєї пристрасті до міцних напоїв. Тоді ж таки— її почали величати "міс", і вона стала іноді показуватись у крамниці — особливо коли туди приходив Мічгінс із поліції. Щоправда, для такої ролі вона була, мабуть, ще трохи замолода, зате, як уже сказано, вдалася дуже вродлива.

В інші приміщення, в кравецьку майстерню й лимарню, вона заглядала рідко. Батько волів, щоб вона ходила до церкви, а не до його майстерень. Звичайно, вона добре знала, що там робиться, але не вбачала в тих майстернях нічого незвичайного.

Крамниця музичних інструментів була тоді саме в порі бурхливого розквіту, і всі сусіди казали, що гладкий Мічгінс виявляв би куди більший інтерес до цього підприємства, якби не Поллі. Бо по ті кілька інструментів, які там продавалися, до крамниці заходило щось аж надто багато людей.

Звісно, Джонатан-Джеремія Пічем був також почесним розпорядником доброчинних фондів у трьох парафіях, але бідні люди не любили ходити до нього, для цього вони були справді надміру бідні. Пічем не дуже шанував жебрацтво, коли воно провадилося не під його керівництвом і не професіонально.

Власне, в тому, що Персик намагалась улестити гладкого Мічгінса, не було нічого дивного. Адже, зрештою, все в цьому домі робилось тільки заради неї. Вона частенько чула з батькових уст: "Якби в мене не дитина, я б і хвилини не жив цим собачим життям. І вже ж не заради тебе я так живу, Еммо, не задля того, щоб ти могла наливатись горілкою!"

Еммою звали міс Пічем; і коли чоловік у такий спосіб висловлював своє невдоволення її невинними звичками, вона ущипливо відповідала:

— Якби я мала якісь інші втіхи в подружньому житті, то й краплі в рот ніколи б не

взяла. Я хоч сьогодні могла б кинути пити.

Дітям часто доводиться чути такі-от фрази, що лишають глибокий слід у їхній душі.

До речі, не треба думати, ніби Персика навчали впливати (хоч би цілком невинно) своїми принадами на Мічгінса чи будь-кого іншого. Навпаки! Вона не могла пригадати й одного разу, коли б їй дозволили купатись у великій балії в пральні без нічної сорочки. (Вікна пральні в таких випадках щільно завішували). Містер Пічем не хотів, щоб вона бачила своє ніжне тіло.

І взагалі, містерові Пічому ніколи б і на думку не спало дозволити їй хоч п'ять хвилин погуляти самій на вулиці. Як і всі діти, вона ходила до школи, та додому її звідти щодня приводив Сем.

— Твоя дочка — це просто якийсь згусток хтивості, та й годі! — сказав містер Пічем своїй дружині, заставши одного разу Поллі, коли вона вішала на стіні у своїй кімнатці вирізану з газети фотографію якогось артиста. І ця думка про неї лишилась у нього на довгі роки.

Погляди місіс Пічем на хтивість були зовсім інші, в них переважала гіркота розчарування. Коли дівчині минуло вісімнадцять років, мати почала щонеділі брати її вечорами з собою в "Каракатицю" — цілком респектабельний ресторанчик, при якому був невеличкий садочок із трьома напівусохлими каштанами. Там щонеділі від обіду й до пізнього вечора грав духовий оркестр; танці були, певна річ, цілком добропристойні. Поки панночки танцювали, їхні матері сиділи на лавках попід огорожею садочка, й плели панчохи.

Така дівчина, як міс Пічем, не могла довго лишитись непоміченою в "Каракатиці". Упадало коло неї чимало кавалерів, але якісь шанси мали тільки двоє. Із цих двох містер Беккет з'явився перший, але містер Смайлз був привабніший. А проте шанси містера Беккета почали зростати тільки з появою містера Смайлза і завдяки цій появі.

Містер Беккет був невисокий кремезний чоловік років під сорок з подібною до редьки головою. Він носив гетри па гудзиках і ходив з товстенною палицею, яку майже ні на мить не випускав із своїх великий рук. Колір його обличчя був не надто свіжий; із Смайлзом, багато молодшим за нього і рум'яним та засмаглим, як усі юнаки, що розважаються веслуванням на Темзі, Беккета годі було й порівнювати. Але він був комерсант, а Смайлз — лише писар у адвокатській конторі, і тому містер Беккет викликав у місіс Пічем незрівнянно більші симпатії. Такі молодики, як оцей Смайлз, зовсім не мають почуття відповідальності; вони здебільшого живуть сьогоднішнім днем, даючи повну волю пристрастям. Навіщо таким голякам накладати на себе якісь пута, дбаючи про свою репутацію? Який їм зиск із репутації?

Тієї весни Персик відвідувала вечірні курси хатнього господарювання. Коли вона верталася з курсів додому, її часом перестрівав містер Смайлз, заводив у яке-небудь підворіття й довго розмовляв із нею. Він навіть не дуже намагався заморочити їй голову словами, покладаючись більше на якісь есенції, що ними напахчувався.

Місіс Пічем, запідозривши щось, почала щомісяця уважно передивлятись доччину білизну й усіляко підкреслювати, що вона віддав перевагу містерові Беккету. Містер

Беккет був лісоторговець, людина статечна. Завдяки енергійній протекції місіс Пічем він висунувся на передній план, і не тільки зовнішньо. Принадності вродливого чоловіка він протипоставив не меншу спокусливість чоловіка заможного.

А хто б міг сподіватися від лісоторговця такого вміння обіймати даму за талію під час танцю! Здавалося, саме оцей надійний, схвалений матір'ю роман таїть у собі незвідані глибини насолоди. Проте містер Беккет довго не виходив за межі таких легальних інтимностей.

Але дечим він усе-таки поступався перед містером Смайлзом: як комерсант, людина дуже заклопотана, він не мав стільки вільного часу. Він не міг кидати свої справи, коли йому заманеться.

Та все одно, незабаром він помітив, що й місіс Пічем, і її дочка сприймають його залицяння всерйоз. На щастя, й сам він нітрохи не цурався законного шлюбу,

Якось він запросив місіс Пічем із дочкою на невеличкий пікнік на Темзі, що й відбувся в найближчу неділю. Цей план мало не зірвався, бо в суботу містер Пічем прийшов додому надвечір, годині о п'ятій, зовсім хворий, жалібним голосом попросив чаю з ромашки, відразу ліг у ліжку і звелів жінці покласти йому на живіт нагріту цеглину, загорнену в мокрий рушник.

Він нещодавно встряв у одну комерційну операцію, що не входила до звичайної сфери його діяльності. Йшлося про якісь транспортні судна. Операція та, видимо, проходила пе вельми успішно, а хвилювання в містера Пічема завжди позначалось на фупкціях ігілунка. Проте в неділю він, хоч почував себе ще зовсім зле, усе-таки зранку схова́в з дружиною й дочкою до церкви, а потім побіг на якусь ділову зустріч. Жінкам пощастило: він, очевидно, вскочив у добрячу халепу.

Для прогулянки містер Беккет, що задля такої нагоди зорався в білий костюм, найняв брек — відкриту двомісну коляску на двох великих колесах. Візник сидів на високих козлах позаду. Лісоторговець чимало попобігав, поки знайшов такий тісний екіпаж.

У колясці місіс Пічем утиснулась поміж Беккетом і Пол-лі; але на лоні природи з кошика, якого вони примостили в екіпажі біля своїх ніг, слідом за яйцями, сендвічами з шинкою та смаженим курчам видобуто три пляшки лікеру, і завдяки цьому містерові Беккету дорогою додому пощастило сісти поруч із дівчиною. Накрапав дощик; пледа, яким вони вкрились, не вистачало на трьох, і місіс Пічем раз по раз басом підганяла візника, бо було вже близько другої години.

Біля "Каракатиці" дами квапливо попрощалися з Беккетом, навіть не домовившись про нову зустріч. Під час прощання лісоторговець стояв перед бреком у такій самій позі, як і вранці,— тільки тепер його плескату лисину мочив дощ,— але він був уже зовсім не той. Наступного тижня він, людина, для якої час — це гроші, щовечора, за винятком четверга, сидів у "Каракатиці"; одного дня він приходив навіть двічі. Сама місіс Пічем тричі бачила його на Олд-Оук-стріт — то вранці, то вдень, то ввечері. Він стояв і дивився на їхній будинок, спершись обома руками на свою товсту палицю в себе за спиною.

Насправді ж він розглядав вивіску з написом "Музичні інструменти" ще частіше. Він

вивчав цей дім.

Дожидаючи Персика, він уважно придивлявся до життя химерної крамнички. Він бачив, як у двері входять люди нормального вигляду, а звідти викочуються на низеньких візочках інваліди. Дуже скоро він розгледів, що це ті самі люди; просто вони перекидалися каліками. Помалу він починав розуміти характер цього підприємства. Це ж, напевне, справжнє золоте дно!

Місіс Пічем, що стежила за ним з вікна другого поверху, сушила собі голову поведінкою настирливого залицяльника.

Він, здавалося, ждав чогось від Персика й не міг діждатись. Видно, міс Поллі Пічем не поділяла його думки, ніби під час прогулянки сталося щось таке, що мусить мати певні наслідки. Повертаючись із своїх курсів, вона входила в дім чорним ходом, з іншої вулиці.

Зате вона частенько бігала на побачення до Смайлза. Так весело було гуляти з ним вечірнім парком, поміж лавок, на яких сиділи парочки. Він говорив їй компліменти і, так би мовити, дбав про її зовнішність. Йому неодмінно хотілося, щоб видно було одну місцинку на її шийці, інакше сукня його "не задовольняла". Він казав, що Поллі його з розуму зводить.

На побачення Смайлз приходив завжди дуже точно і немов поспішаючи. Це полишало таке враження, ніби він людина вкрай зайнята.

Персик по-справжньому розквітла тільки в ці дні. Була весна. У легкій голубій сукенці в білу горошинку Поллі проходила через кравецьку майстерню, довгу тісну кімнату, освітлену лише двома прорізнаними аж під стелею вікнами. Там сиділи бліді, змарнілі дівчата-швачки, що робили плями на старому одязі, прасками втоплюючи в нього свічковий лій. І коли вони кидали їй услід нечемні репліки, Поллі задирала спідницю й показувала їм маленький білий задочок.

Вона бавилася з собаками у дворі й, захлинаючись реготом, наділяла їх кумедними прізвиськами. Одного фокстер'єра вона назвала Смайлзом. Хирлява слива на подвір'ї раптом стала здаватись їй гарним деревом. Умиваючись уранці, ГГоллі співала. Вона була закохана — не в когось конкретно* а просто так, взагалі.

Вечорами вона лежала у своїй кімнатинці й, підперши рукою кругле, як повний місяць, обличчя, читала романи.

"Ох,— зітхала вона,— яка зворушлива боротьба Ельвіри, цієї чистої, прекрасної дівчини, з власними гріховними помислами! Вона любить свого коханого, відважного, загартованого спортом юнака; вона любить його всім серцем, почуття її до нього чисті й благородні. І все-таки десь на дні її душі живуть темні, нечисті жадання, зовсім недалеко від гріховних пристрастей! "Що це зі мною діється, коли я бачу коханого? — раз у раз зітхає вона.— І де це гніздяться в мені такі почуття?" А моя вина супроти Ельвіриної ще тяжча. Бо ж я нікого не кохаю, а проте в мені живуть ті самі жадання. Чи можу я виправдатись тим, що в мені їх будить мій коханий? Ні, не можу. Не врода ж скорила мене й не відвага — хто б назвав містера Беккета вродливим або містера Смайлза відважним? Я встаю, як то кажуть, рано-вранці з посталі, й під час умивання,

такого начебто невинного діла, в мені прокидаються оті помисли, звернені не на когось одного, а мало не на кожного чоловіка. І тільки ці помисли роблять містера Беккета й містера Смайлза вродливими в моїх очах! Що ж мені про себе думати? Коли так триватиме й далі, коли я в оцій самотній кімнатці, серед оцих пофарбованих у невинний рожевий колір стін, натягти дд самого підборіддя простирало, малюватиму в уяві такі картини — а що вже казати про мої сни! — то боюся, що плотські жадання заведуть мене в болото, де, як я чула, згинула вже не одна дівчина. Ще кілька таких ночей — і я почеплюсь на шию одноногому Джорджеві з собачого двору. І що мені робити, щоб надалі тримати містера Беккета — він же все-таки, здається, непогана партія — на пристойній відстані, як він того має право сподіватись від своєї майбутньої дружини? Де мені взяти такий відвертий, ясний погляд, щоб перед моєю безтурботною, довірливою невинністю у нього зникали ті цілком природні в чоловікові низькі бажання, яких нізащо в світі не можна задовольняти до одруження?"

Персик сама вирішила вийти заміж за лісоторівця, містерові Беккету не довелося докладати для цього великих зусиль. Вельми практичний розум дочки містера Піче-ма підказав їй, що краще обрати соліднішого й надійнішого з двох кавалерів.

А проте веселому Смайлзові Щастило весь час зустрічатися з міс Пічем. Він зумів навіть умовити її відвідати його помешкання в мебльованих кімнатах, і там вона остаточно переконалася, що з матеріального погляду він узагалі неспроможний утримувати дружину. Коли вона, відвідавши його вдруге, виходила разом з ним із будинку, їх побачив містер Беккет.

Місіс Пічем перехопила один дуже цікавий лист лісоторівця, у якому він благав Поллі призначити йому побачення й відверто нагадував про якусь подію, що сталася під час їхньої прогулянки на лоно природи. Цей лист прикро її вразив.

Місіс Пічем подбала про те, щоб містер Беккет зустрівся з її дочкою в "Каракатиці" найближчої неділі. Про доччині стосунки зі Смайлзом вона нічого певного не знала. І якби хтось відкрив їй правду, не повірила б. Її турбувало тільки одне: як би делікатно застерегти дочку, щоб та не піддалася занадто рано лісоторівцеві, якого вона обрала на зятя. Ночами, а особливо в передранішні години, лежачи в ліжку біля свого миршавенького чоловіка, місіс Пічем з насолодою малювала в уяві подружні обійми Поллі й Джіммі, як вона називала лісоторівця.

Турботи її були даремні.

Відвідувачі ресторану тісно обліпили круглі залізні столики попід каштанами. Вільніше ставало, тільки коли оголошували танець, але ж ході містер Беккет вів Поллі танцювати. Тіснота дуже заважала розмові*, проте містер Беккет усе-таки спромігся заволодіти увагою обох дам.

Лісоторівець замовив собі порцію баранячої печінки з оцтом і прованською олією. Із міною справжнього гурмана приправляючи страву, він завів розмову про грабіжника й убивцю Стенфорда Сілза, якому газети знову приписали кілька вбивств поблизу Вест-Індських доків. Обом дамам було знайоме це ім'я, і тепер вони обмінювалися з містером Беккетом своїми здогадами про те, хто ж такий насправді цей убивця, що його стільки

років не може спіймати поліція.

Містер Беккет дуже цікаво розповів про цього добродія, мотиви злочинів якого завжди лишалися загадкою для поліції і який викликав серед людей так званого "дна" просто-таки забобонний жах. Траплялося, що розшукувані поліцією злочинці добровільно з'являлись до Скотленд-Ярду, бо відчували, що їх-переслідує Ніж—таке прізвисько мав Стенфорд Сілз у злочинному світі доків.

Поллі точно уявляла собі, який він на вигляд, і змалювала його лісоторговцеві. Він блондин, стрункий, з осиною талією і має такі витончені манери, що й у вантажницькій одежі в ньому впізнають перевдягненого аристократа. Очі в нього зеленаві. Жінок він ніколи не кривдить.

Поллі давно вже так не веселилася. Містер Беккет цього разу видимо зачарував її.

Вони не пропускали жодного танцю, й до місіс Пічем долітали тільки уривки їхньої розмови. На її подив, до'чка говорила лише про містера Смайльза, про те, який він веселий. Місіс Пічем бачила, що Джіммі аж піт проймає. Поллі, видно, вже добряче закрутила йому голову.

Другого ранку він знову стояв на Олд-Оук-стріт навпроти крамниці. По обіді він зробив візит місіс Пічем, страшенно перелякавши її, бо вона боялась чоловіка, який ще ні про що не здогадувався і якого ще треба було обережно ввести в курс справ.

Сидячи у вітальні на краєчку червоного плюшевого стільця, містер Беккет застерігав місіс Пічем щодо Смайльза: це, мовляв, молодик вельми ненадійний, досить уже підтоптаний і дуже ласий до жіноцтва. Він спитав, чи Смайльз не набридає Поллі листами, і, здавалося, ладен був перерити попіл у каміні, щоб знайти рештки тих листів.

Виходячи, він зустрів на сходах Поллі й провів її до курсів. Дорогою вона щебетала про батьківський дім, про всіх тих людей, що цілий день ходять до них, про юнаків із гардеробної, які просто дух за нею ронять, бо вона ніколи не розмовляє з ними пихато.

Лісоторговець помітив, що в неї під очима синці* Це вкрай зіпсувало йому настрої.

Він і справді уявив собі дівчину в цьому великому, сповненому ярмарковою метушнею домі з незліченними дверима, ЯКИМРІ раз по раз заходять і виходять молоді чоловіки — тобто в досить непідходящій для юної дівчини оселі. Десь у глибині його мозку весь час ворушилась думка про один випадок на пікніку — точніше, дорогою додому з пікніка. Про той випадок він нічого їй не сказав їй ні тепер, ні згодом, коли ціла низка тяжких, безперервних ударів долі перешкоджала йому вести довгі розмови з нею, хоч вона була вже його дружиною; але спогад дуже дошкуляв йому, Випадок той збудив у ньому сумніви щодо її цнотливості й водночас викликав якийсь особливий інтерес до неї.

Йому нечасто траплялося так утешуватись у жінку.

Цьому сприяв щасливий збіг багатьох обставин.-

"Адже це дурне діло,— казав він часом подумки, аналізуючи свої почуття,— питати себе чи ти одружуєшся з дівчиною заради неї самої, чи заради її грошей. Ці дві причини часто збігаються. Небагато є в дівчині якостей, що мали б таку чуттєву

принадність для чоловіка, яп її посаг. Я, певна річ, і без цього жадав би її, але, мабуть, не так жагуче". _

Лісоторговець зовсім не був новачком у коханні. Він мав у свб'єму минулому вже кілька одружень, до того ж навіть одночасних. Для амурних пригод він не мав часу, бо вдався в дуже ризиковані справи і якраз мав великі труднощі. Але новий шлюб, безперечно, був йому до зарізу необхідний: становище його фірми було не вельми блискуче.

Крім того, у внутрішній кишені він носив кілька газетних вирізок із текстом інтерв'ю, яке начальник лондонської поліції нещодавно дав журналістам з приводу останніх злочинів грабіжника Й убивці Стенфорда Сілза, на прізвисько Ніж. Вирізки ті Хтось послав йому анонімно, і це його дуже непокоїло. Тому він не вимовив, слів, що вже були в нього на устах.

А приблизно за тиждень махінації одного суб'єкта, ра прізвище Кокс, завезли бізнесмена Джонат&нз-Джеремпо Пічема у велику скруту, і він спрямував погляд на юну красуню доньку.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

І вони пішли на війну, І потрібні були їм набої. Але світ не без добрих людей, Що дали їм припасу і зброї. "Без припасу що ж за війна!" "Буде, буде вам, синку, припас! Ми набоїв наробимо вам, Ви ж рушайте у бій за нас!"

І нароблено гори набоїв було, Війни лише їм бракувало. Але світ не без добрих людей, І вони про війну подбали. — "Уперед, мій синку, на бій!

Вітчизну з біди визволяй! За матір, за дім рідний свій, За віру, за короля!"

Солдатська пісня

Бажання уряду її величності

Вільям Кокс був із фаху маклер. Як свідчила його візитна картка, він мав контору десь у Сіті, та навряд чи хто коли-небудь заглядав туди. Він і сам майже ніколи туди не навідувався. В цьому й потреби не було, бо там сиділа за розбитою друкарською машинкою тільки одна бліда, хирлява панночка. На машинці бракувало кількох літер, та ніхто тим не журився, бо друкувати всё одно не було чого. Панночка сиділа там тільки для того, щоб одержувати кореспонденцію, бо містер Кокс нікому не хотів давати своєї домашньої адреси. У себе вдома він не приймав нікого, а всі справи свої обслуговував у ресторанах.

Він любив казати: "Мені не потрібен численний персонал. Я роблю тільки великі операції!" І рук своїх він ніколи не бруднив, бо завжди носив рукавички. Іще він носив дешеві костюми масового виробництва, примітного світло-сірого кольору, а до них — фіолетові шкарпетки і яскраво-червоні краватки. На його думку, до його фігури якраз пасували стандартні головні костюми, хоч він був високий і тонкий. Крім того, він був певен, що його скрізь уважають за перевдягненого військового, а тому тримався дуже прямо.

Хоч він і не наймав за високу платню службовців, а проте зовсім без помічників не лишався. В деяких міністерствах сиділи люди, в усякому разі не менш корисні йому, ніж двоє чи троє несумлінних, ледачих бухгалтерів.

Один такий знайомий був у нього, наприклад, у морському міністерстві. Від цього знайомого Кокс якось дізнався, що в уряді її величності виникло одне бажання. Уряд захотів купити транспортні судна для перевезення війська до Кейптауна. І Кокс вирішив спробувати задовольнити це бажання уряду.

Тим, що тут ішлося про морські справи, він розпитав у одному шинку, де товклися моряки невисокого гатунку — так би мовити, масового виробництва,— чи не знає хто кількох якомога старіших суден. І він таки знайшов те, чого шукав. Ті судна належали корабельній конторі "Бруклі і Бруклі" — теж, сказати б, фірмі масового виробництва. На той час у Лондоні було немало людей, охочих обернути собі на користь звернення уряду до ділових кіл із закликами про підтримку в південноафриканській війні. Ці люди були згодні продавати урядові крупи, але їсти заварену урядом кашу вони були незгодні. Містер Кокс не належав до таких людей. Він зовсім не хотів збагачуватись на нещасті рідного краю і встрявати в невинну, але нудну канцелярську тяганину, пов'язану з контрактами. Будь-хто інший, маючи такі зв'язки, запропонував би урядові ті кораблі, що їх містер Кокс напивав у вищезгаданому шинку. Вони були досить великі і, як виявила обережна розвідка в конторі "Бруклі і Бруклі", дуже дешеві.

В короткій розмові, що її містер Кокс мав з братами Бруклі з приводу призначених на продаж суден, і слова не було вимовлено ні про що, крім тоннажу й ціни. Ні маклер не ставив якихось інших запитань, ні судовласники не заводили мови про стан суден. Усі троє могли потвердити це під присягою коли завгодно й перед яким завгодно судом.

Для самого містера Кокса судна фірми "Бруклі і Бруклі" аж ніяк не підходили, незважаючи на великий тоннаж і дешевину. Але Кокс знав у Лондоні багатьох людей, що охоче купили б за підходящу ціну транспортні кораблі. Фрахтові тарифи у воєнний час страшенно підскочили вгору. Суден продавалося зовсім мало, і вони були дуже дорогі. Але, звичайно, ніхто з людей, яким потрібні були пристойні судна, не звернувся б до такої фірми, як "Бруклі і Бруклі".

Містер Кокс вельми енергійно шукав такої і пристойних суден, хоч і не для уряду, а за дорученнями приватних фірм. Задоволення потреби уряду в транспортних засобах було для нього цілком стороннім ділом і мало деякий інтерес лише у зв'язку з його приватними справами.

Витративши на розшуки цілий тиждень, він таки знайшов ще троє суден, придатних для транспортування війська — новіших, надійніших з усіх поглядів. Для цього йому довелось кілька разів відлучатися з Лондона; один раз він їздив аж до Саутгемптона. Три кораблі, які він знайшов, належали різним власникам і коштували зовсім не дешево, зате були більш-менш схожі на справжні судна.

Містер Кокс домовився щодо цих кораблів і повернувся до Лондона. Там він знов узявся задовольняти бажання уряду. Але, як буде видно далі, це зовсім не означало, що він занедбав свої власні інтереси. Вони, як і перше, були недвозначно спрямовані на придбання за якомога дешевшу ціну кількох добрих транспортних суден типу саутгемптонських.

Про урядове замовлення містер Кокс у Лондоні завів розмову з кількома іншими

бізнесменами, яких він зібрав для цієї мети. Знайти таких людей було неважко. Лондон аж кипів жадобою діяльності. Сіті рвалося допомоги країні в її боротьбі з бурами. До того ж уряд був просто-таки ідеальним клієнтом.

Містер Пічем почув про бажання уряду її величності разом з іще чотирма чи п'ятьма бізнесменами, яким не менше ніж йому хотілося вбачати в бажанні уряду наказ.

Усі вони зібрались в одному солідному ресторані в Кен-сінгтоні й, перезнайомившись, дізналися, що в їх числі є справжній баронет, букмекер, директор ткацької фабрики в Південному Уельсі, ресторатор, власник кількох прибуткових будинків, господар вівчарської ферми і власник великої крамниці старих музичних інструментів.

Вони замовили, хто що хотів, і містер Вільям Кокс виголосив коротеньку промову.

— Становище нашої країни,— сказав він,— дуже серйозне. Як вам відомо, війна в Південній Африці вибухла внаслідок несподіваного, як грім з ясного неба, нападу на мирних англійських громадян. Військо її величності, що виступило в похід для їхнього захисту, теж стало жертвою нечужої в ано підступних наскоків і весь час зазнавало кривавих втрат, захищаючи власність британських підданих. Усі ви знаєте з газет, які докори сиплються на наш уряд за його надмірне довготерпіння й просто-таки незбагненну миролюбність. Нині, через якихось кілька місяців після початку війни, Англія бореться з ордою оскажених фермерів не за що інше, як за саме існування своїх заморських володінь! У місті Мафекінзі англійські частини, обложені сильним бурським військом, б'ються не на життя, а на смерть. Хто з вас зв'язаний з біржею, той знав, якими наслідками це загрожує. Панове, завдання сьогоднішнього дня — зняти облогу з Мафекінга, визволити місто! (Оплески). Йанове, нинішня година вимагає й від ділового світу Британії твердості мужності й ініціативи. Якщо ми їх не виявимо, то й героїський дух цашої молоді нас не врятує. Бо хто веде війну? Солдат і комерсант! Кожен на своєму посту! Уряд не розуміється на комерції. Це паща сфера. Уряд каже? "Нам потрібні транспортні судна". Ми відповідаємо: "Будь ласка, ось вам Транспортні судна". Уряд каже і "Би компетентні люди. Скільки коштують транспортні судна?" — "Будь ласка, це неважко з'ясувати, — відповідаємо ми.— Транспортні судна коштують ось стільки й стільки". Уряд не торгується, він знає, що гроші так чи так залишаться в Англії. Які там рахунки між своїми? Чи не однаково, в чийх руках будуть гроші? Адже уряд і комерсанти — одна сім'я. Вони повинні відчувати взаємну довіру, бо мусять спиратись одні на одних. "Ти цього не вмієш,— каже один другому,— полиш це па мене. А коли я чогось не вмітиму зробити, тоді його зробиш за мене ти". Отац і народжуються довіра й пильні інтереси. "Ти знаєш, Біллі,— каже мені, затягуючись сигаретою, статс-секретар N. N.,— моя дружина ніяк не дасть собі ради з нашими дванадцятьма кімнатами. Що мені робити?" — "Не забивай собі голови такими дрібницями,— відказую я.— Думай про свою службу". І поспішаю усе владнати. А потім ви дізнаєтеся з газет, що той статс-секретар виголосив таку й таку промову на захист інтересів нашої країни, і та промова ще вище піднесла наш авторитет у всьому світі, а ще згодом у Африці, чи в Індії, чи ще десь там відбувається якась грандіозна подія, надзвичайно важлива для нашої країни. "Ти повинен мати ясну

голову, Чарлзе,— кажу я йому,— в наших-таки інтересах. Ніяких дріб'язкових турбот, жодної думки про гро*ші! Я простий, скромний бізнесмен, я не пнуся на сторінки газет, не прагну публічних похвал, я, тихий і безіменний, даю тобі змогу виконувати твою велику роботу на користь країни, і в цій твоїй роботі, таким чином, є й моя частка". І так, як я, панове, діють тисячі ділових людей — тихо, не жадаючи слави, сказав би я, але сперто і винахідливо. Бізнесмен дістає судно, солдат відпливав на ньому* Бізнесмен винахідливий, солдат відважний. Панове, давайте без гучних слів заснуємо тосариство експлуатації транспортних суден.

Промова містера Кокса мала цілковитий успіх. Ресторатор від імені всіх присутніх і від імені Англії подякував йому за пораду, і після недовгого обговорення формальностей заходилися складати проект угоди. Офіціант приніс перо й чорнило, букмекер узявся писати. Згадані містером Коксом троє суден мали бути якнайскоріше придбані у фірми "Бруклі і Бруклі" й відремонтовані.. Сума, потрібна для купівлі суден, мала бути розділена на 8 (вісім) рівних частин і внесена готівкою під час оформлення акта купівлі.

Коли скінчили з цим пунктом, за столом настала багатозначна тиша. Тепер компаньйони мали домовитись про розподіл прибутків, головним чином про частку Кокса, який організував усю справу.

Компаньйони покликали офіціанта і "замовили портеру й сигар. Потім текстильник недбало мовив, проводжаючи поглядом синій димок своєї гавани:

— Я уявляю собі розподіл чистого прибутку так: ділимо всю суму на вісім частин. Адже нас восьмеро, правда? А наш друг Кокс спочатку одержить ще комісійні Б розмірі... ну, скажімо, десяти відсотків від сплаченої урядом суми.

Компаньйони звели очі на Кокса — щоправда, не всі. Маклер відхилився зі стільцем назад і сказав посміхаючись:

— Ви жартуєте.

Ного апетити, як виявилось на подив решти компаньйонів, були чималенькі. Обговорення їх забрало понад дві години. Істотно збити їх за цей час не пощастило, зате у всіх склалося враження, що цього вони не домоглися би й за два роки. Куртаж мав становити двадцять п'ять відсотків.

Компаньйони, тяжко зітхаючи, з такими мінами, наче підписували смертний вирок рідній людині, поставили на папері свої підписи, а потім швиденько розійшлися — кожен до себе додому.

У Пічема від усієї цієї процедури, надто від упертості міс Ієра Кокса при розподілі прибутків, лишилось чудове враження. Так торгуються, лише коли справа солідна.

Турботи, які й не снились пересічному обивателеві

Одного туманного ранку в одній із незліченних маленьких контор Сіті, скупобоблаштованих простими жовтими меблями, відбулась ділова розмова між п'ятьма бізнесменами. На молочному склі дверей контори блищав напис золотом: "Бруклі і Бруклі, судовласники".

Двоє з присутніх бізнесменів були Бруклі і Бруклі — безбарвні, нерішучі на вигляд

люди, які виявляли страх — можливо, навіть перебільшений — перед будь-якою ухвалою, що стосувалася їх обох. Вони дбали тільки про взаємне добро і були, видимо, твердо переконані, що не мають досить сили нести цю взаємну відповідальність.

Хто не був новачком у Сіті, той знав, що цим двом братам пальця в рот класти не можна. Містер Кокс не був у Сіті новачком.

П'ятеро бізнесменів склали контракт, згідно з яким транспортні судна "Прекрасна Анна", "Юний моряк" і "Оптиміст" за 8200 (вісім тисяч двісті) фунтів стерлінгів переходили у власність новоствореного Товариства. Зразу ж по огляді мали відбутись підписання контракту й сплата, зазначеної в ньому суми.

— Я дуже радий бачити всіх вас у себе,— сказав один із братів Бруклі.— Не задля цих суден, звісно, а взагалі.

Про все твердо умовились. І брати Бруклі дуже здивувались, коли другого дня вранці містер Кокс знову прийшов до них у контору, тепер уже сам, і, зажадавши запевнень у збереженні найсуворішої таємниці, зробив від свого імені нову пропозицію щодо суден — на той випадок, якщо умовлена вчора купівля не відбудеться. Брати Бруклі навіть трохи схвилювалися.

У середу по обіді один з них прийшов до Істмена, домовласника,— бо знав його адресу,— і пригнічено спитав, чи не можна скасувати недавньої домовленості. Їм, мовляв, зробили ще одну пропозицію, і він не може взяти на себе відповідальності перед братом за продаж суден по старій ціні.

Істмен від імені Товариства сказав, що він дуже шкодує, але нічого зробити не можна. Тоді Бруклі промимрив щось про шосту годину вечора в четвер: він, мовляв, з тієї хвилини вважатиме себе вільним від будь-яких зобов'язань, якщо контракт не буде підписано. Істмен негайно повідомив про це всіх компаньйонів і порадив їм не спізнюватись. Але в четвер уранці містер Кокс запросив Істмена в ресторан і там відкрив йому, що зможе внести свою частку тільки в суботу.

Внаслідок цього о другій годині дня, незадовго перед оглядом суден, в іншому ресторані відбулась досить гостра розмова, під час якої текстильник категорично зажадав від Кокса внесення паю або ж переоформлення угоди на нових умовах, ще й заявив, що готовий узяти на себе Коксову частку видатків і прибутків.

Істмен розрізнив у виступі текстильника дві частини. До першої — вимоги — він пристав; другу — пропозицію — відхилив, сказавши, що й сам може взяти на себе Коксову частку.

Таку готовність виявили майже всі компаньйони. Що Кокс утратить свою частку в прибутках, якщо не внесе паю, до того ж негайно, було ясно для всіх, крім самого Кокса. Той висловив деякий сумнів, щоправда, не дуже впевнено. Зрештою погодились на тому, що видатки й прибутки просто поділять на сім частин, а не на вісім. Коксові ж лишаться тільки його комісійні.

Кокса це так уразило, що він аж занедужав і поїхав додому лягти в ліжку. Він заявив, що й на огляд суден не зможе прийти.

Для огляду Істмен знайшов одного колишнього корабельного інженера, довготелесого

худого чоловіку, на прізвище Байл, який давно вже спився і втратив роботу, Компаньйони зустрілися з ним біля доків і, на пропозицію Істмена, спершу зайшли перехилити по чарчині-другій — підігріти Вайлів настрій, щоб він як слід прочесав ті старі корита.

Братів Бруклі вони знайшли в їхній конторі, а звідти недалеко було й до суден.

То були великі, темні посудини часів Нельсона.

Є на світі люди, що люблять збирати всякий старий мотлох — капелюхи, сигарні коробки дитячі колиски, — чи то з щирої пошани до цих речей, чи то просто ? недоумства. Таким людям ці кораблі, напевне, припали б до серця. Та хай там як, а вони ще тримались на каламутній воді, ніби намагалися спростувати твердження, що все на світі минуло.

Очевидно, їм уже кілька років (або навіть десятків років) як дали спокій. Але тепер десь у Травсваалі кілька тисяч обложених томмі ждали підмоги, і довелося ще раз потривожити ці руїни. А втім, їм було вже однаково.

"Юний моряк" стояв найближче, і комісія рушила за нього. Трап, поза всякими сумнівами, був дерев'яний. Палуба мала не надто гостинний вигляд, але поміст її теж був з дерева, як на справжньому кораблі.

Серед десятих чоловік, що прийшли оглядати судна, не було жодного моряка. Моряка нізащо в світі не примусили б спуститись у цей трюм: він побоювся б скрутити собі в'язи.

У трюмі, мов ягнята на уельських луках, гасали пацюки — великі, гладкі звірі, що, незважаючи на свій солідний вік, ніколи ще не бачили людей і, таким чином, навіть не здогадувались, які це небезпечні створіння.

Інженер Байл, ідучи сюди, мав намір із цинічною відвертістю викривати всі ті трюки, за допомогою яких шахраї-судновласники вміють надати плавучій домовині вигляду фешенебельної яхти. "А це що таке, панове?" — збирався він питати, зриваючи ту чи іншу бутафорію. А тепер він стояв безпорадний, зломлений і навіть рота не розтуляв. Тут і малій дитині все ясно...

Те, чим був уражений "Юний моряк", навіть при най-щирішому бажанні не можна було назвати хворобою.

У трюмі жоден з десятих не наважився ступити й кроку від залізного трапа. Повсюди валялися різні струхлявілі речі; гляди, ще спіткнешся на чомусь, а зіпрись на борт — рука його, певне, наскрізь простромить.

Істмен раптом промовив голосно й весело:

— Так, так...

Відгукнулась луна, мов у старому-престарому порожньому складі. '

І враз один з братів Бруклі сказав зовсім спокійно:

— Зрештою, хіба зовнішній вигляд — головне? Важливо, щоб судно було морехідне і могло нести вантаж.

Є люди, наділені здатністю ніколи не перейматись почуттями інших, не піддаватися гіпнозові фактів і висловлювати свої думки різко, напростець, не зважаючи ні на що й

ні на кого. Такі люди народжуються для ролі вождів.

Члени Товариства експлуатації транспортних суден, наче в моторошному сні, зійшли на берег. Вони вже й дивитись не хотіли на "Прекрасну Анну" та "Оптиміста", мабуть, з усіх трьох суден найдужче струхлілого.

Коли всі повернулись до контори "Бруклі і Бруклі", один з братів-судновласників, дивлячись у вікно, сказав:

— Панове, у мене склалося враження, що ви сподівались чогось більшого — хоч ціна була вам відома — і що ви трохи розчаровані й вас тепер мучать сумніви.—Він, окинувши присутніх швидким поглядом і, побачивши, що ніхто не збирається відповідати, повів далі: — Якщо справді так, то я раджу ні в якому разі не опиратися внутрішньому голосові, що каже вам: "Геть від цієї справи!" Якщо ваша потреба нагальна, то вам нелегко буде сьогодні знайти в Англії інші судна — надто за таку ціну. Але якщо ви маєте час на розшуки і зайвих два-три місяці для вас багато не важать, ви, безперечно, зможете знайти щось підходяще. Фірма "Бруклі і Бруклі" завдяки щасливій випадковості має змогу легко збути ці судна; як я вже сказав учора містерові Істмену, ми дістали ще одну пропозицію і будемо навіть раді, якщо ви відмовитесь. Ми могли б навіть запропонувати вам відчипного — звісно, невелику суму. Тепер пів на шосту, а о шостій п'ятнадцять нас із братом чекає інша нарада. Отже, давайте все остаточно вирішимо зараз-таки.

— Судна варті щонайбільше двісті фунтів і взагалі не морехідні,— спокійно мовив Байл. Містер Бруклі зиркнув на годинника. — Ви чули, що сказав ваш експерт. Ми не маємо ніяких підстав заперечувати йому. Ми зовсім не збираємось нав'язувати вам судна. Ми взагалі не можемо взяти на себе будь-яку відповідальність. Може, з погляду фахівця взагалі найкраще було б продати їх на дрова. В такому разі ціна, яку назвав ваш консультант, була б приблизно правильна. Отже, подумайте, панове! І брати Бруклі вийшли з кімнати.

Коли вони зачинили за собою двері, Істмен сказав пів-голосом:

— Інших суден ми не знайдемо. Цього не слід забувати. І все-таки я б відступився від цієї справи, якби не був переконаний, що та друга пропозиція походить не від кого іншого, як від нашого друга Кокса. Ми надміру притисли його. Він хоче облагодити цю справу з іншими партнерами. Дурнішими.

У присутніх немов полуда спала з очей. Через п'ять хвилин вони з ручками в руках стояли над контрактом. Дорогою додому Істмен сказав інженерові:

— Нефахівець взагалі не здатен уявити собі, що в такому старому кориті можна вийти в море. Мимоволі з'являється думка, що ця трухлятина розлізеться на воді, наче папір. Яке диво — сучасна техніка! Вона може з нічого зробити щось. Б'юсь об заклад коли ці скрині пофарбують та трошечки підлагодять, вони стануть як лялечки і справлятимуть свою службу не гірш за будь-які інші кораблі. Нефахівець і уявлення не має, на що здатна техніка! — Пройшовши кілька кроків мовчки, він пригнічено додав: *—Просто жах, як нас переслідує конкуренція. Не буває такої брудної справи, щоб за неї відразу не вхопився хтось інший, щойно ти від неї відкинешся. Тут уже не до гидливості. А коли

хоч на мить піддасися якомусь людському почуттю, тобі зразу ж капець. Тут помагає тільки залізна дисципліна й самоконтроль. Але, з другого боку, за ніщо не можна й вимагати нічого. Якщо хочеш лишатися тим, що в народі називається чесною людиною, мусиш чистити стайні або носити цеглу. Справді, ледве трошечки піднімешся над середнім рівнем, і тебе зразу ж обсядуть турботи, які й не снились пересічному неїмущо-му обивателеві!

Містера Пічема непокоїло те, що містер Кокс ухилився від огляду суден. Він не міг заснути і пережив жахливу ніч. _ у

Він взяв участь у купівлі трьох негодящих с ден; пай його становив приблизно півсудна, і доля цих грошей — підуть вони за вітром чи ні — залежала цілком від містера Кокса. А для людини з Пічемовою вдачею "попастися комусь у руки" означало те саме, що для трусика — опинитись під опікою удава. Ось що мучило Пічема: чи справді містер Кокс перепродав би судна в разі їхньої відмови? Чому він не прийшов на огляд або принаймні на підписання контракту? Його витіснили із справи; він був для них уже не компаньйон, а тільки маклер.

Містер Пічем навіть устав серед ночі з ліжка — перевірити, чи скрізь погашене світло, а найбільш тому, що тривожні думки не давали йому спати. Він не міг знести ані найменших матеріальних втрат. Найгірше було те, що він навіть при мізерних збитках відразу втрачав довіру до себе. Він не довіряв нікому, чому ж він має довіряти сам собі? Світло було скрізь погашене, але вікно кімнати Поллі, що виходило на галерею, стояло відчинене. Ойма Поллі в

ч

Все для дитини

півтемряві ледь видніла на ліжку. Пічем з серцем зотягнув знадвору завіску.

"Навіщо я все це роблю? — спитав він сам себе, лігши знову в постіль.— Тільки для дитини. Треба буде вигнати з кравецької ще двох шльондр. Вони там аж попухли з лінощів. Не можу ж я сам прохарчувати отаке кодрло! Вони знай шиють та й шиють, а чи те ганчір'я знайде збут — це їх не обходить. Вони ж нічим не ризикують... Поллі теж могла б уже до чогось рук докласти. Що вона собі думає? Цьому Коксові не можна вірити ні на крихту. Нізачо в світі не слід було так круто поводитися з ним. Це тип небезпечний: скористається таким приводом та й підведе під монастир. Я йому тоді голову відкручу, але хіба це мене врятує?"

Облитий холодним потом, він підхопився в ліжку.

"Ох, дурень я, дурень неприторенний! Мені таки не ми-* петься самому піти з торбами. Як я міг устряти в спілку з людиною, що їй не можу відкрити голови!"

Уранці Пічем пішов до Істмена й удвох з ним відвідав Коксову контору в Сіті. І, справді, анемічна дівчина сказала, що Кокс кудись поїхав. А контора, в #кій Пічем досі ще не бував, справила на нього гнітюче враження. Це пі контора афериста!

Пічем потерпав до самого обіду.

Він устряв у це діло, бо передбачалась можливість ошукати уряд. І це навіяло йому сліпу довіру. Такі справи мали звичайно стовідсоткову гарантію. А ошукувати інших —

хіба це не ширший намір кожного бізнесмена? Лихо тільки, що світ виявився ще підліший, ніж можна собі уявити. Підлість, напевно, взагалі не має меж. Це було щире переконання Пічема — властиво, єдине його переконання.

Та по обіді прийшов Істмен зі звісткою, що все гаразд, тривожитись нема чого. Кокс уже повернувся чи й зовсім нікуди не їздив. Він сказав, що надвечір із своїм приятелем з морського міністерства піде оглянути судна, а панове хай чекають на нього в ресторані.

Оглянути судна! Ще одне випробування для нервів. Семеро компаньйонів, що зібралися в ресторані, сиділи з такими обличчями, наче це вони мусили вийти в море на "Оптимісті".

Але о пів на шосту до ресторану влетів Кокс у новій, прямо таки сліпучій краватці, вкрай несолідний, схожий на афериста, і вийняв з кишені підписаний та завірений печаткою контракт із морським міністерством і чек на 5000 (п'ять тисяч) фунтів стерлінгів до негайної виплати Товариству експлуатації транспортних суден з обмеженою відповідальністю. У статс-секретаря не знайшлося часу на огляд.

— При таких дружніх відносинах, як наші, й при такому взаємному довірі формальності не відіграють ніякої ролі, — недбало кинув Кокс. — А втім, я відвалив за вас дві тисячі фунтів — у Гейлове розпорядження, для їхнього фонду допомоги вдовам і сиротам середніх урядовців. Він сказав, що тисячі було б досить, але я вирішив, що не підмажеш — не поїдеш.

Настрій у нього був пречудовий. Того дня він знову побував у Саутгемптоні й уклав попередню угоду на купівлю тамтешніх суден. Усе йшло як по маслу. Містер Кокс мав твердий намір дати панам з Товариства експлуатації транспортних суден наочний урок моралі. В уяві він уже бачив саутгемптонські кораблі, що плывуть до нього на розгорнутих, тугих вітрилах.

Дальший перебіг справи, пояснив містер Кокс компаньйонам, планується так: судна треб.а якомога скоріше офіційно передати урядові. Обладнання можна провадити й після цієї передачі. Але остаточний розрахунок з урядом має відбутись аж тоді, коли кораблі будуть цілком готові"

Товариство охоче пристало на це.

Вирішили зразу взятись до переобладнання корабл "Прекрасна Анна", "Юний моряк" і "Оптиміст". Невеличкий ремонт, пофарбування і таке інше були необхідні.

— Кінець кінцем, судна повинні витримати кілька тисяч морських миль подорожі, — поважно сказав. Кокс.

Цю частину справи доручили Істменові. На неї мало піти кількасот фунтів, а може, й кілька тисяч. Усі компаньйони, як виявилось, трохи побоювались за долю справи і тому були тепер схильні до деякої щедрості — навіть Пічем.

Поки що все йшло добре — настільки добре, що Пічем здивувався, коли через кілька днів до нього прийшов фермер і признався, що мусить вийти зі спілки, бо потребує всіх грошей, які тільки може назбирати, для військових замовлень. Пічем, довгенько поторгувавшись, відкупив у нього пай і таким чином став власником двох паїв із семи.

Це було несподіване щастя.

Та незабаром з морського міністерства надійшли тривожні вісті. Приніс їх знову ж таки Істмен, що зустрівся в ресторані з Коксом. Той сказав, що у статс-секретаря все-таки виникли якісь ускладнення у зв'язку з контрактом. Хтось наказав йому призначити інженерну комісію для перевірки стану куплених суден. Статс-секретар досі опирався цьому наказові, але тепер хоче побачити судна принаймні сам. Тепер усе залежало від того, чи пощастить відтягти цей огляд, поки судна підлягодять хоч більш-менш.

Саме після цієї звістки Пічем і повернувся додому тоді, перед пікніком, з усіма ознаками тілесної недуги, напився ромашкового чаю й ліг з грілкою в ліжку.

Цілий тиждень минув у виснажливих переговорах. Їх дуже утруднювало те, що Кокс нікому не давав своєї адреси. Коли її в нього питали, він відказував, що саме переїздить у нове помешкання.

Усі акціонери Товариства мотались як навіжені з дому в доки та назад. Підновлення суден посувалося дуже повільно. В корпусі "Прекрасної Анни" зроблено такі відкриття, що в теслярів волосся ставало дибом. Усередині "Юного моряка" побачили таке, що аж мороз поза спиною йшов. А стан "Оптиміста" був такий, що інженери взагалі ще не вирішили, чи можна без небезпеки для робітників приставляти драбини до борту.

До того ж ще й усілякі балачки та чутки! Корабельні теслярі й не думали замовчувати своїх відкриттів. За обідом у портових шиночках у них тільки про це й мови було. Істменові застереження, що такі розмови — це державна зрада, викликали тільки регіт. Теслярі всі до одного були заражені соціалістичними ідеями.

Стало вже ясно, що ремонт коштуватиме добрих п'ять-шість тисяч фунтів.

Того тижня Пічем удома в Істмена зустрів Кокса і запросив його поужити в домашньому колі. Адже тепер більше, ніж будь-коли, все залежало від маклера. А втім, той не виявляв ніяких ознак тривоги.

Під час цієї вечері, на яку покликали й Істмена, Кокс познайомився з Поллі. Персик справила на нього сильне враження. Він був бабій найгіршого гатунку, з тих, що й самі собі цього пробачити не можуть.

До Пічема вже доходили всілякі чутки про його амурні пригоди, що відбувались неодмінно в найнижчих верствах суспільства й щоразу ледь-ледь не переступали межі, за якою починається підсудність. Якби Пічем дізнався про це вчасно, він нізащо не схотів би зв'язуватися з Коксом. Візнесмен, у якого в голові не тільки бізнес,— людина пропада. Але при нинішньому стані справ доводилось приймати його таким, який він є.

Поллі показала себе з найкращого боку. Вона розважала Кокса, як справжня леді. Після кави вона навіть сіла до фортепіано і проспівала своїм приємним, хоч і трохи різким голосом патріотичну пісню.

Після вечері Кокс не захотів іти додому й умовив Істмена і навіть Пічема пройтися ще по ресторанах. Сірого велюрового капелюха він збив набакир, на його запалих землистих щоках виступили гарячкові рум'янці. Містер Пічем ішов поруч нього, мов на похорон. Він волів би сходити в доки, де тепер за велику доплату провадились роботи й

уночі.

У нічних барах Кокс поводився як гультьай, а не як бізнесмен. Він і платив за все сам.

Другого дня він приніс звістку, що Гейл із морського міністерства, одержавши три тисячі фунтів стерлінгів, нарешті офіційно прийняв судна "Прекрасна Анна", "Юний моряк" і "Оптиміст" без попереднього огляду.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

...Бо чим живе людина? Щого)шни Вона людей терзає, обдирає, душить, поглипа.

Лише забувши про звання людини, Прожити зможе між людей вона. Е ні, панове, що ви не кажіть, Людина може тільки з кривди жить!

Фінал другої дії "Копійчаної опери"

Д-крамниці

У Лондоні свого часу відкрилась ціла мережа однотипних крамниць, у яких товари були дешевдії, ніж будь-де. Називались вони Д-крамницямй. Це мало означати "дешеві крамниці", але дехто, здебільшого з крамарів, розшифровував цю назву як "дурисвітські крамниці". Там можна було купити за незвичайно дешеву ціну все, що завгодно,— від леза для самобрийки аж до килима або люстри. І торгівля в них велася цілком справно. Найбід-ніше населення охоче купувало там, але інші крамарі та дрібні ремісники були страшенно обурені ними.

Належали ті крамниці містерові Макхіту. Він мав ще й інші прізвища, але як власник Д-крамниць називався тільки Макхітом.

Спочатку його фірма мала зовсім небагато філій —•дві чи три поблизу мосту Ватерлоо й ще з півдесятка далі на схід. Торгівля в них ішла вельми жваво, бо продавалося там усе справді так дешево, що вони лишались поза всякою конкуренцією. Добувати такі дешеві товари було не легко, і містерові Макхіту, перше, ніж думати про розширення своєї мережі, довелось виконати важку й сповнену небезпек організаційну роботу.

До того ж цю роботу доводилось провадити в якнайсуворішій таємниці. Ніхто не знав, на які кошти містер Макхіт закупає товари для своїх крамниць і де він дістає їх так дешево.

Людей, яких надміру цікавило це питання, він міг легко переконати, що в Лондоні і за його межами раз у раз трапляються банкрутства дрібних торговців, які придбали добрі товари за звичайну ціну, а в день свого краху бувають раді, коли хтось дасть їм за них хоч що-небудь.

"Життя жорстоке,— казав у таких випадках містер Макхіт.— Ми не маємо права на м'якотілість".

Він дуже любляв гучні слова. Але не на всі свої товари він мав справжні документи. Та й навряд чи за рахунок випадкових закупівель можна було постійно забезпечувати цілий десяток крамниць таким дешевим крамом.

У торговельному районі Лондона існувала ще одна крамниця, обладнана зовсім не за Д-системою; там продавались антикварні речі й раритетні книжки, а також ювелірні вироби за нормальну, хоч і не надто високу, ціну; ця крамниця, як було відомо, теж

належала містерові Макхіту, і за рахунок чистого прибутку від неї він нібито й фінансував — Д-крамниці. Щоправда, лишалось нез'ясованим питання, на які кошти постачає він цю крамницю.

Улітку 19... року містер Макхіт, на превелику радість інших власників крамниць, попав у тяжку фінансову скруту й мусив звернутись по допомогу до одного з лондонських банків — Національного депозитного банку.

Банк провів перевірку і виявив, що фірма Макхіта — цілком здорове підприємство. Особливо здоровою здавалась сама система, за якою окремі крамниці стояли на власних ногах і тільки умовно могли бути названі власністю містера Макхіта. Макхіт відкрив одну просту істину — багато маленьких людей прагнуть головним чином самостійності. Вони не хочуть запродувати гуртом свою робочу силу, як звичайні робітники й службовці, а воліють покладатись на власні здібності. Вони почувають відразу до бездушної зрівнялівки. Вони ладні працювати більше за інших, зате хочуть мати змогу й заробляти більше. Крім того, їм не до вподоби, коли хто Командує ними або корчить перед ними пана.

Містер Макхіт у кількох газетних інтерв'ю висловив свої думки з приводу власного вирішального відкриття — потягу людини до самостійності.

Він називав цей потяг одвічним інстинктом людської природи, але висловлював припущення, що особливо характерний він для сучасної людини, людини віку техніки. Запалена безприкладним тріумфом людства над природою, вона в якомусь спортивному ентузіазмі прагне довести собі й іншим свої видатні здібності. Це честолюбство містер Макхіт уважав вельми похвальним, бо воно у формі конкуренції, здешевлюючи всі товари, йде на користь усім людям без винятку. Тепер маленькі люди теж хочуть брати участь у конкурентній боротьбі великих. Діловому світові лишається тільки усвідомити цю характерну рису нашої доби і обернути її собі на користь. "Не проти людської природи повинні ми спрямовувати свої зусилля,— патетично вигукував Макхіт у своїх сенсаційних статтях,^{***} а в згоді з нею". Принцип організації Д-крамниць випливав із цього відкриття. У системі збуту фірма Макхіта мала справу не з звичайними продавцями, тобто найманими працівниками, а з самостійними власниками крамниць. Цим комерсантам, дуже старанно добраним, фірма передусім давала змогу відкрити Д-крамницю. Вона обладнувала їм приміщення й надавала кредит на товари. Щотижня вони одержували партію, яку мусили збути. Порядкувати цими товарами вони могли, як їм заманеться. Поки вони розраховувались за товари й сплачували проценти, ніхто не мав права стром-ляти носа в їхню бухгалтерію. Єдине, до чого їх зобов'язували,— це продавати свій крам дешево. Вся система мала на меті винятково служіння добробуту маленької людини.

Більшість власників Д-крамниць не хотіли наймати дорогу робочу силу; в крамниці у них була зайнята ціла сім'я. Вони віддавали торгівлі весь свій час і не були такі байдужі до розмірів виторгу, як звичайно бувають не зацікавлені в прибуткові наймані працівники,— адже тут ішлося про їхню власну вигоду!

"Таким способом,— писав містер Макхіт в іншій своїй статті,— ми протидіємо й тому

фатальному розпадові сім'ї, що на нього так нарікають гуманісти. В робочому процесі бере участь уся родина. Оскільки всі її члени тепер мають спільні інтереси, вони знову живуть душа в душу. Зникає той небезпечний з багатьох поглядів розрив між роботою й особистим життям, який примушував людей за роботою забувати про сім'ю, а в сімейному колі — про роботу. Щодо цього Д-крамниці теж можуть правити за взірць". Містерові Макхіту зовсім не важко було переконати банк, що труднощі, яких він зазнає,— це, по суті, зовсім і не труднощі. Він просто потребує грошей для розширення своєї фірми. І все-таки банк іще вагався, не маючи цілковитої ясності щодо особи самого містера Макхіта.

Правду кажучи, в Сіті ходили деякі негарні чутки про цю людину; хоч ті чутки ніколи не переростали в звинувачення, але все-таки не можна було зовсім не брати їх до уваги. Щоправда, йшлося головним чином не про його методи закупівлі, хоч вони теж відігравали певну роль у тих чутках. Він був замішаний у двох-трьох скандальних історіях. Щоразу йому щастило легко довести свою безневинність, до суду діло ні разу не дійшло. І все ж у Сіті завжди знаходились люди, які не були ані власниками крамвгиць, ані їхніми родичами, а проте твердили, хоч і не зовсім публічно, що Макхіт — не джентльмен. Дехто волів би замість полюбовних угод побачити судові процеси; інші ж запевняли, що він просто має надто спритних адвокатів.

Переговори з Національним депозитним банком за-тяглись надовше, ніж Макхіт сподівався. Він уже почав шкодувати, що звернувся до цього банку, бо невдача з позикою неодмінно мусила знов розворушити давні, вже заглухлі чутки про нього. Йому вже хотілось облишити ці переговори.

З деяких причин він користувався послугами не одного, а кількох темпльських адвокатів¹¹. Від одного з них він якось дізнався, що до найповажніших клієнтів Національного депозитного банку належить якийсь Джонатан-Дже-ремія Пічем і що цей Пічем має дочку на відданні. Мак-

¹¹ Те мп л ь — назва однієї з лондонських адвокатських корпорацій.

хіт зумів познайомитись із тією дочкою. Коли в нього зародилась якась надія, він почав упадати коло Поллі Пічем, не шкодуючи часу й нервів. Той факт, що він відрекомендувався місіс Пічем і її дочці як Джіммі Беккеї, пояснювався тільки його обережністю.

Він ще раз перевінив свої відомості про стан Пічемового підприємства. Це виявилась широко розгалужена організація жебраків, і методи її роботи були, видно, добре продумані й старанно випробувані. Один чоловік, що знав Пічема, розповідав, наприклад, чому Пічемові жебраки не просто виставляють на вулиці принесені з бобою картини, а малюють пейзажі чи портрети популярних людей кольоровою крейдою на тротуарі. Якщо приносити з собою готові картини, то звідки публіка знатиме, чи це справді твори самого жебрака? А крім того, малюнки на тротуарі нетривкі, їх стирають підосви перехожих, змиває дощ, а дощі ж ідуть щодня! Отож і картини доводиться малювати щодня, і оплачувати їх треба сьогодні-таки! Ці трюки свідчили про глибоке знання людської психології. І жебрацьке підприємство, кероване такими методами,

мусило давати великі прибутки.

В середині червня Макхіт вирішив відкинути деякі другорядні сумніви й форсувати сватання. Йому тепер треба було цілком солідно одружитись, довести свою буржуазну добропорядність.

Він листовно запитав місіс Пічем, коли вона зможе прийняти його, бо слушно витлумачив її нервозність під час його першого візиту.

Місіс Пічем запросила його прийти до "Каракатиці" — "обговорити все". Сидячи за столиком, вона вплітала в свою мову натяки на легковажність сучасної молоді, і ті натяки дуже тривожили містера Макхіта, чи то пак Беккета.

— Сьогочасні юнаки й дівчата,— бідкалась місіс Пічем, витираючи з уст пивну піну,— взагалі не відають, чого їм треба. Вони мов ті діти. Я ж знаю мою Поллі як свої п'ять пальців — і все-таки навіть уявлення не маю, що в неї на серці. Може, вона просто ще занадто молода. Вона ж не була в чоловічому товаристві, недосвідчена зовсім. Вона, мабуть, знає хіба що різницю між песиком і сучкою — бо інколи бачить собак у дворі,— та й то, напевне, не дуже виразно. Про такі речі вона взагалі не думає. Завважте, вона ж ніколи не купалася без сорочки! От і виходить, що ледве-но якийсь молодий джепджик крутне в неї перед очима тростинкою, вона вже й думає, що закохалась у нього до нестями. В них же в усіх такі романтичні натури! Скільки це дівчисько поглинає романів, ви собі й уявити не можете! Тепер я від неї тільки й чую: "містер Смайлз" та "містер Смайлз". Устає й лягає з містером Смайлзом на устах. І водночас я знаю на* певне, що вона щиро прихильна до вас. Хіба ж материне серце не чує? Ах, містере Беккет!..

І заглянула йому глибоко в очі, спершу пересвідчившись, що її кухоль уже порожній і що в ресторанному садочку більш немає відвідувачів.

Коли містер Беккет за всією формою повідомив її, що він насправді не Беккет, а Макхіт, власник відомих Д-крамниць, і що його наміррі цілком серйозні, місіс Пічем начебто не дуже здивувалась,— вона, видимо, сподівалася від нього чого завгодно,— і тільки ковзнула по ньому неуважним, замисленим, навіть, можна сказати, ухильним поглядом.

А, он як...— зітхнула вона байдуже.— Хоч би тільки чоловік мій, боронь боже, ні про що :не довідався. Бо в нього свої наміри щодо дівчини. Самі розумієте... В нього одне на язиці: "Все для дитини",— і це щира правда. Вчора він раптом привів якогось містера Кокса. Видно, дуже заможний чоловік. Ви не знаєте цього містера Кокса?

Макхіт знав містера Кокса. Хто ж у Сіті н§ знав його! Про приватне життя містера Кокса Макхіт нікого гарного сказати не міг. То був брудний розпусник. Хоч у Макхїтових намірах і переважали матеріальні міркування —* адже він саме був у скруті — та при згадці про Кокса його аж у серце шпигнуло. Він захопився Персиком дужче, ніж сам собі признавався.

~* Що ж тут можна вдіяти? — хрипко спитав він.

Та й я б хотіла це знати,— задумливо сказала місіс Пічем і зміряла Макхіта таким холодним поглядом, що його аж морозом усипало.— Сьогочасні молоді дівчата якісь

такі несерйозні. У них голови повні романтичних ідей.

Та потім вона поклала свою маленьку пухку ручку на його руку й покликала офіціанта, щоб заплатити.

Ведучи її поміж залізними столиками до виходу, Макхіт устиг іще почути від неї, що, в усякому разі, треба тримати все в найсуворішій таємниці від містера Пічема. Того ж таки вечора він зустрів на вулиці саму Поллі, і вона дозволила йому трохи провести себе.

Його дуже здивувало, що вона йде по Олд-Оук-стріт у бік парку Міс, хоч того вечора мала бути на курсах хатнього господарювання.

Макхіт уже подумав був, що в неї десь там призначено побачення й що вона в парку намагатиметься відкараска-тись від нього. І справді, вона кілька разів зазірала в бічні алеї, але нічим не виявила бажання попрощатися. Вона навіть сіла з ним на лавочку серед кущів.

Поллі була дуже гарна в легкій сукенці й начебто зовсім спокійна. Треба сказати, що дівчина вона була висока, ставна, не якийсь там недоросток, не півпорції, а таки ціла порція.

Про Смайлза й Кокса Поллі й говорити не схотіла.

— Вечір занадто гарний для цього, — сказала вона й засміялась — їй, видно, здалося кумедним, що він знає про містера Кокса.

Коли настав час вертатись назад, він так і не дізнався нічого, але дещо між ними все-таки сталося. А проте він не почував себе щасливим: головного йона йому не дозволила. До того ж під сукнею вона не мала на собі майже нічого, і це було дуже не до вподоби містерові Макхіту, а ще дужче — те, що вона могла так легковажити курсами. Значить, там узагалі не перевіряють присутності учениць! Це навіяло йому похмурі думки.

Він, так само як і тоді, дорогою додому з пікніка, не знав до ладу, чи справді досяг якогось нового успіху, і це мучило його страшенно. Та невже ж такі речі нічого не важать для неї! Щодо її цнотливості він не міг мати сумніву.

Містер Пічем того вечора теж зміряв дочку допитливим поглядом.

Товариство експлуатації транспортних суден нарешті-таки опинилось перед катастрофою. Напередодні вибухла бомба.

Бомба

Пічем на подвір'ї сварив Ф'юкумбі.

Перші дні солдат, радий, що знайшов притулок, пунктуально виконував свої обов'язки й тримав собак-поводарів у належному стані.

Годівля тих собак була не зовсім простою справою: вони мусили мати якомога жалюгідніший вигляд, мало не здихати з голоду. Сліпому з гладким собакою-поводарем дуже важко сподіватись на щире співчуття. Люди, звичайно, поведуться в таких ситуаціях цілком інстинктивно; навряд чи хто придивляється до собаки, але якщо собака той ненароком буде добре вгодований, то якийсь внутрішній голос застерігатиме щедрих не кидати своїх грошей на вітер. Треба пам'ятати, що люди

підсвідомо завжди шукають якоїсь зачіпки, щоб залишити свої гроші при собі. Добрий собака-поводар повинен трохи не падати від кволості, ї тому собак щодня зважували. Якщо вага відхилялась від установленної норми, вина падала на Ф'юкумбі.

Пічем саме провадив слідство й збирався з'ясувати, чи не знахабнів одноногий до того, що став фальшувати записи ваги в журналі, аби лиш не втратити свій шматок хліба, коли прийшов ресторатор із звісткою, що Кокс раптом з'явився на борту "Прекрасної Анни" й збив цілу бучу.

Вони зразу пішли вдвох у доки. І справді, в трюмі поміж драбин і малярів стояв Кокс, а біля нього знітився блідий Істмен, застиглим поглядом утупившись у високий темний борт.

Холодний погляд, що ним Кокс зустрів Пічема, пронизав його наскрізь:

— То оце одне з тих суден, які ви продали британському урядові?

Пічем за одну мить, здавалося, постарів на кілька років.

Усе це не було для нього громом з ясного неба. Він і раніше трохи побоювався, що в цій справі не все гаразд. Та й щодо Кокса не мав жодних ілюзій. Проте він не чекав такої бурі.

Кокс заявив, що "Прекрасна Анна" нікуди не годиться! Пічем відчував: тепер не варто заводити суперечку, казати, приміром, що це ж сам містер Кокс порекомендував їм купити ці судна. Він наперед знав: Кокс просто скаже, що він їх і в очі не бачив. А всі інші оглядали їх, і навіть при свідках!

У Пічемовій голові невиразно заблимав здогад, у якому папрямку розвиваються Коксові махінації (він із самого початку мав підозру, що в Кокса є свої окремі плани). Не на державу — на Товариство експлуатації транспортних суден насувається, мов страхітливий паровий коток, Коксова афера!

Подробиць, звичайно, ще не можна було розгадати. Містер Кокс іще не вважав, що настав час розкрити карти.

Він не захотів навіть розмовляти з компаньйонами, тільки окинув їх сповненим глибокої зневаги поглядом, крутнувся на одному підборі й пішов геть. Ззаду його костюм мав у цю хвилину ще дешевший і стандартніший вигляд.

Пічем теж не відчував ані найменшого бажання розмовляти зі своїми товаришами по нещастю про те, що тепер буде з ними. Він тільки немов звідкись іздалеку почув слова Істмена, що треба негайно викликати листом уельського фабриканта й фермера-вівчаря. Еге ж, вівчаря!.. Не промовивши й слова, Пічем теж пішов.

Увечері в нього почалась гарячка, й він з компресом на животі ліг у ліжко. Тієї ночі він уже не вставав. Нехай собі світло горить! Однаково платити за газ уже не буде кому!

Зранку він, насилу переставляючи ноги, мов тяжкохворий, поплентався в доки. Робітників він там уже не побачив. Роботу на "Прекрасній Анні" припинили — мабуть, за наказом Істмена. З цього було видно, як той оцінює їхнє становище.

Коли Пічем, повернувшись перед обідом додому (зовсім не для того, щоб пообідати!), почув, що про нього питали якісь двоє чоловіків, він вирішив, що то вже поліція шукає його. Як-не-як, а Товариство одержало завдаток від уряду! Але, розпитавшись, він

зрозумів, що тр були тільки Істмен та викликаний з Уельсу фабрикант. Пічем був радий, що вони не застали його.

Іти в Коксову контору не було рації. Анемічна дівчина, коли в неї питали адресу маклера, робилась німа як риба. Але по обіді Пічем, вертаючись додому після марної спроби побачити хоча б Істмена, зустрів містера Кокса на Олд-Оук-стріт у товаристві своєї дочки.

Маклер здибав Поллі на вулиці й пішов з нею, хоч вон'а була й не дуже привітна до нього.

Він щось говорив про якісь цікаві фотографії, що їх неодмінно хотів показати їй. Вона не зовсім зрозуміла його. Він здавався їй несимпатичним.

Коли до них підійшов Пічем, Йокс зустрів його так, ніби між ними ніколи не було ані найменшої незгоди — простяг йому руку в рукавичці, а другою по-приятельському плеснув його по плечу і майже зразу попрощався.

За вечерею в містера Пічема голова обертом ішла від напливу думок.

Після вечері він вислав дружину, незважаючи на її бурчання, за двері й учинив Перикові допит.

З В. Брехт

65

Нагримавши на дочку як слід, він дізнався, що містер Кокс відкрив їй те, що так старанно приховував від компаньйонів,— свою адресу. Від запитання, нащо він дав їй ту адресу, містер Пічем утримався. Він вийшов до маленької темної контори й довго дивився невидючим поглядом у тьмяну вітрину.

Потім, квапливо написавши якогось листа, повернувся до їдальні й звелів Поллі негайно віднести того листа містерові Коксу.

Поллі дуже здивувалась: було вже пів на десяту. Проте вона наділа капелюшок і пішла до містера Кокса.

Містер Кокс був удома. Коли йому доповіли про якусь молоденьку дівчину, що принесла йому листа від свого батька й чекає на відповідь в одній з численних кімнат його помешкання, він зніяковіло поклав— на стіл серветку й хутенько вийшов.

Кокс жив удвох із сестрою, вельми рішучою маленькою жіночкою, що була про свого брата далеко не такої високої думки, як би він бажав, і зовсім не приховувала, як вона оцінює його моральні якості.

Брат завдавав їй чимало клопоту.

Він був дуже здібним комерсантом, та й погляди його на порядність у особистому житті нічим не відрізнялися від поширених серед його оточення поглядів. Він дотримувався переконання — його, треба сказати, поділяє дуже багато людей,— що між діловим і особистим життям є величезна різниця. В діловому житті безоглядно використовувати найменший шанс на виграш — це просто-таки обов'язок кожної людини; ним не можна нехтувати, так само як це можна викидати хоча б шматочок хліба, бо це дар божий. У житті ж особистому ніхто не має права наступати своєму ближньому на пальці. Отже, щодо цього Кокс мав цілком суворі принципи.

Та, на жаль, він не завжди мав силу їх додержувати. Між його поглядами на обов'язки джентльмена перед прекрасною статтю й поглядами його сестри не було ані найменшої різниці; точнісінько, як і сестра, ба навіть у тих самих словах засуджував він свої — на жаль, постійні — збочення в цій сфері. Він часто казав замислено: "Я не маю влади над самим собою..." Так би мовити, ні його сестрі, ні йому самому ні на мить не можна було спускати його з ока.

До того ж інтереси його були спрямовані, в соціальному плані, на дно. Найвульгарніші хвойди найбільше ва-

били його до себе. А втім, і принадам служниць він теж не міг опиратись.

Із його одягом була та сама історія. Смак він мав жахливий. Його костюми викликали в сестри просто-таки нудоту. Але він не міг переламати свого смаку, як і потягу до служниць.

Сестра при кожній нагоді, до кожної знаменної дати дарувала йому дібрані зі смаком краватки. І він, ідучи з дому, справді пов'язував їх. Але в передпокої, наче підбурюваний якимсь демоном, він запихав у кишеню ще (одну краватку, і на сходах вона вже зухвало червоніла в нього на шиї.

Все це, безперечно, були .хворобливі явища. Він сам пояснював їх кишковим розладом. Ті напади невтримної хтивості нібито викликались утрудненим випорожненням.

Коксова сестра скільки її сили підтримувала брата в його трагічній боротьбі з самим собою. Проте, коли на нього "находило", він настільки втрачав самовладання, що сприймав сестрини допomoгу як утручання в його особисті справи й різко відхиляв її.

І тому єдине, що вона могла зробити, коли доповіли про якусь міс Пічем,— це поратись у сусідній кімнаті і якомога гучніше кашляти.

Того вечора Кокс був у особливо небезпечному стані. Він цілий день боровся зі своїми пристрастями. І в такому настрої йому не лишалось нічого іншого, як показати Персикові свою колекцію фотографій, що складалася з зображень голих жінок у всіляких позах. Він зробив це під тим приводом, що нібито тільки-но одержав свіжу партію.

Персик, ледве глянувши на фотографії, вся спаленіла. Там були жахливі непристойності.

Кокс тим часом прочитав листа, в якому було тільки прохання про розмову віч-на-віч.

На письмовому столі, вкритому товстим склом, лежала велика золота брошка. Вона колись належала покійній Коксовій матері. Золота в, ній було дуже багато; посередині красувались три великі ясно-блакитні самоцвіти, досить дешеві. Видимо, Кокс успадкував свій смак головним чином від матері.

Дочитавши листа чи, може, просто вирішивши, що міс Пічем уже надивилась фотографій, він узяв із стола брошку, простяг дівчині й спитав, чи вона їй подобається.

— Непогана,— відмовила Поллі трохи здушеним голосом.

З*

67

— Вона може стати вашою,— сказав Кокс, дивлячись кудись у куток.

Поллі, звичайно, нічого не відповіла. Вона вже зовсім заспокоїлась і навіть ввічливо усміхнулась на його слова, немов сприйнявши їх як жарт. Йому довелось узяти себе в руки. Він уже подумав був, чи не провести її додому, але його сестрі тиша, що настала в сусідній кімнаті, здалась підозрілою. Вона ввійшла й повела розмову з Поллі.

Кокса трохи занепокоїли фотографії, що лежали перед гостею на столику, але Поллі, розмовляючи з міс Кокс, піби машинально перевернула їх лицем униз.

Вона, виявляється, дуже добре вміла поводитися з чоловіками, і ця дрібничка дуже сподобалась містерові Коксу. Він зразу відпустив Поллі, попросивши переказати батькові, що зайде до нього завтра.

Цей чоловік нічим не приваблював її, але розкішна брошка ніяк не йшла їй з думки. Уранці, принісши одноному Джорджеві його сніданок — склянку молока, — вона похвалилася, що дістала в дарунок від одного літнього пана велику брошку, й пообіцяла коли-небудь показати її. І згодом вона не раз згадувала брошку, надто ввечері, перед сном.

Кокс і справді прийшов другого дня зранку. Заставши Пічема в напівтемній крамниці, він не схотів зайти до контори. На ньому був яскраво-жовтий плащ; говорив він дуже поважно, тихим голосом. ,

Він признався, що, побачивши корабель "Прекрасна Анна", зовсім утратив самовладання. Це корито нікуди не годиться! Так, це правда, що він сам порекомендував їм фірму "Бруклі і Бруклі", але ж він зовсім не знав, що то за судна. Своему приятелю, статс-секретареві, цих плавучих домовин він навіть показати не може. Найстрашнішим здається йому те, що Товариство вже одержало завдаток і що морське міністерство розраховує на судна. Тепер Товариство, до якого він, дякувати богу, вже не належить, можуть звинуватити навіть у шахрайстві, оскільки відомо, що члени його оглядали судна, та й негативний висновок фахівця Байла не лишився таємницею.

Кокс натякнув, що він бачить єдиний порятунок: спробувати негайно купити інші, справді придатні судна. Заміну в контракті назв "Прекрасна. Анна", "Юний моряк" та "Оптиміст" на інші він, певна річ, може взяти на себе. Але цих кораблів його приятель, безперечно, не мав права купувати в Товариства.

Пічем сьогодні вже не здавався таким прибитим, як учора. Він, звичайно, знав, що не може бути рівним супротивником цій людині. Він був сильний, ба навіть страшний на зовсім іншій арені. Він залишив її. Підхоплений хвилею патріотизму, що залила всю країну, він устряв у нове для нього діло. І тепер він був нестрашний, мов крокодил на Трафальгарському майдані. І все ж, коли він нарешті пересвідчився, що має діло з тією самою людською підлотою, до нього якимсь дивним чином повернулися своєрідна впевненість і надія. Він принаймні знову перебував серед людей.

Пічем дивився на балакучого Кокса спокійно, майже холодно. Потім сказав лише, що, скільки йому відомо, інших суден тепер узагалі не можна знайти.

— Чому ж ні, — сказав спроквола Кокс. — От, наприклад, у Саутгемптоні є одне.

Пічем кивнув головою.

— За скільки ви мене випустите? — сухо спитав він.

Кокс удав, ніби не зрозумів, і Пічем більше не допитувався. Він уже збагнув, що містер Кокс затіяв якусь дуже велику аферу.

Кокс іще трохи помовчав, ходячи по крамниці й розглядаючи запорошені музичні інструменти, а потім сказав, що ремонтні роботи в доках треба провадити з подвоєною енергією. Під час офіційної передачі судна оглядатимуть, напевне, тільки поверхово, а тому треба принаймні зверху надати їм більш-менш пристойного вигляду.

Вже на порозі він кинув іще, що даступної середі йому доведеться в своїх справах поїхати до Саутгемптона.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Ах, кожен рад не злим, а добрим бути, Але ж хіба обставини дадуть!

Фінал першої вії "Копійчаної оперці" "Про нетривкість обставин людського життя"

Важливі наради

Хоч це знають не всі, а проте війни мають своїм наслідком, oprіч піднесення національного духу, ще й досить значне пожвавлення комерції. Вони призводять до багатьох лих, але діловим людям звичайно на них нема чого нарікати.

Пічем, вступаючи до Товариства експлуатації транспортних суден, сподівався теж урвати шмат. Певну роль гiри цьому відіграло й те, що його дочка дійшла шлюбного віку і треба було подбати про посаг.

Несприятливий перебіг ділових операцій на незвичній для нього арені змусив Пічема провести цілий ряд дуже важливих нарад зі своїм управителем Бірі.

Мало не щодня сиділи вони в конторі, до якої вели з крамниці оббиті залізом двері: Пічем у жцлетці й своєму незмінному капелюсі — за письмовим столом, що стояв біля стіни якраз під високо прорізаним невеличким віконцем; а огрядний Бірі — в кутку, на хиткому залізному стільці.

Пічем сидів, поклавши на стіл руки, що стирчали з заялжених манжет, і не дивлячись на Бірі, який весь час жував недопалок сигари, певно, багато років тому підібраний десь у канаві.

— Бірі,— не раз казав у ці дні Пічем,— я незадоволе-ний вами. З одного боку, ви занадто брутальний, з другого — ви не вмієте видушувати з людей усе, що можна. З одного боку, люди скаржаться, що ви не досить чемні з ними, а з другого — прибутків немає. Ось, наприклад, швачки нарікають, що їм доводиться працювати понад норму, і водночас пошиття солдатських мундирів ніяк не посувається. А їх же там сидить цілих чотирнадцять душ, хоч мусило б з лишком вистачити дев'яти! Ви знаєте, що в мене не повинно бути понаднормових годин, але й зайвої дорогої робочої сили я не можу держати. Часи нині скрутні, дуже скрутні, Англія напружує сили в тяжкій боротьбі, підприємство не може витримати найменшого дефіциту, а ви розгосподарювались на всю губу! Коли ми збанкрутуємо, то всі, хто заробляє в нас шматок хліба, опиняться на вулиці. І це може статися щодня. Я чекаю ваших пропозицій.

— А як я почну наводити економію, ви знову скажете, що я деру з людей шкуру,— вперто буркнув Бірі.

— А хіба неправда? Он недавно той новачок репетував так, що чути було за три двори. Куди це годиться!

— А що ж йому, рота подушкою заткнути, щоб задихнувся? Якої б ви тоді заспівали? Самі ж знаєте, що ніхто з них не здаватиме своєї норми, коли ми почнемо частувати їх сигарами та панькатися з ними. А новачкові ми всипали тільки на науку іншим. Ці жовторотьки взагалі стали розраховуватись дуже нерегулярно. Ми йому так і пояснили, що він постраждав за інших, а потім, щойно ви пішли, ми його відпустили по-доброму.

— Ну, хай там як, а мені вже остобісіло попереджувати вас, Бірі. Я такого більш не попушу. І прибуток від "солдатів" теж падає. Так ми погоримо, Бірі. Мені доведеться прикрити всю цю крамничку.

— Ваша правда, "солдати" вже не мають успіху, містере Пічем. Я сам перевіряв, на публіку це більше не впливає, тут нічого не вдієш. Я ж вам казав, що не треба встрявати в політику!

Пічем замислився. Він нерухомим поглядом дивився на ріжок запорошеного письмового столу; його непоказне обличчя раптом набрало значущого, поважного виразу.

— Все лихो в тому,— озвався він нарешті,— що ваші люди погано поінформовані. Надрукуйте в "Маслиновій гілці" дві-три змістовні статті про життя армії та про Південну Африку, і ваші "солдати" вже більш-менш орієнтуватимуться в ситуації.

В одному з підвалів Пічемової господи друкувалася власна газета—"Маслинова гілка", що виходила раз на тиждень і містила сімейну хроніку всіх парафій Лондона — повідомлення про похорони, весілля, хрестини. Вони були потрібні для жебраків, що ходили по домах. У газеті друкувались коротенькі історійки зворушливо-Гішісту, біблійні сентенції; у кожному номері вміщували яку-не-будь логічну задачу.

— Крім того,— вів далі Пічем,— ми самі робимо дурницю за дурницею. Не треба посилати на роботу людей у формі, коли вже довгий час нема вістей із фронту. Це чистісінька помилка. Ось тепер той їхній Мафекінг обложено, і вся війна не може зрушити з мертвої точки, що свідчить зовсім не на користь армії. Люди з цілковитим правом кажуть собі: "Навіщо вони віддають свої руки та ноги, коли нічого цим не досягають?" Хто ж коли допомагав нездарам? А головне — люди не люблять, щоб їм нагадували про війну, коли та війна не переможна. Не кажучи вже про те, що кожне думає собі: "Хай будуть раді, що вернулися додому! Тим, хто лишився, ще тяжче!" Це була непогана ідея — перевдягти частину наших молодших людей у військову форму, але посилати їх у такому вигляді на роботу можна не завжди — у всякому разі, не тоді, коли на фронті нема успіхів. Ану, покличте-но їх сюди!

Бірі привів "солдатів" — принаймні тих, що були в домі. Вони були вдягнені в витерті мундири й мали похмурий вигляд. Вони нічого не заробляли.

Пічем мовчки оглянув їх. Погляд його був начебто не* уважний і не зупинявся ні на чому зокрема. Такий погляд виробила в нього довголітня практика.

— Це теж нікуди не годиться! — несподівано різко сказав він. Бірі, мов вірний пес,

ловив кожне його слово, бо знав, що хазяїн ніколи не помиляється.¹— Де ви їх назбирали таких? Хіба це британські солдати? Це ж якісь голодранці з шахти! Ви погляньте хоча б на отого-о! — і кивнув головою на високого літнього чоловіка з понурим обличчям.— Це ж баламут, підбурювач, комуніст! Хіба такий піде вмирати за Англію? А якщо й піде, то тільки знехотя, поторгувавшись спершу за платню! Солдати — це молоді, симпатичні хлопці, що' й у нещасті мають бравий і веселий вигляд! А оці потворні каліцтва! Невже вам приємно бачити таке? Адже тут досить було б руки в черезплічнику! І мундири повинні бути охайні. Щоб люди думали: "В нього не лишилось нічого, крім мундира, але свій мундир він шанує!" Такі речі приваблюють, вони примітрюють із невдачами! Мені потрібні джентльмени! Скромний і ввічливий, але не принижений тон. Кінець кінцем, така рана, почесна. Он той може йти, решта хай здадуть мундири.

"Солдати" пішли. Ні високий, ні хто інший з них і вусом не моргнув: адже це була ділова розмова.

— Отже, Бірі, по-перше — тільки симпатичні, високі молоді хлопці, такі, що їх справді варт було посилати в бій і що їм справді можна співчувати в разі якого нещастя. По-друге — жодного страхітливого каліцтва. По-третє — чистенькі мундирчики. По-четверте — посилати начулицю цих бравих томмі тільки тоді, коли в офіційних бюлетенях будуть повідомлення про які-небудь зрушення на театрі воєнних дій — перемоги чи поразки, однаково, аби зрушення! Для цього ви, певна річ, повинні читати газети. Я маю право вимагати від своїх службовців, щоб вонц були на висоті й знали, що робиться в світі. З кінцем робочого дня служба не закінчується. Ви здаєте позиції, Бірі, я вам це вже вкотре кажу!

Бірі вийшов червоний як буряк. З того дня він почав уживати рішучих заходів. У майстернях почалися звільнення, в конторі — прочуханки. Але містер Пічем знав, що в його підприємстві вже мало що можна раціоналізувати.

Воно вже й так було, до краю раціоналізоване. Збитків, якими загрожувала операція з транспортними суднами, за рахунок підприємства вже не давалося покрити.

І Пічем спробував відновити в пам'яті той погляд, що ним колись при ньому Кокс зміряв його дочку.

Ігнатнадцять фунтів

А з міс Поллі Пічем діялось цогане. Їй доводилось самій відносити свою білизну в пральню. На її щастя, дедалі частіші напади хвороби містера Пічема не давали матері цікавитись доччиною білизнаю. Кілька разів ходила Поллі до містера Смайлза — порадитися з ним. Але молодика важко було застати вдома. А коли вона нарешті спіймала його, він сказав:

— Дарма, що-небудь придумаємо. Але надалі треба оберегатись. Навіщо ж тоді запобіжні засоби, коли їх не вживати?

І перевів розмову на містера Беккета, заговоривши про нього вкрай образливим тоном. А тим часом до чого тут узагалі був містер Беккет?

У домі в Пічемів жила одна старенька служниця. Поллі звернулась із своєю бідою до

неї. Вдвох вони тягли в рожеву кімнатку стару мідну ванну, й Йол лі цілими годинами парилась у ній та зойкала, мал:о не окропом поливаючи живіт з великого кухля. Старенька нанесла їй також каструльок із якимись бурими та зеленими настоями, що їх треба було всі повипивати. Час від часу вона просо-¹ вувала в двері свою голову, схожу на курячу, й питала, чи ще не допомоглося. Але ніщо не помагало.

Одноногий Джордж уже більш-менш звик до життя серед собак. У бляшаній будці на задньому дворі, серед усіляких інструментів та бочок для покидьків, він поставив собі розкладне ліжко й у вільний час валявся на ньому, читаючи для розваги старий, обтріпаний том Британської енциклопедії, що його підібрав у вбиральні. Його правді, там було тільки півтому, та й то не першого. І все-таки звідти можна було дізнатись багато дечого, хоч для всебічної освіти цього, може, й замало було. Але хто її має, ту всебічну освіту?

Одного дня Персик застала його за читанням, але пообіцяла нічого не казати про це містерові Піч ему. На думку солдата, містер Йічем не належав до людей, здатних годувати своїх робітників за те, що вони самотужки набувають освіту.

Якось, коли одноногого не було в будці, Поллі взяла ту книжку до себе в кімнату, сподіваючись вичитати там раду на своє лихо. Але вона не знала, під яким словом шукати

знань взагалі трактувалась в іншому томі. В усякому разі, Поллі не знайшла нічого.

Джорджа дуже болюче вразило зникнення книжки. Віп кілька днів лежав на ліжку смутний і сердився навіть на собак. Персик зробила тяжку помилку, не віднісши книжки на місце після того, як переглянула її. Але так воно вже ведеться — коли в людини з'являється хоч найменший власний клопіт, вона робиться ще байдужіша до інших, ніж звичайно.

Через кілька днів вона підійшла до Джорджа, що порався біля собак, і завела з ним розмову. Вона допомагала йому перев'язувати лапу одному шпіцові. Раптом, не підводячи очей, вона спитала Джорджа, що роблять дівчата, коли їм здається, ніби в них щось не гаразд. Мовляв, її пцтала про це одна знайома дівчина з курсів хатнього господарювання.

Спершу мовчки обмотавши уривком носовичка лану собаці, що жалібно скавучав, Джордж нарешті виголосив вельми мудру, але зовсім абстрактну сентенцію. Але ввечері він перебрався в цивільну одіж і кудись пішов, а зранку другого дня підкликав Поллі до собачої клітки й сказав, що ввечері, якщо вона хоче, можна сходити в Кенсінгтрн до одного жіночого лікаря, людини тямущої, з великою практикою.

Адресу лікаря йому дала його знайома, та сама, в якій він жив, поки її чоловік був на війні. Це до неї він ходив напередодні ввечері. Власне, вона дала йому навіть дві адреси: лікаря й повитухи. Друга годилася скорше для бідних дівчат. Ф'юкумбі вирішив, що для Персика більше підходить лікар — адже той працював багато чистіше. Персик не хотіла йти сама, і солдат пішов з нею.

Лікареве помешкання містилось в одному з великих прибуткових будинків-казарм, доверху повних злиднями й брудом. До нього треба було підніматися на третій поверх

вузенькими сходами, повз квартири, що стояли з відчиненими дверима, наче неспроможні вмістити все неймовірне вбозтво. А нагорі клієнтів чекала приємна несподіванка, бо помешкання самого лікаря мало досить ком

те, що їй було потрібне

частина людських

фортабельний вигляд. Навіть передпокій був обставлений не без розкоші: по кутках у великих вазах стояли кімнатні рослини, стіни були завішані східними килимами. І тим нужденнішими здавались пальта й парасолі йи пацієнток на залізній вішалці.

У передпокої сиділо сім чи вісім жінок — уої, очевидно, з людей середнього достатку. Відчинивши двері приймальні — впустити чергову пацієнтку,— лікар кивнув головою Персикові, щоб вона заходила, бо вона була вбрана краще за інших. Поллі пригнічено пішла за ним; солдат лишився в передпокої.

Лікар був із тих чоловіків, що їх ЖІНКРІ називають вродливими — високочолий, з виплеканою м'якою борідкою. З того, як він склав руки, видно було, що ними він пишається особливо. Щоправда, обличчя він мав уже трохи пом'яте, в виразі очей теж було щось досить неприємне, а в голосі — щось трошечки масне.

Поки він записував у журнал прізвище й адресу Поллі, страшенно її цим налякавши, вона обвела очима його кабінет. На стінах висіла всіляка зброя "А негритянські списи, луки, сагайдаки, короткі ножі, кілька старовинних пістолів. У кутку за скляними дверцятами шафи блищали якісь хірургічні інструменти, що мали куди небезпечніп|ий вигляд. Письмовий стіл був укритий досить товстим шаром пилу.

Лікар не став ждати, поки Поллі скаже йому щось крім , свого прізвища й адреси.

— Так-так,— почав він, відхилившись на спинку стільця й згорнувши білі рукд,— Те, чого ви від мене хочете,— річ-абсолютно неможлива, люба панночко. Ви хоч подумали, яке це зухвальство — вимагати від мене такого? Всяке життя священне, не кажучи вже про те, що існують закони. Лікар, який зробив би те, чого ви від мене хочете, втратив би свою практику, а крім того попав би за ґрати. Ви скажете — нам, лікарям, часто доводиться чути таке від своїх пацієнток,— що це закони середньовічні. Що ж, лщба панночко, не я їх вигадав. Отож ідіть собі спокійно додому й признайтеся вашій шановній матусі. Вона така сама жінка, як і ви, і добре зрозуміє вас. Адже у вас, напевне, й грошей немає на цю операцію. А крім того, мені сумління не дозволить бруднити руки такими речами. Жоден лікар заради якихось жалюгідних десяти чи двадцяти фунтів не захоче поставити на карту весь свій добробут. Ми не байдужі до нещасть наших ближніх; нам як лікарям доводиться досить часто заглядати в глибину соціальних злигоднів. Якби була хоч якась підстава, хоч які-небудь медичні показання, сухоти приміром, я б сказав: "Згода!" — і за п'ять хвилин усе було б закінчене, без найменших ускладнень. Але з вашого ви-гляду аж ніяк не можна припустити, ніби у вас сухоти. Отже, доведеться вам змиритися з цією маленькою прикрістю. Коли дівоча легковажність спокусила вас шукати такої насолоди, вам слід було подумати про наслідки. Треба дивитися вперед, не можна просто віддаватись на волю своїх почуттів, хоч би які вони були приємні. А то потім біжите до дядечка доктоца, та охкаєте, та

ахкаєте, та "пане доктор", та "дорогенький", та "золотенький", та "не робіть мене нещасною":... А те, що лікар, який візьметься за це, який з чисто людського співчуття не зможе відмовити вам, наражається на небезпеку і сам себе може зробити нещасним,— це вас, ясна річ, турбує куди менше. О, який егоїзм! Кінець кінцем це недозволена операція, і якщо навіть в інтересах пацієнтки відмовитись від наркозу, все одно вона коштує п'ятнадцять фунтів, до того ж наперед, бо потім іноді доводиться чути: "Що?! Ви заявляєте, ніби зробили мені операцію?" І лікар лишається ні з чим, а він же теж мусить із чогось жити. Адже вести бухгалтерію й посилати рахунки він у таких випадках не може — хоча б у інтересах тих-таки пацієнток. І якщо він має розум, то воліє відхреститися від цього діла. Бо інакше він тільки сам себе доведе до руїни. Новозароджене життя, люба панночко, таке саме священне, як і всяке інше життя. Думаєте, даремно церква висловлює серйозні сумніви з цього приводу? Я приймаю в суботу по обіді, але подумайте ще раз як слід: чи можете, ви взяти на себе таку тяжку відповідальність, чи, може, краще облишити це діло. І не забудьте принести гроші, інакше не варто й приходити. Вихід ось тут, дитя моє!

Персик вийшла в украй пригніченому настрої. Де вона візьме ті п'ятнадцять фунтів?

Дівчина й солдат понуро йшли поряд.

— Є ще одна адреса,— сказав солдат трохи перекодя. Вони вирішили сходити й туди.

Їм відчинила огрядна літня жінка й завела їх у досить пристойну кімнату. Поллі сіла на червоний плюшевий диван.

— Коштуватиме один фунт,— недовірливим тоном почала жінка.— Дешевше ніяк не можна. А то диван весь закривавлять, свинота, а ти потім витрачайся. А як почнете кричати, я зразу все кидаю, і бувайте здорові. Гроші у вас є? Якщо є, за півгодини буде готово. Поллі підвелася.

— У мене з собою стільки немає. Я прийду завтра. На сходах вона сказала Джорджеві:

— Я роздивилась. Тут занадто брудно.

— Це скорше для служниць,— погодився солдат. І вони пішли додому.

Персикові думки кружляли навколо каси крамниці. ,

Вона почувала досить сильну відразу до крадіжки; цю відразу прищепили їй ще з раннього дитинства разом із звичкою красти. Вона діставала дуже мало пенсів (на цукерки) і дуже багато добрих порад. Коли вона стромляла мізинчик у банку з повидлом, їй доводилось терпіти страшні муки сумління. Повидло було солодке, думка про заборону — гірка. Бог, казали їй, всевидючий і невсипущий. Він буцімто бачить усе, що вона робить. (Правда, підглядати за дечим було нескромно). Коли він, як гадала Поллі, побачив уже доволі такого, чого не міг схвалювати, вона вирішила, що тепер ніякими зусиллями й жертвами вже не можна змінити його думки на свою користь. Тож чи варт було надалі поводитись добре? Список провин заповнений до кінця, нових злочинів більше нема куди записувати; отже, їх можна робити безкарно. Поллі буйа вже пропаша і тому могла дозволити собі який завгодно ганебний вчинок. Зрештою, це тільки через свої лінощі дорослі держали бога, мов цепового собаку, щоб він стеріг банки з повидлом і каси в крамницях.

Але між крадіжкою кількох пенсів і привласненням п'ятнадцяти фунтів була велика різниця.

Персик помилялася, вважаючи непереборними технічні труднощі крадіжки. Вона могла б обікрасти свого батька досить легко. Каса в камниці, правда, замикалась добре, але містер Пічем носив багато грошей при собі, в кишенях. Він неблаганно відбирав їх у найнужденнішої бідноти у вигляді мідяків, потім міняв на срібло й недбало зсипав у кишені штанів. На його думку, ні ці гроші, ні будь-які інші не могли надовго зарятувати його. Він міг би просто викидати їх і якщо не робив цього, то лише з любові до порядку й через цілковиту відсутність віри в майбутнє. Він уважав, що не має права викидати найменшої дрібнички. Мавши цілий мільйон шилінгів, він думав би так само. На його думку, йому не могли допомогти ні його гроші (як і всі гроші світу), ні його голова (як і всі голови світу). З цієї ж таки причини він сам не працював, а у своєму незмінному котелку, засунувши руки в кишені, ходив по підприємству, стежачи тільки, щоб ніщо не пропадало.

Дочка дуже легко могла б за тиждень натягати в нього з кишень п'ятнадцять фунтів — хоча б уночі, в спальні. І навіть якби він спіймав її на гарячому, це була б не така страшна біда, як вона, може, думала. Коли б він, приміром, прокинувся і його погляд упав на дочку, що саме спорожняла його кишені, він, напевне, й оком не моргнув би, для нього це, мабуть, було б просто продовження його снів. Дочку він покарав би, але навряд чи вона впала б нижче в його очах. У його очах уже ніхто не міг упасти нижче. На жаль, люди знають одне одного дуже мало, і тому Поллі гадала, що ніяк не зможе роздобути в батька такі, необхідні їй п'ятнадцять фунтів.

Солдат, коли вона назвала йому цю суму, тут-таки в дворі будинку, де жив лікар, запропонував їй витрусити душу з винуватця. Її, мовляв, такі скарбнички, що їх треба розбивати, коли хочеш видобути з них гроші. Та містер Смайлз, на жаль, не був скарбничкою. І тому думки Поллі почали дедалі частіше звертатись до містера Беккета.

А солдат, повернувшись додому й заглянувши до собак, ліг на своє похідне ліжко. Якби він задумався над цією історією, думки його були б приблизно такі:

"Отже, знову бракує п'ятнадцяти фунтів. Якби вони знайшлися і все-таки народилась людина, цього неможливо було б зрозуміти. Невже жінка могла б бути настільки жорстокою, щоб пустити дитя в такий світ, мавши п'ятнадцять фунтів, яких досить, щоб не дати йому народитись? І звідки могла б набратись така сила людей, що роздирають одне одного за ковток повітря, за клопоть даху, який іноді шахищає від дощу, за кілька ложок несмачної поживи, якби щоразу знаходились оті п'ятнадцять фунтів? Де брали б гарматного м'яса @ля цих безглузвих війн, і кому б ті війни були потрібні? Кого можна було б визискувати, якби його мати не зазнала вже такого визиску, що в неї й п'ятнадцяти фунтів не знайшлося? Закони приватної власності непорушні, це кажуть усі професори. Імущих позбутись не можна; якщо так, то чом не позбутися принаймні неімущих? Закон забороняє аборти, а всі нещасні, треба гадати, були б щасливі, коли б мали право на них. Виходить, що вони борються проти закону. Вони бажають, щоб

хтось длубався ножами в їхніх нутрощах, вишкрібав плід кохання й викидав до вбиральні. Та їхнє бажання не може бути здійснене. Бо воно таки занадто безсоромне. Хіба церква не оголосила життя священним? То як же можуть ці жінки ставити його під загрозу, відмовляючись населявати своїми дітьми оці тісні, смердючі, сповнені голодним виттям кам'яні коробки? Нехай тримають себе в руках, нехай не розпускаються так. Випий ковток віскі, зціп зуби й роди! А то це кожна не захоче родити та побіжить по лікарях! Певна річ, шкура ближча, ніж сорочка, свою дитину жалко пускати в цей світ. Нехай, мовляв, для моєї дитини зроблять виняток! О, клятий егоїзм! По правді, це добре, що аборт коштує грошей! А то б їм ніякого впину не було..." Приблизно так, мабуть, думав би солдат, якби він думав. Але він не думав: він був привчений до дисципліни.

Проте невдовзі він підвівся й пішов нагору — сказати Поллі ще одну річ, яка саме зринула йому в голову. Треба буде повести Поллі до своєї знайомої. Та, напевне, знайде якусь раду.

Коли він увійшов до рожевої кімнатки, Персик лежала горілиць на ліжку, спокійно простягнувши руки вздовж тіла, й дивилась у стелю.

Ф'юкумбі вже розтулив був рота, коли його погляд упав на обтріпану книжку, що лежала на плетеному стільці. Це був том Британської енциклопедії, чи то частина його — та сама, з якою він так здружився. Кілька сторінок їй він знав напам'ять, але як багато їх лишилися ще не вивчені!

Той факт, що книжка, втрата якої так засмутила його, валялася тут, збурих солдатів всю душу. Він навіть не зрадив, що зможе повернути її собі. Його образило те, що книжку в нього забрали. Треба нагадати, що ця книжка мала в його очах незмірну цінність. Він ладен був би навіть купити її в крамничці старих речей, коли б якимсь випадком вона знайшлася там; аїже звідки міг там узятися саме цей том? Таке може статись хіба що раз на десять років. А для Персика, як нам відомо, книжка ця не мала ніякої вартості. Ф'юкумбі ж, напевне, не міг навіть придумати, на що б він погодився проміняти її. Хіба що на цей самий том, тільки цілий. І все-таки він не міг просто схопити її й вигукнути: "Ой, це ж моя книжка! Як вона сюди попала?" Пригода була занадто прикра, щоб затерти її в такий спосіб. Побачивши книжку в цій кімнаті, Ф'юкумбі відразу став зовсім інакше думати про міс Пічем.

Коли вона поцікавилась, чого йому треба, він промимрив щось на зразок: "Хотів спитати, як ви себе почуваєте", — і вийшов, не глянувши більше ні на міс Поллі, ні на книжку. А Поллі була занадто пригнічена, щоб помітити незвичайність його поведінки. В його особі з кімнати вийшов друг, такий необхідний у цьому світі, друг, якого нічим не можна замінити. І порада, яка, може, зовсім по-іншому спрямувала б її життя, лишилась невисловлена.

Через кілька днів Поллі ще раз пішла до Смайлза. У хазяйки його квартири вже зародилась якась підозра, і тому вони вийшли до парку. Поллі хотіла сісти на лавку, але Смайлз потяг її в кущі. Вона сприйняла це як нахабство." Обнявши її за стан, він розповів їй, яких докладав зусиль, щоб знайти раду на її клопіт.

— Ти не думай, що я не сушу собі голови день і ніч,— сказав він, притулившись щокою до її щоки.— Мені вся ця історія страшенно неприємна. Та й ти стала така дратлива. Замість поєидіти спокійно — хоча б і тут, під кущами, адже тут так хороше, он подивись на місяць, хіба ж він завжди буває такий, серденько, а ти на нього й глянути не хочеш... Так ось, замість розвіятись трохи,— це б тобі тільки на користь пішло — ти весь час бубониш про те саме. Невже ти мене більше не любиш? Хіба тобі вже не приємно, коли я кладу руку на твої груди, ось так? Ти вже зовсім не довіряєш мені. Адже це мій обов'язок — визволити тебе з халепи, в яку я тебе завів, хоч і ти теж вигша, не відмагайся, серденько. То слухай: я таки дещо розвідав, я тепер знаю, як воно робиться. Це досить проста річ, ти можеш зробити сама, і нічого воно не коштуватиме. Треба взяти цибулину...

Поллі безтямно витріщилась на нього. Віднявши руку, він квапливо провадив:

— Цибулину, звичайнісіньку цибулину, таку, як на кухні. Запхати туди й діждатись, поки вона проросте. Бо вона, розумієш, де завгодно пускає корінці. Такі тоне-сенькі-тонесенькі корінчики, розумієш. І коли ті корінчики вкореняться, днів за два чи за три, цибулину виймають, і за нею витягається все. Зовсім просто, правда?

Поллі сердито підвелась, мовчки обібрала зі спідниці мох і поправила на голові капелюшок. Смайлз ображено надувся, і вона коротко сказала:

— Хто б це платив п'ятнадцять фунтів, якби можна було цибулиною! Люди кров'ю стікають!..

Вони досить швидко вийшли з парку. Прощаючись, Смайлз дав на здогад, що вважає свій обов'язок виконаним.

Поллі було відоме друге прізвище Беккета — Макхіт, знала вона й про його Д-крамниці. Він сам розповів їй усе. Оскільки він торгував також і деревом, то мав право, коли захоче, називати себе лісоторговцем.

За ці дні Поллі кілька разів зустрічалася з ним і одного разу, випробовуючи його, розповіла про свою розмову з маклером Коксом. Вона не сказала, що була в нього вдома, не згадала й про батьків лист, але призналася, що Кокс обіцяв показати їй якісь цікаві фотографії. Вона додала, що скоро зробить візит Коксові, бо його сестра, здається, дуже симпатична жінка.

Містер Беккет слухав її з похмурою міною. Здавалося, він вирішує щось дуже важливе. Надвечір Поллі пішла слідом за матір'ю в невеличкий підвальчик, де на дощаних полицях лежали яблука. Вона знала, що місіс Пічем не любить, коли за нею туди ходять. Однак Поллі покладала певні надії на розмову з матір'ю саме там і ні в якому іншому місці.

Коли вона відчинила двері, мати злякано завмерла між полицями з чаркою віскі в руці. Пляшка стояла на столі. Місіс Пічем завдавало великої прикрості те, що через якусь там чарчину-другу віскі чоловік змушує її поставати перед дочкою в такому негідному вигляді. Їй було вже сорок шість років, і таке обмеження волі ображало її. {

Але Поллі найрадніше зверталась до матері саме тоді, коли та почувала себе винною, бо за інших обставин місіс Пічем могла бути дуже вредна.

Поллі сказала їй, що хоче вийти заміж за містера Беккета.

— Та його й звать зовсім не Беккетом,— сердито відповіла мати.

— Так, його прізвище Макхіт. Тобто... мабуть, його прізвище Макхіт,— спокійно погодилась Поллі.

— А як же батько? Що скаже він про такого чоловіка, який зветься, може, так, а може, й не так? — спитала місіс Пічем, зі стуком поставивши чарку на найближчу полицю.— Хіба на таку людину можна покластися? Я теж маю очі й бачу, як ви танцюєте, коли він думає, що я не дивлюсь. Він гадає, що я від чотирьох-п'яти склянок тієї бурди в "Каракатиці" вже чманію. Чоловік, що має солідне підприємство, ніколи не буде так обіймати за стан молоду дівчину, і ти мені очей не замилюй. Люба моя Поллі, адже ти не з якихось розумних міркувань обрала собі такого чоловіка, тут річ у чомусь зовсім іншому, я про це краще й не згадуватиму. Він тобі закрутив голову, ось що.

— Так, він мені подобається.

— От-от-от, я ж те й кажу! — переможно вигукнула місіс Пічем.— У тебе вже розум не на місці. Ти втелючилася в нього й не тямиш уже, скільки буде двічі по два, Поллі розсердилась.

— Не балакай так багато,— з гідністю відказала вона.— Скажи татові, і нехай він з ним поговорить.

Тоді повернулась і пішла до себе в кімнату.

Місіс Пічем тяжко зітхнула й жадібно вихилила дарку. Ввечері вона все розповіла чоловікові. Вона добре знала свою Поллі.

Якраз того дня Пічемові довелось пережити жахливу сутичку з Коксом. Зібравши компаньйонів у окремому кабінеті однієї винарні, маклер напрямки зажадав купівлі нових суден. На Товариство експлуатації старих суден ця вимога впала, мов удар грому. Істмен, який, треба сказати, останні дні про дещо здогадувався, тепер просто зіщулювся на своєму стільці. Але букмекер схопився з місця, заревів, як бугай, а потім" залився сльозами й знов упав на стілець.

Ніщо не допомогло. За словами Кокса, парламентська комісія вже розпочала перевірку контракту. І Пічемові, який мав у Товаристві два паї, доручили в суботу поїхати з Коксом до Саутгемптона, щоб там розпочати перетвори про купівлю добрих кораблів.

І все-таки урядову комісію повели в доки для офіційної передачі старих суден. Їх треба було здати хоча б для того, щоб н\$ збуджувати бодай найменшої підозри. Підмінити кораблі іншими можна буде й згодом. Ремонту ще не закінчили, і робота під керівництвом ТЕТС провадилась далі. Комісія складалась лише з двох урядовців у цивільному, які похапцем виконали необхідні формальності, стоячи па причалі. Все скінчилося за якихось п'ятнадцять хвилин: було холодно, вітряно, йшов дощ.

Коли місіс Пічем увечері, вже в ліжку, назвала прізвище Макхіта у зв'язку з їхньою дочкою, Пічем скипів гнівом:

— З ким, з ким ви познайомились? — ревнув він.— Із цим Д-крамничним аферистом? І що це взагалі означає "познайомились"? Де це ви шалаєтесь, що з вами знайомляться сторонні чоловіки? Це ж відомий на все Сіті шахрай! Отак ти наглядаєш за дочкою! Я

працюю задля неї день і ніч, а ти зводиш її з відомими на ціле місто розпусниками, що товчуться по приймальнях банків, видурюючи кредити для підтримки —своїх дурисвітських крам-' ниць! І що це взагалі робиться з твоєю дочкою! Доведеться мені самому взятись за неї! І Коксові такі бісики пускала в батька-матері перед очима, що... І від кого в неї оця хтивість?

— Тільки не від тебе,— сухо відказала місіс Пічем, натягуючи на себе ковдру.

— Та вже ж, що не від мене,— люто огризнувся в темряві містер Пічем.— Я собі такого не можу дозволити. Мені треба розум при собі держати, щоб ці гієни мене не роздерли.— І урвар розмову, сказавши: — Нічого й слухати не хочу. Партію для Поллі я знайду сам.

Він уже вирішив доччину долю.

Вранці він у себе в конторі взяв Поллі в роботу. Нагримавши на дівчину, він випитав у неї все про її візит до містера Кокса. Поллі розревлася й призналась навіть про фотографії голих йГнок.

Після допиту Пічем сказав, що не вірить жодному її слову. Містер Кокс — вельми солідний комерсант, і нехай вона радіє, що він цікавиться нею й не знає нічого про її знайомства. Цим натяком Пічем і обмежився.

Зустрівшись потім із містером Макхітом, Поллі сказала йому, що батько ніколи в світі не віддасть її за нього і що містер Кокс запросив її на пікнік у цю неділю. Перші було правдою, друге брехнею.

Коли містер Макхіт дізнався від Поллі, що обранець її батьків — містер Кокс, йому стало ясно: проти цього Кокса треба вжити якихось заходів.

Трохи подумавши, він сів у омнібус і поїхав до однієї з тих невеличких, брудних газетних редакцій, де звичайно туляться в двох кімнатках не дуже чисто вмиті добродії з улесливими голосами, жадібні до сенсацій.

Там па його прохання знайшли кілька заяложених, потертих газетних підшивок і переглянули їх. Потім Макхіт іншим омнібусом поїхав на Нижній Блексмітський майдан, у глибині одного подвір'я зайшов до флігеля, знайшов там якогось підозрілого товстуна в жилетці і дав йому доручення.

Потім, хоч до вечора було ще далеко, він поїхав третім омнібусом додому.

Жив він на південній околиці Лондона в невеличкому одноквартирному будиночку, що стояв— у шерезі таких самісіньких будиночків з малесенькими садочками. Мак-хітовою власністю будинок став не дуже давно, він навіть не був ще як слід опоряджений. В одній з іще не обжитих кімнат стояв туалетний столик, шафа та новенький диван, на якому Макхіт спав, а на кухні — газова плита й великий холодильник. Будинок був, щоправда, не новий, Макхітові він дістався від одного збанкрутілого компаньйона.

Стоячи на невисокому мурованому ганку, Макхіт видобув із кишені досить рясну в'язку ключів, перепробувавши кілька, знайшов потрібний, відімкнув двері й, посвистуючи, ввійшов до пустісінького передпокою, в якому не було навіть кілка, щоб повісити капелюха.

У своїй спальні на другому поверсі, де, треба сказати, панував зразковий порядок, він

роззувся, ліг на диван і лежав, доки стемніло.

Близько десятої години вечора до нього хтось подзвонив. Він спустився й відчинив двері тому самому товстунові, але тут-таки, в передпокої, забрав у нього принесений пакунок і, не сказавши й слова, випхав його за двері. Товстун, щось буркнувши, пішов. Очевидно, він був тут своя людина.

Макхіт (а втім, у цьому будинку він жив під прізвиськом Мілберн) розгорнув пакунок, виклав з нього на туалетний столик якісь документи й листи, засвітив гасову лампу й з півгодини вивчав ті папери. Потім дістав із шафи кілька укривал, постелився на дивані й ліг спати.

Вранці він поїхав до Скотленд-Ярду й зустрівся там з головним інспектором.

Схилившись над величезним письмовим столом, вони вдвох переглянули вміст пакунка, передусім шкільний зошит у лінійку, в червоній обкладинці — щоденник містера Кокса. Цей щоденник містив тільки відомості з особистого життя маклера. Інспектор погодився переглянути його лише після того, як містер Макхіт запевнив, що там нема жодних ділових записів. Інакше містер Браун не вважився б навіть зазирнути туди.

Зміст щоденника був переважно моралізаторського характеру. Чимало було там і згадок про певного роду побачення та інші факти, але головним чином текст складався з різних міркувань на моральні теми, досить відвертих признань, свідоцтв невпинної боротьби з власною надмірною хтивістю. Треба визнати, що ці міркування перевищували розумовий рівень обох читачів, для яких вони, щоправда, й не були призначені.

Траплялися там і імена. Вони були позначені тільки ініціалами.

Чи не в кожному другому-третьому записі (в щоденнику не було пропущено жодної дати, його вели з надзвичайною акуратністю, без жодного виправлення!) видніли якісь виведені червоним чорнилом, акуратно підкреслені під лінійку цифри — "2р.", "3р.", "4р.". А втім, "4р." попадалось рідко, цифри ж, більшої за "5р.", не трапилось ні разу. Часом траплялось "1р."; воно не було підкреслене, тільки обведене кружечком.

Подибувались також два різні умовні значки, розшифровані на внутрішньому боці обкладинки. Один означав випорожнення, другий — прийняття проносного. Ці значки теж були мов намальовані. Містер Кокс мав хвацький, досить гарний почерк.

Крім щоденника, пакунок містив фотографії вельми сумнівного характеру. Ті фотографії були вже добре захипані пальцями.

Мовчки погортавши щоденник, Браун натис кнопку. Ввійшов секретар. Інспектор написав на папірці кілька слів і віддав йому. Секретар вийшов і невдовзі приніс іще один пакунок. У ньому були документи й виписки з архівів лондонської поліції.

Браун вибрав з-поміж них якийсь офіційний папір і звірив одне місце в ньому з одним записом у Коксовому щоденнику. Придавивши те місце товстим вказівним пальцем, він промовив, як звичайно, неквапливим, авторитетним тоном:

— Любий мій ОД ку, тут ми до цього типа ніяк не можемо присікатись. Про його гешефти ми нічого не знаємо; ми принципово не стромляємо носа в комерційні справи чесних громадян, бо це може хтозна-куди завести. Платить податки — і добре. Та ми й

не тямимо нічого в комерції.

Особистим життям джентльменів ми також не ціка* вимось, а грабунків за ним не помічено. Єдине, за що можна було б зачепитись,— оцей рапорт дворічної давності; в ньому доповідається, що цього добродія під час облави застукали в одному готелі для побачень із дружиною якогось статогсекретаря з морського міністерства. Але з цим ти краще звернись до якої-небудь газетки. Я тобі назву кількох хлопців, що залюбки візьмуться за таке діло.

Він знову натис кнопку, і йому принесли ще одну папку, досить грубу, з написом "Шантаж".

З властивою йому ретельністю переглянувши її, Браун вирішив:

— Піди до Гона. Цей тобі найкраще підійде.

Макхіт узяв рапорт, поклав його між свої матеріали, поплескав приятеля по спині й сказав ніби мимохідь:

— Якщо мені найближчим часом доведеться одружитись — офіційно, розумієш? — ти зможеш прийти на весілля? Це заради банкірів. Вони чогось ніяк не піддаються.

— Якщо буде змога,— неохоче відповів Браун.— Тільки тепер мені не дуже зручно...

Макхіт пішов у задумі. Браун став уже не той, що колись, його ставлення до друзів змінилось. Він, певна річ, лишився вірний, як щире золото, але останнім часом на його плечі, видно, лягла ціла гора відповідальності...

І з банком Макхіт ніяк не міг дійти згоди. Там знаходили все нові й нові відмовки.

Та й його власні підлеглі почали завдавати йому клопоту, їм потрібні були гроші, більше нічого вони й знати не хотіли. І Макхіта гнітила свідомість того, що на нього покладено турботу про добробут цілих-ста двадцяти чоловік — багато їх навіть сімейні. Він не міг спокійно думати про це.

Треба, конче треба було щось зробити. Якби йому пощастило добратись до грошей старого Пічема, він міг би дихнути вільніше.

Макхіт поїхав до мосту Ватерлоо, в одну із своїх крамниць. То була не Д-крамниця, а цілком солідний заклад, що торгував антикварними речами. Порядкувала там жінка, на ім'я Фанні Крайслер, що .-трохи розумілась на мистецтві. Туди він звичайно йшов, коли йому потрібно було щось обміркувати: сідав у конторі й гортав яку-небудь книжку.

На жаль, Фанні він не застав. Вона поїхала на якийсь аукціон. Мак дуже дбав про те, щоб із речей, які продавалися тут, хоч декотрі мали справжні метричні свідоцтва.

В конторі стосами лежали книжки, що походили, як свідчив напис синім олівцем на віку ящика, з бібліотеки кінгсхольського пастора. В цих книжках були вельми непристойні гравюри. Мак не міг терпіти такого. Він узагалі не визнавав мистецтва. Бридливо відсунув він від себе коштовні томи.

Йому пригадалася Поллі.

Останні дні, коли він згадував про неї, його щоразу обіймала якась невимовна тривога. Дівчина була занадто жагуча.

Макхіт підвівся й пішов на Олд-Оук-стріт,

Він двічі пройшовся попід вікнами будинку, і Поллі вибігла до нього. Вони трохи

погуляли вдвох.

Поллі була якась дуже тиха, її, видно, щось турбувало. Вона здавалась блідішою, ніж звичайно. Макхіт помітив темні підкови в неї під очима. Прощаючись, вона не дивилась йому в очі.

Ніби між іншим, вона сказала, що кілька днів не ходитиме на курси, а тому не зможе зустрічатися з ним. А в неділю поїде з Коксом на пікнік.

У препоганому настрої Макхіт подався до Танбріджу. Він згадав, що сьогодні четвер.

У нього була давня звичка кожного четверга відпочивати ввечері в одному не зовсім пристойному домі в Тан-бріджі. Там дівчата почастували його кавою, він посидів, побалакав із Дженні; щоб трохи розвіяти поганий настрій, попросив її поворожити на картах. Але нічого доладного в неї не випало. Дівчата йому давно набридли. Він ходив сюди вже шостий рік.

Другого дня Макхіт розшукав Гона — репортера, що писав для різних газет із не дуже доброю репутацією,— і передав йому матеріал на Вільяма Кокса.

А невдовзі по тому Міллер із Національного депозитного банку в діловій розмові кинув мимохідь натяк, який примусив Макхіта, відкинувши всі сумніви, негайно взятись за влаштування доброзвичайного родинного гнізда. Це не суперечило й бажанням міс Поллі Пічем.

Таким чином, боротьба з містером Коксом утратила всяке значення для Макхіта, і він зовсім забув, про —матеріали, передані Гонові!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

За склянкою грогу їх доля звела, Й пішли вони в світ пліч-о-пліч. Не мали вони ні двора, ні кола, Не мали ні ліжка, ані стола, Ані імені для дитини.

Та чи сніг мете, чи дощ пере,

Чи степ залле потоп,

А Ганни Каш не відбере

В коханого ніхто.

Шериф кричить, що він шахрай,

Молочниця каже: "Кривий".

Вона ж відказує: "Ну й нехай.

Він чоловік мені — і край.

Який не є — а мій".

Хай він кульга, хай він крутій, Хай жінку не раз лупцював, Все стерпить Ганна Каш, бо їй До серця він припав.

Балада про Ганну Йаш

Невеликий, але солідний заклад

Національний депозитний банк був невеликий, але солідний заклад, що, спеціалізувався переважно на іпотечних операціях. Він належав семирічній дівчинці, а керував ним старенький управитель, містер Міллер, що мав за порадника одного теж зовсім похилого віком адвоката, на прізвище Готорн. Цей адвокат був опікуном малолітньої власниці. Макхітові під час переговорів з банком доводилось мати діло не

тільки з містером Міллером, а й з містером Готорном. Обом їм разом було понад сто п'ятдесят років; отже, хто звертався до них, той мусив мати діло з півтора сторіччями. Макхіт тільки тому пішов саме до них, наважившись на такий подвиг терпіння, що хотів раз і назавжди втихомирити всі плітки про його Д-крамниці. І справді, в Сіті нікому й на думку не спало б, що фірма, яку фінансує Національний депозитний банк, може бути підприємством, заснованим після 1780 року. А такі старі фірми звичайно бувають дійсно солідні. Але тому ж таки Макхіт ніяк не міг зрушити свої переговори з місця. Банк без кінця зволікав, знаходячи все нові й нові відмовки. Міллер і Готорн хотіли знати все, від розмірів орендної плати за приміщення крамниць і до біографій їхніх власників. І все-таки Макхіт відчував, що вони зацікавлені в ньому. Він знав чому: іпотечний кредит — а особливо те, що розумів під цим виразом Міллер,— був уже далеко не такою вигідною справою, як раніше. Доплив нових капіталів дуже скоротився, а старі об'єкти за останні роки жахливо знецінились.

Містер Готорн дивився в майбутнє не без тривоги. Він був не зовсім задоволений управителем, містером Мілле-ром; хоч сам він був старший за нього, але Міллер іноді здавався йому занадто старим для керівництва банком. Уже не раз Готорн із властивою йому педантичністю звинувачував Міллера в надмірному педантизмі, коли хтось перехоплював у них вигідного клієнта. Потай він інколи думав навіть, чи не замінити йому Міллера молодшим, енергійнішим працівником, і містер Міллер відчував це.

Насправді обидва вони вже досить давно почали вагатись у своєму ставленні до новітніх методів роботи. Може, й справді не варто так скрупульозно дотримуватися принципів? Інші фірми відмовились від цієї скрупульозності, загрибають гроші, і все-таки вважаються цілком солідними. Може, взагалі для нових часів характерна деяка широта поглядів?

І тому, коли до них звернувся власник цих новомодних Д-крамниць, вони сприйняли те зовсім не так холодно, як можна було сподіватись. У цій фірмі все здавалося трошечки незвичним і несолідним, але ж це й було оте нове, сучасне. Звісно, з їхньої точки зору не можна було розглядіти відмінності між різними новими підприємствами так добре, як різницю між новими й старими. І допитувались вони та зволікали скорше за звичкою. Власне, вони вже наважились відкрити Макхітові кредит. Особливо Готорн. Міллер не раз робив Макхітові натяки, які можна було розшифрувати тільки так: він не дуже вагатиметься, якщо Макхіт запросить його в гості до себе додому. А це означало дуже багато. Та, на жаль, Макхіт не мав справжнього дому. І коли він тепер за всією формою запросив містера Міллера на своє весілля, той зразу відповів згодою — за себе і за Готорна.

Інтуїція підказала Макхітові, що це запрошення більше допоможе йому встановити ділові контакти з банйбм, піж усі документи світу. І він не помилявся.

З банку він у чудовому настрої подався до мосту Ватерлоо. В конторі своєї антикварної крамниці він порадився про щось із Фанні Крайслер і забрав її з собою.

Удвох вони обійшли кілька розкішних антикварних магазинів у тому районі, вибираючи меблі. Це мусили бути найкращі, найвишуканіші речі; за ціну Макхіт не стояв.

Та коли вони зайшли в кав'ярню поснідати, Фанні, помовчавши трохи, раптом сказала, дзенькаючи ложечкою об блюдце:

— Дурниці все це. Ну, нащо тобі ці меблі? Для себе? Певно, що ні. Звісно, ти міг би користуватися й ними, але признайся по ширості: серед новенького фабричного гарнітуру за сорок фунтів ти почуватимеш себе куди краще, ніж серед того, що я оце допіру дібрала. У тебе смак биндюжника, і це заперечуй, тут нічого соромитись. Але ж меблі ці потрібні тобі зовсім не для себе. Ти купуєш їх заради панів Міллера й Готорна. А навіщо вони їм? У тебе повинна бути сучасна квартира, і неодмінно дорого обставлена. Це мав бути помешкання людини, яка йде в ногу з часом. Можна поставити там і кілька старих речей — мовляв, спадщина від матері. Скажімо, крісло й столик для шиття абощо. Я все влаштую, полиш це діло на гієне. Все матиме такий вигляд, що Півтора Сторіччя зможуть спокійно довірити тобі гроші.

Макхіт зареготав. Вони ще раз обійшли крамниці й скасували всі свої замовлення. Фанні сама дібрала інші меблі.

Поллі брехала, розповідаючи про пікнік, на який нібито запросив її містер Кокс. Вона > взагалі більш не бачила містера Кокса. Кілька разів їй спадало на думку сходити до нього заради брошки. Поллі вважала, що її можна було б продати ювелірові або навіть заставити в ломбарді за п'ятнадцять фунтів.

Але вона останнім часом дуже зблизилася з Маком. Він подобався їй дедалі більше. Крім того, вона помітила, що він за нею стежить. Біля їхнього будинку на Олд-Оук-стріт весь час тинялись якісь суб'єкти, що йшли назирці за нею, крли вона виходила з дому. Спершу вона сердилась, потім почала пишатися цим. З Маком вона себе почувала безпечно. Це ж не молодий дженджик на зразок Смайльза, який взагалі не знав почуття відповідальності. Коли Мак завів мову про таємне одруження, вона задоволено уявила собі, який вираз обличчя буде в її батька, коли він дізнається про все.

Вона була переконана: Мака підштовхнуло зважитись на такий крок не що інше, як її згадка про пікнік. Він, напевне, уявляв собі під пікніком якусь оргію. Згадуючи це, вона щоразу сміялась.

У п'ятницю по обіді місіс Пічем поклала чоловікові в саквояж чисту сорочку й кілька комірців, і містер Пічем поїхав на вокзал. Через півгодини Поллі в своїй рожевій кімнатці теж почала пакуватись.

Вона потай купила собі шовкову комбінацію й ліловий корсет — купила в Д-крамниці, щоб зробити Макові приємний сюрприз. Ці речі вона поклала в стару чорну сумку й туди ж таки запхала довгу, закриту нічну сорочку, свою єдину неполатану.

На розі її чекала карета, в якій сидів Макхіт. Він був не в гуморі, бо з самого ранку бігав по місту і не зміг навіть поспати після обіду, як звичайно робив.

Спочатку вони поїхали до Скотленд-Ярду, Макхіт звелів візникові зупинитись і забіг до Брауна. Той теж був сердитий. Макхіт уже двічі заходив до нього нагадати, щоб він неодмінно прийшов. А що підходящого приміщення досі не пощастило знайти, Макхіт щоразу називав "Бра-унові нову адресу, і це те>к не поліпшувало інспекторового настрою. Він і тепер не виявив великої радості, але все-таки пообіцяв прийти. А тим

часом весь успіх весілля залежав від нього. Річ тут була не тільки в Готорні й Міллері, ай у деяких інших гостях, що їм присутність всемогутнього інспектора мала про дещо нагадати.

Поблизу Ковентгардену Мак залишив Поллі в кав'ярні, а сам поїхав далі, до Кенсінгтону, Там його люди готували приміщення для весілля, після того як уранці одна така спроба в іншому домі закінчилась дуже прикрим інцидентом. Власний дім Мака в Нанхеді не годився — був занадто малий.

Мак застав усе іще в цілковитому безладді. Меблі для першого поверху було привезено раніше, ніж для другого, і тепер вони заважали. Макхітові люди не були професіональними вантажниками, крім того, вони вже встигли добряче хильнути. Отар, який керував цією роботою, виправдовувався тим, що вранці вони наразились на занадто енергійний опір.

Будинок цей був малою міською резиденцією герцога Сомерсетшірського. Його великий будинок теж був вільний, бо герцог ще не повернувся з Рів'єри, куди виїхав на літо. Але великий будинок міг здатися занадто пишним; крім того, він був умебльований, а мадий стояв геть порожній, зайнята була тільки квартира домоправителя. А той був людиною, залежною від Макхіта.

Макхіт тут не міг дати ніякої ради, а тому незабаром знову поїхав до поліції. Але Брауна там уже не застав. Тоді Макхіт з'їздив до мосту Ватерлоо, послав Фанні до Поллі, а сам подався до Брауна додому. Але й удома його теж не було.

Фанні зразу впізнала Персика з Макового опису. Вони дуже швидко зазнайомились і розбалакалися. Персик уже трошечки нервувалася, що Мак так довго не вертається. Вона замовила вже третю склянку чаю, а грошей при собі не мала. Прихід Фанні спочатку заспокоїв Поллі, та скоро її знов обсіли сумніви: в яких це взаєминах може бути Фанні з Маком? Фанні мала лиш трохи більше тридцяти років і з обличчя була зовсім не погана. Раптом вона засміялась і розповіла Персикові, що завідує антикварною крамницею Мака біля мосту Ватерлоо та що в неї хворий чоловік і двоє дітей. Це чомусь відразу заспокоїло Поллі, однак ненадовго.

Найбільш хвилювало її те, що було вже пізно, а вона ще не купила собі вінчальної сукні. Вона боялася, що їй, чого доброго, доведеться вінчатись у буденному вбранні, і цей страх відібрав Поллі всю радість від майбутнього весілля. Адже Мак сказав їй, що буде багато шикарних гостей.

Мак повернувся, коли вже смеркло, так і не знайшовши Брауна, і посадив обох дам у свою карету. Він спочатку хотів відіслати Фанні, але Доллі запротестувала. На заперечення Фанні, що вона не вбрана як годиться для весілля, Поллі не схотіла й відповісти.

Глянувши на годинника, Мак вилаявся. Звісно, магазини вже всі позачиняно. Він добре розумів, що Поллі не може ввійти в домашній сукенці до свого майбутнього дому, навіть чорним ходом. Вона ще й слова йому про це не сказала, як він залишив карету в парку за кількасот метрів від дому, а сам пішов уперед добувати сукню.

Цю справу він доручив одному із своїх людей, фахівцеві в галузі готового вбрання, який

мав доволі доброго смаку, щоб завідувати відділом у Ворта * але не мав доволі солідності. Другого дня у Ворта не долічилися п'яти суконь, і директорка заявила поліції, що то були найкращі з їхнього асортименту. І через це Буллі невдовзі довелося зазнати деякого клопоту, бо другої людини з таким сма-

1 В о р т — паризька фірма! що мала салони мод у багатьох країнах світу.

ком, принаймні серед лондонського злочинного світу, годі було шукати. Зате Мак дістав змогу принести Поллі в карету розкішне весільне вбрання.

З решти чотирьох суконь одну надягла Фанні; таким чином, вона з'явилась на весіллі теж у вінчальному уборі. В домі Поллі застала вже з півсотні гостей, які, щоправда, належали до зовсім різних суспільних верств. Окрім одного баронета — лорда Блумзбері, одного полковника, двох членів Палати громад, двох відомих адвокатів і священика церкви св. Маргарити (він і звінчав молодих у сусідній кімнаті), Поллі мусила потиснути руки ще десяткам двом скромних комерсантів — Макхітових агентів і скупників, людей здебільшого огрядних, поважних. Майже всі вони поприходили з дружинами. Було запрошено й кількох власників Д-крамниць — затурканих, миршавих людей у чистеньких костюмчиках, із урочистими обличчями. Вони поводитись так, мов були експонатами на виставці.

У весільній веремії Поллі не встигла розглядіти будинок; вона тільки почула, як її чоловік сказав лордові, що найняв цей дім у свого знайомого герцога Сомерсетшпирського.

Ліворуч від нареченої сидів старий Готорн. Він знав її ще маленькою, бо вона часто приходила з татом до банку й гралась незаповненими чековими книжками, поки дорослі вирішували свої справи. Тепер вона розповіла старому, ніби вона й Мак учора посварилися з її батьком, бо Мак нізащо не хотів погодитись на те, щоб на весіллі був присутній хтось із Пічемової "фабрики". Пояснення було не вельми переконливе, але Півтора Сторіччя, здавалось, покірно проковтнули його.

Місце праворуч від нареченого спочатку лишалось порожнє. Брауна ще не було. Макхіт уже під час обіду кілька разів уставав із-за столу, щоб послати по інспектора. Все це весілля для нього нічого не варте було без Брауна. Він був певен, що присутність високого чина з поліції справить на Півтора Сторіччя глибоке враження.

Браун прийшов, коли вже подавали печеню. Він був у цивільному одязі й повадився досить стримано. Мак у Душі затаїв на нього злість.

Поллі він просто зачарував. Вона йому по-справжньому подобалась. Вона сиділа прямисінько, ледь-ледь розчерво-ніла, й удавала з себе справжню світську даму. Їла вона всього потрошку, як і годиться нареченій. Кому ж

приємно дивитись, як тендітне створіння поглинає, цілу рибину чи курку?

На думку більшості гостей, що сиділи кінець столу, розсадили їх не зовсім справедливо; але ніхто не осудив за це наречену. Її осяйний вигляд примирив усіх.

Макхіт у глибині душі трохи побоювався за поведінку своїх гостей. Крамарі їли цілком пристойно, бо вони не почували себе тут удома, але скупники, зрозуміло, не так церемонились. Макхіт, що за десертом підсів до них, не* вдоволено слухав сичання

їхніх дружин — ті, ясна річ, одна одну терпіти не могли. Він навіть уловив одну відверту непристойність, автора якої затямив собі.

Проте загалом вибір гостей із його підлеглих був дуже вдалий. Ніхто з присутніх не був заведений до вітчизняних або закордонних криміналістичних фотоальбомів, за винятком Груча, але його без відбитків пальців увесь Скотленд-Ярд не розпізнав би. Більшість гостей становили власники Д-крамниць, а вони справді не мали нічого лихого на сумлінні; їхні дурнуваті фізіономії здавались бездоганно чесними. Звісно, ОТара вчинив по-свинському, привівши Дженні: повіям у сімейному колі нема чого робити, до того ж дехто з гостей, напевне, знає її, принаймні полковник. Зате такі люди, як Реді Комівояжер, один з найкращих убивць і дотепників Британської імперії, вельми сприяли загальній веселості. Загалом товариство, можна сказати, було цілком пристойне.

Після кави Макхіт вийшов з Готорном і Міллером у сусідню кімнату, де ще лежав розкиданий на столі й стільцях весь вінчальний реквізит. Браун, пославшись на службові справи, попрощався. А вони втрюх за чарочкою лікеру знов почали розмову про кредитування Д-крамниць Національним депозитним банком.

Старі поки що не хотіли вдаватись у деталі. Вони ні словом не прохопилися про те, що відсутність батька й матері Поллі трохи збентежила їх. Макхіт, звісно, передбачав, що це їх стурбує. Однак не став заходити в пояснення. Він покладав надію на те, що містер Пічем рано чи пізно муситиме змиритися з фактами, а мовчання Півтора Сторіччя свідчило, що вони теж розуміють ситуацію й поділяють його падії.

Коли вони повернулись до зали, там уже почалися танці. Персик танцювала з ОТарою. Мисливська зала мала справді святковий вигляд. Вона була опоряджена в найновітнішому стилі "модерн".

Мак на кілька хвилин сів до покинутого столу. Його жирне підборіддя сховалося в крохмальний комірець, лисина почервоніла, бо він уже трохи підпив. Він спробував зібрати докупи думки і за досить короткий час зумів передумати чимало всякої всячини.

"Ох, як усе-таки найпрекрасніші години життя пронизані прикрощами, мов біфштекс жилами,— приблизно так думав він.— Найзворушливіші хвилини неодмінно мусить споганити якийсь клопіт. Коли людина відчував найвище душевне піднесення, коли вона сповнена тільки найчистіших почуттів, у її думки вплутуються різні фінансові міркування. Я не можу просто так сидіти тут і пити вино. Якби я так зробив, оця свинота, мої любі гості, зразу запаскудила б усе, що в тут чистого. А тому я повинен пильнувати й не можу розпустити пояс, хоч він так ріже мені живіт... І себе я теж мушу пильнувати, бо й я така сама свиня. А як чудово було б, якби оці сучі діти хоч трохи зважали на почуття людини в найпрекрасніший день Ц життя. Я найлагідніша людина в світі, та коли зараз Еде Хапун потягне жінку Чарлі в сусідню кімнату, я можу сказитися. Бо я такого в своєму домі не попускаю. А Джен-ні могла б і взагалі не приходити, їй тут нема чого робити. Не можу ж я садовити отаких-о поруч своєї дружини; це було б занадто. А Поллі подобається всім. Напевне, кожен залюбки

переспав би з нею. Хай би хто насмів думати інакше, я б йому показав!.. Свинота! Нехай удоволь-няються своїми власними задрипанками! Тобто моя не задрипанка, я не маю права так говорити про неї, це підлість, я не маю права навіть вимовити її ім'я разом з іншими! їм до неї далеко, як від землі до неба, та й мені теж. Я, на жаль, не можу назвати себе порядною людиною, справжнім джентльменом. Але я свого допну. Якщо впораю оцю справу з банком, я нарешті стану порядною людиною. Адже так приємно бути порядним, та й матеріально воно нітрохи не вадить. А якщо й вадить, то зовсім мало. Або ще й користь дає. А зараз я мушу встати. Найпрекрасніші години отруює всякий клопіт. Як прикро, ох, як прикро..."

Макхіт утугав — піти викликати карету. Вийшовши в сусідню кімнату взяти свій саквояж, він застукав там Буллі, або ж Довгопалого Джекоба, з дружиною Роберта Пилки. Довелось нагримати на них, сказати, що такого свинства в своєму домі він не попустить. Не до смаку йому було й те, що Персик весь час танцювала з вітрогоном ОТарою.

І він досить різко припинив танці. Але загалом Мак не мав підстав нарікати на весільний бенкет. Коли молодята від'їздили у весільну подорож, гості, як і годиться, стояли на ганку й махали руками. Але тільки Мак бачив, що частина їх потім ще вшанувала Фанні як другу молоду; великий знавець людських душ, він виглядав у задне ві-кс лще карети.

Вони якраз устигли на ліверпульський поїзд.

Для Макхіта ця весільна подорож була трохи невчасна. Тижнів зо два тому десь у провінції пограбували дра м ігазини залізних виробів. І ось у тижневику "Дзеркало" (який називався так через те, що редакція його підносила споїм ближнім до носа дзеркало й тримала його доти, поки вони не виймуть гаманці) кілька днів тому з'явився натяк, ніби хтось із працівників редакції бачив у одній Д-крамниці лева з тих магазинів. ОТара зразу розпочав переговори з редакцією, але Макхітові якраз були дуже не до речі зайві видатки, й він спустив зі сходів редактора, що хотів піднести йому дзеркало. Тоді "Дзеркало" почало вимагати від Д-крамниць пред'явлення товарних документів на лева. Дістати ті документи, ясна річ, було неважко, але так само ясно було, що на цьому діло не скінчиться.

Коли добували столове срібло для весільного столу, теж не обійшлося без прикрощів: за великим поспіхом не пощастило уникнути людських жертв. Цей інцидент хотіли приховати від шефа, щоб не псувати йому святкового настрою, але Макхіт усе-таки пронюхав про нього. Причиною такої нечистої роботи була знову ж порожнеча в касі фірми.

Коли Макхіт дізнався про те вбивство, він хотів був зовсім відмовитись від весільної подорожі, однак це теж не годилось. І він вирішив принаймні владнати під час подорожі деякі справи, а тому вибрав Ліверцуль.

У купе вагона Персик здавалась просто чарівною. ОТара був танцюрист неабиякий, і, йдучи попід крилатими темними каштанами від ганку до карети, Поллі виразно відчувала, що це справді найпрекрасніший день у її житті. Ще ніколи вона не була в

центрі уваги такого численного товариства. Вона була щаслива. Мак потай від сусідів у купе потискав їй гарячу руку.

Приїхавши до Ліверпуля, вони найняли невеличкий номер у готелі. Перше ніж лягти в ліжку, вони розпили внизу в залі пляшку бургундського. Але це було тільки.

Піднімаючись сходами, Мак відчув, що добре-таки обважнів. І тому він уже не зміг належно оцінити новеньку комбінацію, а лілові корсети, видно, взагалі не були для нього дивною. Та винна тут була тільки його втома.

Обов скоро заснули, але серед ночі раптом задеренчав будильник, якого завбачливо наставив Мак, і молодята пережили ще одну приємну годину. Поллі вчинила чоловікові справжній допит, і він покався в кількох романах (про Фанні він не сказав нічого, та й про Дженні далеко не все). А Персик призналась, що один раз дозволила себе поцілувати Смайлзові,— правда, призналась тільки після довгого опору, так що це признання стало кульмінацією всього дня й наріжним каменем довголітньої любові Мак-хіта до дружини. Поллі теж була щаслива й зразу ж пробачила чоловікові його минуле професіонального грабіжника — він розповів їй про це у залі, за пляшкою бургундського, і навіть дав до половини витягти стилет із товстої палиці. Вона простила йому навіть його романи і — що було набагато важче — деякі трошки неприємні звички, як наприклад чухати груди під сорочкою. І з цього вона зрозуміла, що справді кохає чоловіка.

Містер Джонатан Пічем, який дістав повноваження від баронета, букмекера, домовласника, текстильника й ресторатора, зустрівся з Коксом на пероні.

За всю дорогу до Саутгемптона вони не сказали один до одного й десяти слів. Кокс, начепивши на тонкий ніс пенсне, читав "Тайме", а Пічем тихо сидів у кутку, згорнувши руки на животі.

Один раз маклер підвів очі й. байдужим тоном сказав:

— Мафекінг тримається. Молодці хлопці!

Пічем промовчав.

"Кепські справи,— думав він у своєму кутку.— Вже англійці душать англійців. Не тільки оцей от, а й ті, в Ма-фекінзі, проти мене. Хай би вже вони здавалися! Тоді їм не потрібна була б підмога й ці наші судна, і контракт, через який мені доведеться начепити торби, скасували б. А так вони сидять у тій тропічній спеці й з дня на день ждуть кораблів, які я маю купити для них за свої гіркі мідяки. "Тримаймося! — щодня кажуть вони один одному.— Не втрачаймо надії, не відступаймо ні на крок, краще їймо менше, стіймо твердо під градом куль, поки старий Джонатан Пічем за свої останні загорьовані угроші купить кораблі, що привезуть нам підмогу!" їм би хоті-

4 Б. Брехт

97

лося, щоб ті трикляті судна куплено якнайскоріше, мені ж потрібно, щоб купівля якомога відтяглася; виходить, що в нас зовсім протилежні інтереси, а тим часом ми навіть не знаємо одні одних".

У саутгемптонському готелі вони зразу розійшлися по своїх номерах, навіть не

повечеряли разом. Але серед ночі в Коксовому номері, постінь із номером Пічема, зчинився страшний гвалт.

Пічем натяг штани й побіг туди. Маклер лежав у ліжку, вкрившись до самого підборіддя, а посеред кімнати стояла якась іще досить молода жінка в самих тільки панчохах і на всю горлянку лаяла його. Із її слів можна було зрозуміти, що вона не згодна задовольняти якісь поставлені їй вимоги. Вона посиалась на свою довгорічну практику й багатющий досвід, підкреслювала, що вона зовсім не гидлива, наводячи як свідків багатьох докерів і навіть матросів, людей вельми бувалих і вибагливих. Але, заявила вона, навіть якийсь там суддя, вже немолодий чоловік і відомий на все місто паскудник, ні разу не насмів за десять шилінгів вимагати від неї такого.

Вона паплюжила Кокса неперевершено майстерно, без найменших зусиль знаходячи для нього епітети, що своєю поетичною силою забезпечили б цій книжці майже невмирущу славу, якби наважитись відтворити їх тут. Тільки-но Пічем зайшов до номера, як у двері постукали, і йому довелось відтіснити від дверей кількох переполошених коридорних. А потім він заходився пробуджувати меркантильні інтереси в жінці, яка, мальовниче накинувши на плечі плюшеву скатерку, вже взувала черевики. Йому нарешті пощастило зламати її впертий опір, і вона пішла, запхнувши за панчохоу кілька кредиток, зі словами:

— Роздобудьте мерщій вашому приятелеві ще двох-трьох жінок, як хочете привести його до тями, щоб йому не довелося звідси рачки лізти.

Кули вона пішла, обом постояльцям довелося зразу збирати свої речі, бо адміністрація готелю вже анітрохи не була зацікавлена в їхній присутності. І вони перебралися до іншого.

Тим часом почало розвиднятись: була вже четверта година ранку. Тому вони не лягли спати, а попросили принести чайник і розмовляли за чашкою чаю.

У Кокса раптом з'явилась гостра потреба виговоритись.

Він не приховував від містера Пічема, що й у ньому ця

*

сцена збудила глибоку огиду. Широ, відверто картав він власну слаботу — потяг до спілкування з такими покидьками суспільства.

•і— Ці люди,— схвильовано й сумно сказав він,— втрачають усяке самовладання, ледве-но виведеш їх із їхнього звичного середовища. Джентльменське поведження їх дратує. І їм за це навіть дорікати не можна, вони просто не вміють поводитись інакше. Вони завжди готові сипати найбруднішою лайкою. Оце постійне самоопоганення заради грошей убиває в них усі кращі поривання. Вони не хочуть працювати. Вони не хочуть навіть повною мірою компенсувати сплачені їм гроші. По суті, вони хочуть тільки одного — легкого життя. От саме це і навіює мені відразу до соціалістичних ідей. Цей плаский матеріалізм просто нестерпний. Найвище пфстя для таких натур — неробство. Всі оті благодійники Ілюдства, що хочуть його виправити, ніколи нічого не досягнуть. Вони не враховують того, що людська природа наскрізь зіпсута. Еге, якби-то люди були такі, як нам хочеться! З ними можна було б гори перевернути! А так усі зусилля

пропадають марно, і кінець кінцем лишається тільки гірке по- " хмілля.

Пічем, за своєю звичкою, став біля вікна й дивився вниз? на майдан, що його поливав водою з шланга чоловік У синій куртці. Надворі вже добре розвидніло. По бруку торохтіли, їдучи з гавані, перші підводи з городиною. Коли Кокс докінчив свою промову, Пічем сухо сказав:

— Вам треба одружитись, Коксе.

Маклер ухопився за цю пораду, мов за соломинку.

— Може, й справді треба,— задумливо промовив він.— Мене могла б зцілити любов. А ви віддали б за мене свою дочку?

— Віддав би,— не обертаючись, відповів Пічем.

— Ви могли б довірити її мені?

— Атож.

Кокс важко задихав. Якби Пічем обернувся, він помітив би, що вигляд у маклера не дуже здоровий. Уся ця історія вплинула йому на нерви.

— Зятя ви мали б непоганого,— схвильовано сказав він,— я своє діло знаю. До того ж я людина з принципа* ми. Справді, давайте поговоримо на цю тему серйозно. Ви знаєте, справу, яку я оце затіяв, задумано непогано, зовсім непогано, можна сказати — чудово. Вам ще невтямки, як тонко все сплановано. Ви теж уклепались і, треба

4*

99

сказати, по самі вуха. Я певен, що ви й не здогадуєтесь, скільки я на цьому ділі зароблю. Ви ж самі бачите, який я чіпкий. Тепер, коли між нами наклеюються такі взаємини, я спокійно можу відкритися вам, тим більше, що, по суті, все вже облагоджено. Ви самі, наскільки я можу зараз судити, погоріли принаймні на сім тисяч фунтів. Що, не вірите? А скільки, по-вашому, коштують оті судна, що ми їх сьогодні маємо оглянути? Можу вам сказати, між нами: я це вже знаю. Це першорядні кораблі. Дешевше ніж за тридцять п'ять тисяч нам — точніше кажучи, вам — їх купити не вдасться. А без попередньої угоди, яку я на них уклав, вони коштували б іще дорожче. На перший погляд вам може здатись, ніби ця сума ще не перекидає тих сорока дев'яти тисяч, які вам має сплатити уряд. Але це тільки так здається. Аджеч старі судна вам доведеться продати за ту ціну, яку назвав ваш експерт Байл. Ви ще пам'ятаєте її? Двісті фунтів. Більше вони справді не варті.

Пічем давно вже обернувся. Тремтячою рукою вчепившись у завісу, він дивився на Кокса, мов на велетенського удава.

Маклер засміявся й вів далі:

— Витрати на ремонт, хабарі, мої комісійні були б для вас не такі страшні, якби судна коштували дешево, скажімо, одинадцять тисяч фунтів. Але зовсім інша річ, коли вони коштують тридцять п'ять тисяч. До того ж за підміну кораблів знову треба дати хабара, принаймні сім тисяч фунтів. Чи ви як гадаєте?

Тепер, у блідому світлі ранку, Пічем мав вигляд тяжко хворої людини. Найгірше було те, що він же про все здогадувався! Він попався в лабеті злочинцеві й здогадувався про

це з самого початку. Коли б він був людиною освіченою, то, можливо, вигукнув би: "Що таке Едіп супроти мене? Цілі тисячоліття у всьому світі він уважався найнещаснішим із смертних, шедевром винахідливості божественних катів, найбезталаннішим з усіх народжених жінкою! Але проти мене він просто щасливець. Він устряв у темне діло, ні про що не здогадуючись. Спочатку те діло здавалося зисковим, ні, спочатку воно справді було зисковне. Ділити ложе з тією жінкою було приємно; бездомний блукач, він знайшов родинне щастя, багато років йому не доводилося дбати про шматок хліба, він був оточений загальною пошаною. А потім ви" явилось, що шлюб той не може бути вічним — ну що ж, довелось розірвати його, він знову лишився без дружини, й подружнє ложе стало неприступним для нього. Дурні й заздрісники допікали йому — це правда; їх було дуже багато, мало не всі, люди — прикро, вельми прикро. Але ж не тільки світу, що в вікні; і для такого волоцюги, як він, знайшлось би пристановище десь-інде. Зате собі самому він не міг нічого закинути, він не зробив нічого такого, чого можна було б уникнути. А я знав усе, я сам учинив дурницю; отже — я нежиттєздатна людина. Виявляється, що мені можна підсунути гнойову муху за 1000 (одну тисячу) фунтів стерлінгів. Я не зможу тепер вийти на вулицю, не боячися, що омнібус здасться мені листком, зірваним вітром. Я належу до людей, що платять утримання за довбню, якою їх мають убити, і дають себе обшахрати навіть на ціні їхньої домовини".

Тим часом Кокс уже досхочу навітшався виглядом своєї жертви.

— З усіх цих причин,— спокійно мовив він,— я для вас майже ідеальний зять.

Ранкову каву вони пили вже разом, як родичі Пічем обережно закинув кілька слів про свою крамницю музичних інструментів; маклер між іншим пригадав ніжний колір Персикового обличчя. Потім обидва пішли в гавань оглянути нові судна.

Їх там було двоє, дуже добрих і дуже дорогих. Разом із третім, що його Кокс напивав у Плімуті, вони коштували рівно тридцять вісім тисяч п'ятсот фунтів; принаймні вісім тисяч із цієї суми, напевне, становив Коксів куртаж.

Оскільки Пічем перейшов з отари овець у цех різників, він не дуже торгувався. Тепер йому це терпілося чимско-ріше вернутись додому. В туалеті він на клаптику паперу підрахував, які б йому загрожували збитки, коли б не Поллі. Але ще дужче мучила його думка про Коксів бариш. Приблизно підрахувавши його, він аж застогнав у голос, і якийсь чоловік, що проходив коридором, спитав його крізь двері, чи він не хворий.

З того дня Пічем думав уже не стільки про катастрофічні втрати, яких він мало не зазнав, скільки про ті незмірні переваги, які він мав здобути, породичавшись з маклером.

Найголовніше тепер було — умовити Персика. Кращої партії для дівчини годі й шукати. Адже Кокс — це справжній геній.

Проте Пічем знав тільки невелику частину Коксових планів, та й з того, що він знав — чи гадав, що знає,— дечого маклер зовсім не збирався робити.

У Ліверпулі Макхит улагодив і деякі справи. Поллі вперше зайшла з ним до однієї з його крамниць.

Із напівтемного приміщення назустріч їм вийшов високий неголений чоловік. Крамниця була побілена вапном. На полицях із неструганих дощок лежали рівненько складені великі сувої тканини, в'язки жовтих капців, коробки з кишеньковими годинниками, зубними щітками, запальничками, багато ламп, блокнотів, люльок — загалом близько двадцяти видів краму.

Побачивши, хто це до нього завітав, чоловік мовчки відчинив низенькі дощані двері в задній стіні й гукнув свою дружину. Вона вийшла з немовлям на руках із малесенької комірчини 8 одним вікном, напханої меблями й дітлахами, як Поллі встигла побачити крізь відчинені двері.

І чоловік, і жінка мали якийсь нездоровий вигляд. Але обоє були бадьорі, сповнені надій. Чоловік запевняв, що він упорається з крамницею. Він просто щасливий, що нарешті став сам собі хазяїн. А вже як він за щогвхопи-ться, то так легко з рук не пустить.

— Мій чоловік не з тих, що легко здаються,— докинула худа, захарчована жінка.

Однак, наскільки Поллі могла зрозуміти, справи їхні йшли абияк. Орендна плата була не дуже висока, але сплачувати її вимагали вчасно. Товари з центрального складу містера Макхіта надходили нерегулярно, в непропорційних кількостях, і непродані лишки захаращували крамницю. Та й асортимент був або занадто широкий, або занадто вузький. Хто купує калоші, того звичайно не цікавлять годинники, але парасольку він при нагоді міг би прихопити. І через це філії інших фірм були сильними конкурентами, хоч ціни в них і вищі.

Крамар сказав, що йому дуже важко буде розрахуватися за цей місяць.

Макхіт спокійно, розважливо пояснив йому, що конкуренція великих фірм — неподобство, бо вони визискують найману робочу силу й разом з єврейськими банками руйнують систему цін. Але, заспокоїв він крамаря, в тих великих фірмах, у їхніх розкішних магазинах, хоча б, наприклад, у І. Аарона, справи далеко не такі блискучі, як здається. Зсередини вони наскрізь прогнили, той зовнішній блиск облудний. І завдання Д-крамниць полягав якраз у тому, щоб з неослабною енергією розгортати боротьбу проти всіх цих Ааронів і ще як їх там. Боротьбу нещадну!

Для розрахунку за оренду Макхіт пообіцяв субсидію; крім того, запевнив, що надалі надсилатиме менші партії товарів, розширить асортимент і подбає про регулярніше постачання. Зате він зажадав від крамаря поліпшити рекламу. Можна ж писати від руки рекламні листівки, а діти нехай роздають їх робітникам біля фабричної брами. Паперу для цього він пришле.

Чого-чого, а дітей тут було доволі.

Поллі на хвилюку зайшла до кімнатки. Там було досить чисто, тільки меблі мов підібрані на звалищі. На старому дивані — здавалось, він ось-ось розпадеться,— лежала старенька бабуса, хазяїнова мати. Діти повитріщали на гостю очі; однак бабуса вперто дийилася в стіну.

І Мак, і Поллі зітхнули з полегшотю, вийшовши нарешті надвір. Мак висловив своє враження одним реченням:

— Або Д-крамниця, або купа дітей.

До другої крамниці (в Ліверпулі їх було поки що всього дві)' Поллі вже не заходила, вона почекала чоловіка надворі. Крізь вітрину, в якій висіли навдивовижу дешеві й елегантні костюми, вона бачила, як Мак розмовляє з сухотним на вигляд молодиком, що кроїв костюми на простому дощаному столі. Під час розмови молодик ні на мить не припиняв своєї роботи.

Поллі потім дізналась від чоловіка, що цей кравець дістає тканину, певну кількість метрів на певну кількість костюмів, ціну на які встановлено наперед — звісно, дуже низьку.

— Люди, що купують у цих крамницях, не можуть платити дорого,— сказав Мак.

Якщо власник крамниці вмів економно кроїти і якщо йому щастило швидко збувати костюми, то він міг зводити кінці з кінцями. Справи його йшли б краще, якби він мав-сім'ю — додаткові руки. Але це його приватне діло. Згідно з Д-системою, ніхто не має права командувати ним.

Макхіт розповів, що молодик пришпилив на стіні над прасувальною дошкою вирізку з газети: "Хто дбає, той і має".

Замовивши в одній оптовій фірмі, що торгувала —залізними виробами, партію лез і попросивши виписати рахунок заднім числом, Макхіт скінчив усі свої справи в Ліверпулі; можна було вже вертатись до Лондона.

Вони з Поллі домовились, поки що приховувати від містера Пічема їхнє одруження, щоб не уражати його без потреби. Поллі хотіла прийти додому сама, замазати матері рота (для цього в неї в сумці була пляшка коньяку), а потім дати звістку Макові, коли батько повернеться з Саутгемптона.

Та, переступивши поріг крамниці, вона застала батька вже вдома і весь дім у страшенній паніці через її відсутність.

Ще на дверях мати вихопила в неї з рук сумку й видобула з неї пляшку коньяку, куплену в Ліверпулі комбінацію й вінчальну сукню.

Ефект цього видовища був разючий; але кому ж приємно бачити сімейні сцени й кому цікаво читати, що там казали старі батько й мати своїй дочці, плоті від плоті їхньої. Все вийшло наверх: і "Каракатиця", й сімейний номер ліверпульського готелю. Звук прізвища Макхіта, що віднині стало й прізвищем його єдиної дочки, вразив Пічема, мов удар довбнею по голові. Для Джонатана Пічема, якого все Сохо й Уайтчепел шанобливо називали Королем Жебраків, злочинний світ Великобританії та її домініонів був розкритою книгою. Він знав, хто такий Макхіт.

До того ж це означало для нього не тільки ганьбу, а й руїну. Ні оці три будинки, в стінах яких на нього впав страхітливий удар фатуму, ні поточений шашелем стіл, на який він мусив у ту мить спертись, уже не належали йому. Сьогодні вранці він бачив у Саутгемптоні три кораблі, з яких принаймні один він повинен оплатити сам. А його дочка, ця остання соломинка, за яку можна було вхопитись, валялась у ліжку в ліверйульському готелі з якимсь паскудним бандитом.

"Я таки потраплю за ґрати! — шаленів він.— Моя дочка доведе мене до в'язниці! Ще

сьогодні в Саутгемптоні, після безсонної ночі, я пішов і купив їй сукню. Он вона лежить у конторі, цілих два фунти заплатив! Думав, треба привезти їй якийсь гостинець, хай бачить, що про неї дбають! Людські діти мусять змалечку заробляти собі на прожиток, і всі вони кривоногі, бо зроду молока не куштували. І душі в них отруєні, бо їм занадто рано доводиться стикатись із темними сторонами життя. А моя дочка пила молоко цілими літрами, незбиране молоко! Її любили, про неї дбали! Вона вчилася грати на фортепіано! І ось мені один-єдиний раз трапилося чогось зажадати від неї — зажадати, щоб вона вийшла заміж за солідного бізнесмена, чоловіка з принципами, який на руках її носив би! ВЩ запроторить мене за грати, бо я заради неї встряв у справу, в якій нічого не тямлю, тільки заради неї, щоб добути їй посаг! Що вона собі, зрештою, думає, це зіпсуте створіння! Коли я, буває, застукую котру-небудь із моїх швачок з управителем, вона в мене зразу вилітає на вулицю/ Отак я пильную моральності в своєму домі! А моя рідна дочка злигалася з професіональним шлюбним аферистом, ловцем посагу. А мені тепер суши собі голову, як їх розлучити. І все одно на її репутації назавжди лишиться пляма. Кокс їй цього довіку не пробачить; у нього дуже розвинений смак до жіночої чистоти, а при нинішньому сто\$і речей він має право бути перебірливим!"

Персик сиділа в своїй рожевій кімнатці й ревла. Врна не важилась навіть послати записочку Макові, який у "Каракатиці", колись всього цього лиха, чекав звістки, коли можна буде зробити вирішальний візит тестеві.

Макхит терпляче — чи, скорше, нетерпляче — прождав цілий вечір, а другого дня зранку прийшов у крамницю музичних інструментів сам.

До нього вийшов якийсь здоровенний, насуплений лобур вельми грізного вигляду і, коли Макхит назвав своє прізвище, мовчки схопив його за плечі й витурив геть.

Через два дні він дістав під Персика записочку, в якій вона заклинала його нізащо в світі не показуватись батькові на очі; проте ввечері вона, спухла від сліз, вибігла до нього на кілька хвилин на ріг вулиці — сказати, що батько не відпускає її з дому, погрожуючи позбавити спадщини й заявити в поліцію на Макхита, а про нього він нібито знає багато всякої всячини.

Мак вислухав її досить спокійно, принаймні не сказав нічого про якусь там утечу й такі інші нісенітниці. ВЩ тільки хотів на кілька хвилин повести її до парку, але вона відмовилась.

Тижднів зо два вони бачились тільки уривцем.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Омерзіло мені життя. Чи ж вічно жити мені? Відступи від мене, та ж дні мої се марнота! Що ж бо таке чоловік, що його так цінуєш та звертаєш на його увагу твою.

Та щоранку зйідуєшся до його й щохвилини вивідуєш його? ,

А коли я провинив, то що вчиню тобі, ти, наглядниче людей! Чому вчинив єси мене таким мерзенним собі, так що й я самий став тягарем собі?

Та й чому ж би не простити гріха мені й не зняти з мене переступу мого? Та ж от я ляжу в землю, а завтра, хоч би ти й шукав мене, мене вже не буде.

Книга Йова

Сім потів

У Беттерсі, на розі Форні-стріт і Дін-стріт, стояла стара чоловіча лазня; відвідували її переважно літні люди. Устаткована та лазня була досить примітивно: ванни дерев'яні, вже трухляві, столи для масажу хиткі, простирала діряві від довгого вжитку. Але там можна було приймати якісь особливі ванни з цілющих настоїв — таких ванн не було більш ніде. Ті ванни приписували хворим не лікарі, клієнти самі рекомендували їх один одному. Заклад цей називався "Ванни Фезера". Ціни там були досить високі. Персонал складався з жінок.

Вільям Кокс був там постійним клієнтом, він брав ванну принаймні раз на тиждень. І члени Товариства експлуатації транспортних суден уже звикли приходити сюди, коли їм треба було побачитися з Коксом.

Ванни приймали в закритих кабінах, масаж робили теж там. А парові кабінки й тапчани для відпочинку стояли в спільній залі. Тут було досить зручно вести розмову, особливо коли зайняти всі кабінки. Про це можна було домовитись — біля каси тоді вивішували табличку: "Вільних місць немає".

Збиралось Товариство звичайно в понеділок. У неділю лазня стояла зачинена, тому персонал на початку тижня був не так виморений. Кокс знався на таких тонкощах.

Дехто з компаньйонів спочатку протестував проти цього місця для нарад; але зрештою ніхто не захотів лишитися за бортом. Відтоді ж, як над ТЕТС нависла страшна загроза, компаньйони не пропустили жодного понеділка. Почав приходити навіть Фінні — вже літній, висхлий чоловік, завжди чимсь невдоволений. Він ненавидів усяку розкіш, але про ванни з зілля твердив, ніби вони дають йому велику полегкість. Він гадав, що хворий на рак шлунка, і любив поговорити про симптоми своєї хвороби. Масажистка з шостої кабінки знала їх уже напам'ять,

Пічем раз назавжди обрав собі єдиного масажиста — чоловіка, гладкого здоровила, чиєї важкої руки всі інші трохи побоювались. Жінки, правда, були зовсім не нав'язливі, але, як на Пічемів смак, занадто легко вдягнені.

Пічем відразу після повернення з Саутгемптона пішов до Істмена й сказав йому, скільки коштують нові судна. Він утовкмачив домовласникові, що їх доконче треба купити якомога скоріше. Щоб легше переконати Істмена, Пічем паплюжив Кокса на всі боки, називав його безсоромним здирцею, запевняв, що маклер неодмінно роздзвонить на весь Лондон про спробу Товариства продати урядові старі, непридатні судна. Вся ця афера з самого початку була розрахована на те, щоб уплутати їх у щось кримінальне, а потім шантажувати. Звичайний — так би мовити, законний — прибуток на військових поставках становив триста процентів. А як стане відомо, що Товариство домагалось чотирьохсот п'ятдесяти, може знятися страшенний галас.

Істмен погодився, що розквитатися з маклером можна буде тільки після купівлі нових суден. Вони вирішили поморити компаньйонів ще кілька днів і назвати їм ціну нових кораблів тільки в понеділок, на черговій зустрічі. Присутність Кокса не вадила, скорше навпаки: може, він ще дасть щ якусь надію, натякнувши, що уряд погодиться хоч трохи

доплатити.

Нарада семи компаньйонів у лазні, що відбулась наступного понеділка, не обійшлася без гострих моментів.

Текстильник Мун, Фінні й баронет уже лежали на тапчанах, Пічема ще масирували, а ресторатор Краул, який не хотів приймати ванцу, сидів одягнений на стільці, коли Істмен просто з парової кабінки почав свою доповідь. Кокс робив гімнастичні вправи.

Компаньйони, почав Істмен, повинні раз назавжди викинути з голови думку, ніби старі судна пощастить збути урядові. Він підкреслив, що цей план був дуже принадний, але, на жаль, виявився нездійсненним. За ті п'ять тисяч фунтів, що їх вони піднесли Коксовому знайомому з морського міністерства, вони мали право сподіватись на активну підтримку інтересів ТЕТС, але не на таку поблажливість, що межувала б із злочином. Замазування нещасливої першої спроби Товариства — скористатися з суден "Прекрасна Анна", "Юний моряк" та "Оптиміст" — і перенесення цих назв на інші судна коштуватиме ще сім з половиною тисяч фунтів — чотири відразу й три з половиною при остаточному розрахунку. Ці гроші доведеться списати як плату за науку.

Соваючись під важкою рукою масажиста, Пічем зацікавлено спостерігав мовчазне змагання між гладким Іст-меном у паровій кабінці та Краулом, що сидів на стільці в застебнутому доверху сюртуку й й невимовно жадібним виразом на обличчі ловив кожне його слово. Вони змагалися в потінні.

Ресторатор після вибуття фермера був найслабшою ланкою в ланцюгу ТЕТС Він із самого початку скаржився на своє сутужне фінансове становище, казав, що над його головою весь час висить меч. Саме з цїї причини він так радо вхопився за нову, дуже прибуткову справу. Гроші на перший внесок він узяв у тестя, І ось тепер він змагався з домовласником у потінні. То було досить комічне видовище. Коли Істмен, ще зовсім сухий, повідомив, як важко тепер знайти підходящі транспортні судна, у Кра-ула вже покотились по лобі краплі поту. А коли домовласник назвав конкретні суми (тридцять вісім з половиною й сім з половиною тисяч фунтів) і в нього самого виступили на чолі перші дрібні крапельки, ресторатор був уже весь мокрий.

"От наскільки вплив психічних моментів переважав чисто фізичні фактори! — думав Пічем.— Людський орга-* нізм цілком підвладний душі й натурі".

Страшне хвилювання виразно позначилось і на вигляді та поведінці решти компаньйонів. Фінні (він, правда, завжди був скиглієм) застогнав і ляснув себе по животі, а Мун заскиглив, мов стара баба. Якби тут були присутні масажистки, їх, напевне, страшенно здивувала б душевна слабкість цих звичайно таких владолібних чоловіків, А втім, організм жінки, згідно з усіма медичними дослі* дженнями, значно краще пристосований терпіти біль, ніж чоловічий. Пічем сам відчув себе зовсім розбитим, згадавши про страшний удар, якого завдало йому невчасне доччине одруження.

Коли Істмен закінчив своє повідомлення і вийшов із кабінки, перший озвався Краул. Якимсь безбарвним голосом ресторатор сказав, що в такому разі він банкрут, а тому просить шановних компаньйонів більше не розраховувати на нього. Про все, що

потрібно буде від нього далі, можна домовитися з його адвокатом.

Потім додав, що його тестеві сімдесят вісім років і що він, тобто тесть, віддав йому всі свої заощадження, сподіваючись забезпечити добробут дочці. А в нього самого, в Краула, двоє дітей — одному вісім, другому дванадцять років. Істмен, витираючи м'ясисті стегна, докинув, що, може, все ще якось уладнається, але Мун grimнув на нього, і він ображено замовк.

Фінні нагадав про свою тяжку (можливо, смертельну) недугу й сказав, що навряд чи зможе зібрати потрібну суму. Істмен роздратовано зауважив, що й він міг би зпа-йти цим 3000 (трьом тисячам) фунтів якесь краще застосування. Баронет мовчав. На його виховання витратили дуже багато грошей.

Тим часом Кокс закінчив гімнастику; тепер він уже міг опустити довбню на голови своїм ягняткам. На ньому був рожевий купальний костюм і чорні капці.

— Панове,— мовив він,— стривайте, ще не все. Ви вже знаєте, за скільки можна купити більш-менш пристойні судна. І, напевне, не здивуетесь, коли я скажу, що за гроші можна купити не все. Цих суден, наприклад, не можна купити за самі тільки гроші.

У відповідь Краул дурнувато усміхнувся. Зовсім прибитий, сидів він на своєму стільці, кивав круглою головою й осміхався. Цей другий удар його вже не зачепив: його збив з ніг перший.

Кокс, із острахом глянувши на нього, вів далі:

— Я добре розумію, що ви до певної міри втратили віру в себе. Та, на жаль, не тільки ви втратили довіру до цього вашого ТЕТС, а й ми. Мій приятель з морського міністерства хоче, щоб усе керівництво цією справою перейшло в мої руки.

Компаньйони, за винятком ресторатора, всі голі — тобто в тому не дуже зручному стані, в якому вони, згідно з релігійним ученням мали колись стати перед престолом господнім,— ще дужче знітилися. Пічем відштовхнув гладкого масажиста й підвівся. Те, що сказав допіру Кокс, було новиною й для нього.

— Ми уявляємо собі розв'язок цієї прикрої історії так,— сказав далі Кокс.— Ваше Товариство спочатку виплатило вісім тисяч двісті фунтів. За ці гроші були куплені ті... об'єкти, яких я не хочу тут називати. На їх підмальовування ви, оскільки мені відомо, асигнували ще понад п'ять тисяч. Одержали від уряду ви п'ять тисяч фунтів. Сплатити ви маєте ще, згідно із нашою угодою, комісійні мені в розмірі двадцяти п'яти відсотків від договірної суми, тобто дванадцять тисяч двісті п'ятдесят фунтів, а також і моему приятелю, що одержав від вас тільки п'ять тисяч фунтів, і ще сім з половиною тисяч у дві виплати, як вас щойно повідомив містер Істмен. До цього треба додати ще тридцять вісім тисяч п'ятсот фунтів за нові судна. Якщо ви підсумуєте все це, то побачите, що загальна сума видатків становить близько сімдесяти п'яти тисяч фунтів. Від уряду ви маєте одержати за контрактом* загалом сорок дев'ять тисяч фунтів, а ті... об'єкти, про які я не хочу говорити, бо я не прокурор, я беруся продати для вас за дві тисячі. Справжня ціна їм, за висновком вашого власного експерта,— двісті фунтів; але ви все-таки викинули, на їхній ремонт п'ять тисяч, а я стою за справедливий розрахунок. В остаточному балансі вам, при умові, що я ніде не помилився, доведеться занести в

дебет не більше ніж двадцять шість тисяч фунтів. Я міг би й не казати вам, що це все-таки дешевше, ніж двадцять років в'язниці, які ви заслужили всі разом. Само зрозуміло, панове, що цей останній шлях ще відкрито перед вами. Якщо ви волієте ступити на нього, я можу негайно повернути вам чеки на п'ять тисяч фунтів, що їх ви передали мені для мого приятеля. Вони в мене тут, при собі.

Догадливіші з присутніх не мали щодо цього ані найменшого сумніву. Кокс чудово продумав усю аферу. Певна річ, його приятелів з морського міністерства, незважаючи на повернені чеки й які завгодно кривосвідчення, вона теж безкарно не минулась би, бо він усе-таки купив судна, не оглянувши їх. Але Товариства це б не врятувало. Воно продало судна, знаючи про їхню непридатність.

Маклер зажадав, щоб компаньйони вибрали з-поміж себе уповноваженого, з яким він зможе послідовно довести справу до кінця. Майже до остаточної передачі готових суден урядові все мало робитись від імені Товариства, а він виступить перед урядом як контрагент тільки тоді, коли старі судна будуть уже підмінені новими. А до того часу — на випадок раптової перевірки — ремонтні роботи на старих кораблях не повинні припинятися. Таким чином, дамоклів меч мав висіти над Товариством до самого кінця.

Компаньйони не знайшли в собі сили протестувати.

Коли Кокс під кінець запросив усіх поспіяти в ресторані тут поблизу, ніхто йому навіть не відповів. Тоді він ще квапливо сказав, що ні в якому разі не може чекати здачі суден довше, ніж два місяці, і пішов раніше за всіх.

Компаньйони вирішили доручити точний підрахунок усіх неминучих затрат Істменові й Пічемові і зустрітися ізнову по закінченні цього підрахунку, не пізніше наступного понеділка. їхні справи ввійшли в ту стадію, коли люди бояться тверезих розмов у конторах і воліють удавати, ніби їм досить випадкових зустрічей.

Пічема ще дужче обсіли тривожні думки.

Тепер він мусив працювати в Товаристві на руку Коксові. Але ж він уже не мав у своєму розпорядженні дочку, щоб відкупитися від нього. Чим усе це скінчиться?..

Перед обідом він пішов у доки. Судна гули, мов велетенські вулики. Стукотіли молотки, дзижчали пилки, ма-ляри вимахували щітками. Робітники стояли на хистких драбинах, висіли в легеньких дротяних клітках. Пічем дивився на всю цю метушню і шулився, наче його морозило. На матеріалах економили, як тільки могли: дерево, залізо і навіть фарба — все було найдешевших гатунків. Та однаково — які величезні збитки!

Потім Пічем заквапився додому, на свою фабрику. Там теж усе йшло заведеним звичаєм. У конторі жебраки здавали назбиране. Бірі уважно звіряв здавані суми зі своїми списками, скептично вислуховував виправдання тих, що не дотягли до норми, залагоджував "територіальні конфлікти", організовував розправу з чужаками. У кравецькій майстерні, зігнувшись над довгими столами, сиділи швачки. Коли внутрішні потреби фірми були покриті, вони працювали для торговців старим одягом та білизняних крамниць. Музичний майстер лагодив трубки для катеринок. Кілька жебраків прослухували нові музичні валики й довго перебирали, перше ніж вибрати щось. У навчальній кімнаті йшов урок. Зсохла бабуса, що вечорами працювала в туалеті

при ресторані, вчила молоденьку дівчину продавати квіти. і

Тяжко зітхаючи, тинявся Пічем по своїй фабриці. Що йому з усього цього, коли мимоволі доводиться прислухатись, чи не чути квапливих кроків на сходах, чи не прийшла вже в контору поліція...

А винна в усьому була його дочка.

Через свою непогамовну хтивість, успадковану, напевне, від матері, а також через злочинну наївність Поллі попала в пдстку до такого підозрілого суб'єкта. І чому вона так поквапилась вийти за свого коханця? Це теж було загадкою для Пічема. У ньому прокидалися жажливі підозри. Але його переконання, що й між рідними повинна бути певна дистанція, не дозволяло йому розпитувати дочку про її особисті справи. Крім того, розмова про речі, які нізащо в світі не повинні були статися, могла тільки зашкодити. Вона лиш перевела б ці речі в сферу можливого і таким чином вибила б у нього з рук головну зброю: щирю нездатність уявити собі, що могло статися щось неприпущенне.

Серед ночі або перед світом Пічем схоплювався й біг нагору, на галерею, поглянути, чи Поллі ще вдома. Зазирнувши в напіввідчинене вікно, він невиразно бачив її в ліжку. Вона жила собі спокійно вдома і, видно, навряд чи зустрічалась із своїм чоловіком.

Так чи не так, а цей шлюб треба було чимскоріше розірвати. Пічемові була потрібна дочка.

У тому, що Кокс і тепер візьме його дочку за себе, Пічем не мав і крихти сумніву. Він же бачив у Саутгемптоні його невимру хтивість. Адже сліпому видно, що цейрозпусник — раб своїх плотських жадань.

На щастя, хоч той негідник Макхіт, здавалося, готовий змиритися з тим, що його дружина вернулась під батьківську стріху. Він не вжив ніяких серйозних контрзаходів, покійно дав випхати себе за двері і, наскільки Пічем міг дізнатись, поки що не розголошував ніде свого одруження. Напевне, так уплинула на нього Пічємова погроза позбавити дочку спадщини. Він, видимо, дуже заздрісний на гроші. Мабуть, вони йому дуже потрібні.

Його Д-крамниці були чудово організовані й вельми хитро висмоктували заощадження бідних і найбідніших людей, але, з другого боку, вони були досить-таки примітивні — всього лише темні, абияк побілені нори з купами простих товарів на соснових прилавках, за якими стояли зневірені, озлоблені люди. З'ясувати до кінця походження неймовірно дешевих товарів не пощастило.

Пічем спробував був через своїх жебраків установити контакт із власниками цих Д-крамниць, однак без великого успіху. Крамарі затято мовчали; вони ненавиділи жебраків, та й самі, очевидно, небагато знали про походження товарів, якими їх постачали.

Успішніші були його розвідки щодо минулого самого Макхіта. Виявилось, що цілі .великі періоди його життн оповиті таємничим мороком, який робить такими лаконічними біографії наших видатних підприємців; переважна більшість їх раптово, несподівано "підноситься на вершини" з темряви невідомості після багатьох років

"тяжкої й самовідданої праці", причому біографи звичайно забувають повідомити, чиєї саме праці.

Дрібні конкуренти Д-кramниць запевняли, ніби містер Макхіт у дні своєї не надто далекої молодості був шлюбним аферистом. Одурених ним жінок вони називали "Д-нареченими", але адрес їхніх не знали. З таких непевних чуток небагато користі. Проте було ясно: біографія Макхіта починалася десь на самому дні, і в порівняно недалеких часи методи роботи цього улюбленця фортуни були ще зухваліші, брутальніші й ближчі до сфери дії карного кодексу. Пічем навідувався, між іншим, і до "Дзеркала", тієї газетки, що якось кілька разів натякала, ніби має матеріали, які компрометують власника Д-кramниць. Але в редакції насилу змогли пригадати ту історію й тільки промимрили щось про брак документальних даних. І Пічем пішов від них ні з чим. Проте в нього лишилось таке враження, що вони все-таки дещо знають, а може, мають і докази.

Місіс Пічем, у ці дні більше ніж звичайно полишена на саму себе та на яблучний погріб, невиразно здогадувалась про небезпеку, що нависла над сім'єю, і в свою чергу сушила собі голову, як би розлучити Поллі з "лісоторговцем". Вона не могла терпіти Кокса за "нещирість", але партією він, безперечно, був кращою.

Спочатку вона уклала плани застукати Макхіта на гарячому з якою-небудь жінкою. Чи то можливо, щоб він не мав любовниць; місіс Пічем не забула, як він на танцях обіймав Поллі за стан, а він же тепер мусить жити без дружини.

Однак потім, у хвилину духовного прояснення після кількох чарочок горілки, їй спало на думку, що в цій стадії подружнього життя такі скандали неминуче ведуть через потоки сліз до примирення й ще міцніше єднають подружжя. І вона відмовилась від своїх планів.

Пічем уже думав був запропонувати відчипного цьому ловцеві посагу, але такий протиприродний вихід кінець кінцем здався йому занадто тяжкий.

Він послав до Макхіта свого управителя Бірі. Лісоторговець прийняв його в антикварній кramниці Фанні Крайслер.

Бірі горою сирого м'яса примостився яа самому краєчку тонкого стільця стилю чіпендейл, звівши між товстими колінами руку з капелюхом.

— Містер Пічем просив переказати вам,— сказав він,— щоб ви чимшвидше відчепилися від Поллі, а ні — то начувайтесь! Ви їй уже набридли. А головне — це діло набридло містерові Пічому. Як ви гадаєте, ніби запопали ласий шмат, то страшенно помиляєтесь, пане-добродію. Посагу ніякого нє буде! У нас ледве вистачає грошей на щоденні потреби. Якщо у вас інші відомості, значить, вам наплели небилиць. А крім того, ми напали на слід кількох жінок, що теж могли б назвати себе "місіс Макхіт", якби захотіли та якби взнали вашу адресу. Затямте собі добре: ми багато дечого можемо зробити, щоб здихатися вас. Але містер Пічем каже, що не хоче сваритися з вами, а воліє владнати все тихо й мирно, хоч я й не можу збагнути чому. Я, коли хочете знати, взявся б за це діло зовсім по-іншому.

Макхіт осміхнувся.

— Передайте моєму тестеві, що в разі якихось фінансових труднощів я завжди радий буду допомогти йому невеличкою сумою,— приязно сказав він.

— Ніяких у нас труднощів нема,— відрубав Бірі,— але у вас вони незабаром будуть. Ми живемо в державі, де є закон, пане-добродію! І кажу вам ще раз: тієї лахви, що сподіваєтесь, у нас ви не знайдете. Марна річ, пане-добродію! Ми бідні люди, жебраки, але під ноги нас теж не можна топтати! А то, знаєте, й черв'як може' підняти голову, та ще й як!

— Будь ласка, але тільки надворі,— відказав Макхіт,— хай підіймає голову надворі, а не в моїй крамниці.

Бірі щось зловісно буркнув і пішов.

Вислухавши його рапорт, Пічем зітхнув. Йому лишалося всього два місяці часу; потім він мусив або мати в своєму розпорядженні дочку, або вивертати кишені.

Ресторатор Краул не брехав. Виявилося, що він не тільки не може нічого докласти, а й сам потребує прибутків від продажу транспортних суден, і то негайно. Він погорів доценту.

Та й баронет, ще досить молодий чоловік, нарешті розтулив рота й признався, що він неплатоспроможний. Його маєтності в Шотландії були вже заставлені й перезаставлені, а самому йому загрожувала опіка.

Пічем з Істменом у конторі на Олд-Оук-стріт укоськували його, мов норовистого коня. Річ у тому, що він ще мав шанси вигідно одружитись. До його послуг була одна незаміжня американка, рада купити його титул і манери, їй подобались меблі в англійських поміщицьких домах, а надто стільці.

Молодий Клайв називав її щкапою й удавав, ніби здригається на саму згадку про неї, але Істмен реагував на це дуже кисло: з серйозною, докірливою міною, підкреслено чемно почав розпитувати про ту леді. Порівняння її ніг із конячими він пустив повз вуха.

Компаньйони страхали молодика неминучим скандалом у разі краху ТЕТС і доти умовляли його, поки він пообіцяв пристойно поводитися з американкою.

— Навіщо ми так старанно виховуємо наше панство в коледжах,— сказав Істмен Пічемові дорогою додому,— так дресируємо його, так ревно оберігаємо від усяких негативних впливів, навчаємо таких вишуканих манер, що воно може позмагатися з найвимуштруванішими лакеями? Гобеленів не вішають у коморах. Чистокровних рисаків вирощують для того, щоб вони брали призи. Чистокровних аристократів плекають теж не для забавки. Якийсь час ринок був трохи перенасичений нашими лордами. Але нині попит на них знову збільшився. Справді, чого їм бажати кращого за нашу молодь, отим заокеанським донькам різників та панчішників, якщо вони хочуть мати біля себе щось таке, що вміє воістину артистично позіхати, та ще й здатне держати в шорах нижчі раси. В кожній газеті можна прочитати, що цвіт нашої нації чудово репрезентує нас за кордоном і скрізь має великий успіх.

Проте Клайв поки що лишався слабкою ланкою, в ТЕТС.

Перед призначеними на понеділок зборами Товариства Пічем і Кокс мали окрему

розмову.

Кокс сприйняв звістку про остаточну неплатоспроможність Краула й тимчасову баронета зовсім спокійно. Він сказав тільки, що тепер має стосунки з Товариством експлуатації транспортних суден у цілому. Трухляві гілки він порадив відтяти від стовбура Товариства, але подбати про те, щоб виключені компаньйони не розпускали язиків. А потім Кокс заговорив про Поллі. Він признався, що дівчина не йде йому з думки. Та жахлива пригода в Саутгемптоні зовсім переродила його душу. В ньому, так би мовити, забриніли його найкращі струни. Ним тепер володіє несподіваний для нього самого потяг до чистоти. Поллі стала для нього її взірцем, вона здається йому якимсь чистим джерелом. Розмова з нею немовби надихає його силою на цілий робочий тиждень. Усе це він сказав дуже скромним тоном, дивлячись Пічемові просто в вічі.

Уважно вислухавши його, Пічем зрозумів, що для нього остаточний розрахунок із Коксом великих труднощів не становитиме. Стриманий Коксів тон йому сподобався. Маклер умів держати себе в руках.

У лазню Пічем пішов сам.

Решта компаньйонів уже чекали на нього. Ванни ніхто не брав. Усі сиділи вдягнені на ослінчиках, хоч повітря було нестерпно душне й вологе.

Пічем насамперед повідомив про крах ресторатора й баронета. Обидва вони сиділи й дивились собі під ноги; баронет усміхався.

Далі Пічем оголосив, що вся сума збитків, як цілком слушно сказав Кокс, становитиме близько двадцяти шести тисяч фунтів стерлінгів: отже, на кожного члена ТЕТС припадає десь по три тисячі вісімсот фунтів. Потім він нагадав, що їм за всяку ціну треба уникнути розголосу.

І нарешті він запропонував забезпечити допомогу свого банку — Національного депозитного банку — при умові, що в його руки передадуть керівництво всією справою. Спітнілі компаньйони закивали головами. Краул із баронетом теж кивнули.

Пічем замислено подивився на цих двох, а потім напрямки зажадав від Краула й баронета векселів на їхню частину збитків, а також їхніх підписів під докладним описом усієї справи. Вони мали засвідчити письмово, що, оглянувши старі судна й ознайомившись із висновком експерта про їхню цілковиту непридатність, усе-таки продали їх урядові й одержали за них аванс. Цей документ, сказав Пічем, повернуть їм після оплати векселів; застосувати його проти них ніхто не наважиться, бо це скомпрометувало б усе Товариство — документ тільки захищатиме ТЕТС від нескромності з їхнього боку.

Баронет покірливо підписав зізнання. Він зрозумів одне — Що тепер він неминуче мусить одружитися з "шка-пбю". А ресторатор наче знавіснів. Він заявив, що не може завдати такої ганьби своїй дружині й сімдесятивосьмиріч-ному тестеві. Хіба міг він продати урядові негодящі судна? Його тесть відставний полковник. Та й дітям своїм він не зможе дивитися в очі ("в невинні очі"), підписавши такий документ. Невже їм судилось мати батька злочинця? Він завжди успішно боровся зі спокусою збагатитися нечесним шляхом, інакше хіба так би він тепер жив? Честь для нього дорожча за гроші

— Ви згубили мене,— заливаючись слізьми, сказав він, коли нарешті таки підписав зізнання.— Ви зламали мені хребеті

Ця сцена пригнітила всіх.

— Цей Краул не вмів програвати,— сказав Істмен Му-нові дорогою додому.— Зразу видно погану породу. Ні крихти гідності! Ви погляньте на баронета! Він підписав як справжній чоловік. І він одружиться з потворою — теж як справжній чоловік. Він відповідає за свої вчинки. А сімейним людям взагалі не слід устрявати в боротьбу за існування. Не зможе, бач, дивитися в очі своїм дітям! А "Прекрасній Анні" він міг дивитися в очі? "Юний моряк" ні в якому разі не молодший за його тестя. А він не вагаючись хотів послати його на війну. То чом би тоді не послати в бій і тестя? Мені теж неохота викидати гроші. Он у Фінні рак шлунка. А хіба він ремствує? Кидає свій рак на шальку терезів? А в Пічема два паї. То хіба він скаржиться? Цьому Краулові просто бракує путнього виховання. Таких людей узагалі не слід пускати до Сіті! Далєбі, входячи з кимсь у спілку, варто щоразу питати майбутнього партнера: "Добродію, а де ви виховувались? Ви зможете потім дивитись у вічі своїм дітям? Чи ваш вельмишановний тесть іще при здоров'ї?" Цей Краул — взагалі не англієць, принаймні для мене. І отакі нікчеми хочуть називатися панівною расою...

На Пічема після цієї наради знов налягла тривога. Після того як ТЕТЄ повністю оплатить усі видатки, контракт із урядом мусив перейти до Коксових рук. А Пічем ще не мав з маклером ні якоїсь серйозної домовленості щодо участі в його величезних прибутках, ні навіть згоди на компенсацію своїх збитків. І поки не стане можливим шлюб Кокса з Поллі, годі й думати про таку домовленість.

Пічем боявся й думки про те, що ж буде, коли не пощастить домовитися з Коксом. Адже в Товаристві, крім нього, лишилося тільки троє членів, на яких лежав увесь жахливий тягар видатків: Істмен, Фінні й Мун. Якщо вони не спроможуться оплатити нові судна, катастрофа майже неминуча.

Ні, Кокса неодмінно треба приручити.

Одного вечора Пічем заговорив про маклера з Поллі, попросив її бути трохи привітнішою з ним. І боронь боже проговоритись йому про своє заміжжя. Потім Пічем натякнув дочці, що Кокс заплутав його в якусь аферу з Кораблями, і то так, що, "можливо, весь наш дім равом із крамницею піде з молотка".

Почувши це, Поллі злякано обвела поглядом таку звичну, рідну вітальню батьківського дому, нефарбовану дощану підлогу, чисто вишарувану піском, білий кахельний камін, меблі з червоного дерева, тюлеві завіси на вікнах. Вона дуже любила цю стару оселю, а надто її подвір'я з дерев'яними галереями; і вночі, тим що вдень говорилося про якісь судна, їй приснилось, ніби цей будинок, що, власне, складався з трьох будинків, тоне в морі й у двері її кімнатки рине зелена морська вода.

Уранці вона вже наполовину зважилась принести себе в жертву.

"Зрештою, хіба ж мені приємно бути причиною такого нещастя,— думала вона,— та щоб мені потім дорікали, ніби я злякалася самопожертви! Звісно, це не жарт для дівчини — віддатись нелюбові, та ще з такою зовнішністю, як у містера Кокса. Але

родина є родина, а егоїзм — нице, ганебне почуття. Хіба ж годиться дбати тільки про себе!"

Вона ще трохи поніжилась у постелі, згадала, до речі, й ту брошку, яку колись бачила вдома в Кокса і яка в її уяві була нероздільно поєднана з Коксом. Колись вона хотіла заволодіти тією брошкою, щоб продати її за п'ятнадцять фунтів, бо їй тоді до зарізу були потрібні п'ятнадцять фунтів. Тепер ці гроші вже не були їй потрібні, але брошку вона взяла б радо.

По обіді вона понесла до Кокса батьків лист. Беручи його з батькових рук, вона прибрала холодного і незалежного вигляду. Вона вже не вірила в те, що батько розповів учора про навислу над ним загрозу. Це він просто інтригує проти Мака.

З Коксом вона теж повелась дуже холодно. Вона ледве глянула на брошку, що й досі лежала на письмовому столі. І все-таки брошка страшенно їй подобалась.

Кокс посадовив гостю далеченько від письмового столу в крісло-гойдалку й дав їй у руки кілька оправлених у товсту шкіру книжок з малюнками. Але, поки він читав листа, вона й не розгорнула їх. Тому він підвівся й вийшов.

Поллі все одно не розгортала тих книжок. А проте, коли Кокс вернувся, вона була вся червона на виду. Річ у тому, що вона раптом твердо вирішила заволодіти брошкою. "Коли він її мені подарує,— думала вона,— все це триватиме хвилин п'ять, не довше, та й то навряд. Не може ж він вимагати цього від мене задарма — такий бридкий! А брошка коштує, напевне, не менше двадцяти фунтів і дуже пасуватиме до відкритої сукні. Певна річ, одного поцілунка з нього досить, про більше шкода й мови. Хіба що хай обійме за стан. Це не забагато за таку брошку. Іншим дівчатам мого віку ще й не таке робити доводиться, щоб мати чим за помешкання заплатити. Ці чоловіки просто божевільні — віддають такі коштовні речі хтозна за що. Але що ж ти з ними вдієш!"

І Поллі зітхнула.

Коли маклер вернувся, він, напевне, вирішив, що вона таки заглянула в ті книжки й почервоніла під їх враженням. Розмахуючи щойно написаною відповіддю, щоб просохло чорнило, він рушив до неї. Побачивши його обличчя, вона квапливо встала.

Кокс уже пересвідчився, що сестри нема вдома. Поклавши листа на письмовий стіл, він накинувся на Поллі.

Вона спершу трохи опиралась — їй було трошечки шкода, що вона так і не дістала брошки,— але скоро піддалась, бо Кокс розпалився просто до нестями, та й сама вона була не від того, щоб трохи побавитись. Проте несподівано їй пригадався Мак, і думка про нього все зіпсувала.

Коли вона прощалась, чорнило на листі вже висохло. Удома вона зайшла в контору, поклала Коксову відповідь на батьків стіл, піднялась до себе нагору й зразу заходилася пакуватись. За півгодини вона, майже не остерігаючись, із валізкою у руці вийшла через крамницю з дому.

Повертаючись від Кокса, вона дізналася, що Мак тепер зовсім перебрався до іншої жінки — тієї самої Фадні Крайслер, яка завідувала антикварною крамницею біля мосту Ватерлоо.

" Батько й мати мало не до ранку прождали її. Містер Пічем, стоячи біля вікна, сказав: — Отже, він усе-таки забрав її. Він думав, що мав на це право. Для таких людей закони не існують. Коли він чого забажає, то бере його — і край. Коли йому заманеться переночувати з моєю дочкою, він забирає її з мого дому й накидається на неї. Йому, бачте, подобається її ніжна шкіра! А я платив із своєї кишені за кожну ганчірку, яку вона зроду зносила. Вона, скільки це залежало від мене, ніколи не бачила свого тіла. Її купали в нічній сорочці. І ось до чого тепер довели її глупота хтивої матері та власна легковажність — наслідок надмірного захоплення романами! Та що це я кажу! Наче тут справді якесь кохання! Хіба такий суб'єкт здатен жадати будь-чого, крім посагу? Йому забажалося моїх грошей, він прийшов і взяв їх! О родину, затишний притулку, на що ти звелася! Десь там, далеко, лютували життєві бурі, але в родині панував спокій. Жорстокість боротьби за існування сюди не проникала; тут, у лоні доброзвичайності, оточене піклуванням, розцвітало тихе дитя; суєтний дух всесвітнього торжища не мав влади в цьому заповідному куточку. І коли який-небудь юнак наближався до, дівчини, приносив докази своєї здатності утримувати її і пропонував їй руку і серце, то засмучені батько-мати принаймні були певні, що молодят єднає кохання, як не рахувати по? одиноких нещасливих винятків. Так мало скластися й життя моєї дочки. А що ж вийшло? Зухвалий грабунок/ Я невсипущим дбанням збиваю маєтки, мене оточують негідники, руйнують недбальці, що люблять не роботу, а тільки платню; і раптом з'являється якийсь тобі Кокс, обморочує мене чортзна-чим і грабує! А, захищаючи від нього своє життя й добро, я мушу ще бачити, як другий грабіжник викрадає в мене дочку! Я ж тільки заради неї жили з себе тягну! І чом це мені випало на долю, зв'язуватися з такою наволоччю? Це ж акула! Коли я віддам дочку, останню підпору моєї старості, то й дім мій завалиться, і останній з моїх псів утече від мене! Я не маю права й щербатого мідяка з рук. випустити, бо переді мною зразу постає примара голодної смерті!

Але Поллі не повернулась ні тієї ночі, ні через тиж-
день, ні через два — аж поки не заарештували її чоловіка. І містер Пічем так ніколи й не дізнався, що вона не розпалила маклерових жадань, а тільки задовольнила їх.

Наступні кілька днів місіс Пічем пила більше, ніж звичайно, а напившись, ділилася своїм горем із колишнім солдатом Ф'юкумбі, що доглядав с бак.

Він ще не пробачив Персикові історії з книжкою, хоч енциклопедія знов була в нього. Спочатку він узагалі не хотів іти забирати книжку, йому не дозволяла гордість. Та врешті він не витримав і одного дня, в обід, знову заволодів нею.

Але розмова з місіс Пічем спричинилась до того, що його мирне читання було перерване.

Коли зажурена мати відкрила йому, що дурне дівчисько потай звінчалось з комерсантом Макхітом, Ф'юкумбі пригадав найтяжчі дні свого життя, коли він, звільнений з війська, втративши компенсацію, знайшов притулок у солдатки. Вона звалась Мері Свеєр і була власницею однієї з тих Макхітових Д-крамниць. Солдат здуру бовкнув про це, і ввечері містер Пічем викликав його до себе в контору й дав йому

доручення.

У Вест-Індських доках кілька десятків робітників ще длубалися в трьох старих, смертельно стомлених коритах, які, згідно з певною ідеєю містера Вільяма Кокса, перше ніж остаточно розвалитись, мали ще витягти чималу суму грошей із одного не дуже великого шотландського маєтку, одного досить зисковного тоталізатора, одного близького до банкрутства ресторану в Гаріджі, одного кварталу прибуткових будинків у Кенсінгтоні, однієї ткацької фабрики в Південному Уельсі й одного великого магазину старих музичних інструментів на Олс-Оук-стріт. Принаймні остання з цих фірм мусила бути врятована.

КНИГА ДРУГА

УБИВСТВО КРАМАРКИ МЕРІ СВЕЄР

У акули в пащі зуби Видно, Ігострі та страшні. У Макхіта ніж як бритва, Та його не видно, ні.

Біля мосту через Темзу Раптом хтось упав навznak. Не чума його скосила — То на лови вийшов Мак.

І Шмуль Меєр зник без сліду, Й не один іще багач, Їхні гроші у Макхіта, Та немає свідків, бач.

Он знайшли труп Дженні Тавлер, Між лопаток ніж стримів. По бульварі ходить Макі, Але він сліди замів.

Де подівся Глайт-биндюжник? Вийде це коли на яв? Може, щось комусь відомо, Та звідки б Мак про це узнав?

А страшна пожежа в Сохо, Семеро дітей і дід? Макі Ніж не чув, не бачив, То й питає його не слід.

У крові акули паща, Видно те і вам, і нам. Макі носить рукавички, А на них не знати плям.

Балада про Макі Ножа

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

*Coelum, non animus mutant, qui trans mare currunt*¹.

Містер Макхіт

У свідомості пересічного лондонця факі постаті, як Джек Патрач або той таємничий убивця *й грабіжник, що цого прозвали Ножем, не посідали великого місця. Хоч їхні імена й виринали вряди-годи на сторінках не дуже солідних газет, але де їм було рівнятись до генералів, які вели війну в Трансваалі; а втім, треба визнати, ці генерали й справді становили загрозу для життя незрівнянно 'більшої кількості людей, ніж найкровожерніші лицарі ножа. Зате в Лаймгаузі або Уайтчепелі слава Ножа набагато переважала славу генералів, що воювали з бурами. Мешканцям велетенських кам'яних консервних банок Уайтчепелу дуже легко було судити про різницю між здібностями середнього генерала і їхніх власних героїв. Для них вирішальним був той факт, що Ніж під час своїх подвигів наражав власне життя на куди більшу небезпеку, ніж офіційні герої з хрестоматій.

Лаймгауз і Уайтчепел мають свою власну історію і свої власні методи її викладання.

Уроки історії там починаються ще в колисці, і викладають її особи якого завгодно віку. Найкращі з цих учителів — самі діти; вони чудово знають аннали династій, що владарюють у названих околицях.

Ці владарі не згірш за хрестоматійних уміють карати людей, які ухиляються від сплати данини. Серед них так само є справедливі й несправедливі, але слабодухів менше, бо ж їм доводиться боротися з поліцією, а хрестоматійні владарі, по суті, від цього застраховані. І, певна річ, вони, так само як і хрестоматійні, намагаються показувати себе в кращому світлі, фальшують історію й поширюють про себе легенди.

Дехто з цих видатних людей виринає з темряви раптово, мов метеор. Перешкоди, на подолання яких інші люди, не менш обдаровані, витрачають десятиріччя, ці герої переборюють за кілька тижнів. Два-три відчайдушно зухвалих злочини, вчинених з віртуозністю досвідченого фахівця,— і вони вже на вершині слави. Той чоловік, якого

1 Небо, не душу міняють ті, що за море втікають (лат.).

лондонське дно наділило прізвиськом Ніж, правду кажучи, не міг похвалитись такою блискучою кар'єрою. А проте хвалився. Його найближчі споборники по змозі замовчували безславний і трудний початок його шляху, роки учнівства, не відзначені ані успіхами, ані блиском таланту.

А втім, ніхто і взагалі не міг точно сказати, чи організатор так званої "банди Ножа" — це справді Ніж. Хоч він водно твердив своїм людям, що він і є славнозвісний бандит Стенфорд Сілз, і тільки завдяки цьому тримав банду в руках, а проте 1895 року в дартмурській тюрмі було страчено одного в'язня, якого принаймні поліція називала Стенфордом Сілзом, хоч сам він і не признався до цього імені.

Подвигами, що заклали підвалину слави Ножа, були два-три вбивства з метою пограбування, вчинені просто на вулиці, протягом кількох днів. За ці вбивства й повісили у Дартмурі того чоловіка. Але народ, як відомо, не вірить у смерть своїх героїв; у цьому ми могли пересвідчитись нещодавно в зв'язку зі смертю Кітченера" або Крюгера². І таким чином Ножеві приписали ще кілька вбивств, які сталися взимку 1895 року і які вчинив, безперечно, не той чоловік, що лежав на кладовищі в Дартмурі, але навряд чи й людина, яка привласнила собі прізвисько Ножа, а отже, прийняла на себе й ті пізніші вбивства.

Ця людина віднімала в інших злочинців славу з такою жорстокістю, неблаганністю й хитрістю, яких ті, мабуть, ніколи не виявляли до своїх жертв. Щодо цього вона дуже мало поступалась перед нашими університетськими професорами, які ставлять свої підписи під працями асистентів.

Можливо, тих убивць штовхав на злочини просто голод, бо того року була люта зима й велике безробіття. Але чоловік, який скористався славою Ножа для організації своєї банди, мав ще одну спільну рису з людьми, що належать до верств, ближчих нам, покупцям книжок. Як і більшість наших уславлених промисловців, письменників*, учених, політиків тощо, він дуже любив читати в газетах,

1 Кітченер Горас-Герберт — англійський фельдмаршал; під час англо-бурської війни був начальником штабу, а потім головнокомандувачем англійської армії в Південній

Африці.

2Крюгер Пауль — президент республіки Трансвааль, організатор боротьби бурів проти англійців.

що до злочинів його спонукають, властиво, не матеріальні міркування, а скорше своєрідний спортивний інтерес або жадова дії, коли не якась нез'ясовна демонічна пригтрасть.

У бульварній пресі нерідко з'являлися статті, що підкреслювали спортивний елемент у злочинах Ножа.

І все-таки дуже ймовірно, що цей демон, як і інші наші видатні люди, заглядав не тільки в газети, а й у свою чекову книжку. В усякому разі, він досить рано зрозумів, що найкращим об'єктом грабунку завжди були й лишаються свої власні підлеглі; а тільки збагнувши цю істину, людина може зробити справжню кар'єру.

Спочатку банда була невеличка й сфера її діяльності досить обмежена — переважно вуличні грабунки і лише зрідка зухвалі пограбування крамниць. Багато оригінальніші були методи збуту здобичі. Один із трюків банди облетів усі газети світу.

Два досить скромно вбрані, але рішучого вигляду чоловіки входили, скажімо, до зали фешенебельного ресторану в Гемстеді. Зупинившись біля дверей, вони обводили поглядом залу, а потім простували до одного столика, за яким сидів елегантний джентльмен.

— Осьдечки він! — на всю залу вигукував один з них.— Сидить собі й проїдає мої грошики! Мене звуть Купер, а його — Гок. Ось вексель, пане виконавець! Вирок має бути виконаний негайно. Он той перстень у нього на руці коштує добрячих двісті фунтів, а надворі в цього жевжика стоїть коляска, вона теж чогось варта, можна продати її з аукціону!

В цю мить офіціантам звичайно доводилось хапати джентльмена за руки, щоб він не вчепився в горло нечемі-кредиторові. Він запевняв, що зовсім не відмовляється сплатити борг, але протестує проти такої форми його стягнення.

Кінчалось тим, що всі троє і ще кілька чоловік із присутніх виходили надвір і оглядали екіпаж. Тоді в найближчому шинку відбувався аукціон. *

Потім і "боржник", і "кредитор" з "судовим виконавцем" зникали, а Ніж таким способом діставав за вкрадену коляску й перстень куди більше, ніж заплатив би йому скупник краденого.

Це, безперечно, були нові методи. Скупник краденого, як відомо, є раковою пухлиною злодійського ремесла. Труднощі, пов'язані з перетворенням здобичі в дзвінку монету,— найвразливіша ланк\$ цього промислу, і об цей риф розбивались усі намагання вивести банду у велике плавання.

Деся наприкінці дев'яносто шостого року Ніж майже зовсім щез із поля зору лондонського дна, натомість у Сохо ркиись флегматичний чоловігя, на ймення Джіммі Бец* кет, відкрив торгівлю каменем для брукування вулиць і невеличкий склад дерева. Коли де-небудь ламали будівлі, він скуповував старий камінь і педантично підшивав рахунки.

Потім в Уайтчепелі сталося кілька великих крадіжок каменю. Якось серед білого дня, коли брукарі обідали, до місця їхньої роботи під'їхала валка підвід з людьми, що повантажили на підводи звалений у купи новий камінь і кудись повезли. Нікому й на Думку не спало затримати їх.

Йлїди цієї крадіжки привели до складу Джіммі Беккета, але містер Беккет мав на свій камінь бездоганні документи. А одного чудового дня поблизу доків украдено цілу вулицю, цей раз із дерев'яних брусків. Надвечір приїхала нї підводах бригада робітників у муніципальній формі; саме в годину поживавленого вуличного руху вони перекрили вулицю, зірвали брук і вивезли всі бруски.

Ця скандальна історія не потрапила в газети, бо магістрат саме збирався провести розслідування, спрямоване проти однієї великої фірми, яка в цьому самому районі міста цілком легальним шляхом заволоділа кількома вулицями: на підставі давніх, завбачливо прихованих контрактів вона змусила магістрат іще раз заплатити за брукування тих вулиць, уже забрукованих іншими, дрібнішими фірмами. І магістрат волів уникнути неприємних аналогій.

Приблизно в цей же час сталося ще кілька вбивств, які приписано банді Ножа; щоправда, це були останні її подвиги такого типу. Але газети звернули на них дуже мало уваги, бо жертвами були представники найнижчих верств населення — майже без винятку злочинці, пристрелені в спровокованих бійках.

Тут уже навряд чи хто мав сумнів, що це справді доклала рук банда Ножа.

З того часу банда остаточно відмовилась від вуличних грабунків. Вона спеціалізувалась на великих операціях по грабуванню магазинів.

Уже в 1897 році банда Ножа налічувала понад сто Двадцять членів. Організація її була дуже добре продумана;

не більше двох-трьох членів знало "хазяїна" в обличчя. До її складу входили контрабандисти, перепродувачі, адвокати. Сам Ніж (тобто чоловік, що так себе називав) був дуже поганим грабіжником і, кажуть, охоче признавався в цьому. Зате він виявився неабияким організатором. А саме таким людям, як відомо, належить у наш час пальма першості. Тільки вони, очевидно, є людьми незамінними.

І справді, за неймовірно короткий час банда Ножа спромоглась узяти під свій контроль майже все, що справді варт було називати пограбуванням крамниць. Стороннім людям братись за операції в цій царині стало більш ніж небезпечно. Банда в таких випадках не соромилась навіть входити в контакт із поліцією. Всім було відомо, що містер Беккет має приятелів у Скотленд-Ярді.

Виказування поліції було також засобом зміцнення внутрішньої дисципліни в банді, І таким чином ті її члени, що особисто знали засновника, на початку 1898 року вже всі або майже всі були арештовані й засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

Та одного чудового дня, Беккет продав свої склади якомусь містерові Макхіту, що саме відкрив у Сіті кілька крамниць — так званих Д-крамниць, які він збирався постачати дешевими товарами.

Коли лісоторговець Джіммі Беккет зник з Англії, — подекували, ніби він виїхав до

Канади,— офіційним керівником організації став, як говорили в лондонських злочинних колах, якийсь ОТ&ра, ще зовсім молодий, але дуже обдарований хлопчина.

Містер Беккет порекомендував ОТару містерові Макхіту, і той досить високо цінував його й постійно купував у нього великі партії ходових товарів. Це означало цілковите витіснення перепродувачів. Організація знайшла постійного покупця і вступила в пору буйного розквіту.

Містер Макхіт мав змогу підтримувати дуже низький рівень цін, але він ніколи не знав точно, які саме товари одержить. З часом виявилось, що особливо зручно збувати товари, які власники Д-кramниць могли переробляти, надаючи їм іншого вигляду. Крамарі з закупників товарів мусили перетворитися на замовників.

На цьому етапі розвитку організації виникла проблема залучення додаткового капіталу. Дальше розширення діяльності банди у сфері пограбування kramниць і складів потребувало більших коштів, ніж ті, що ними міг оперувати містер Макхіт. Його підприємство потрапило в ті самі "ножиці", яких так бояться всі наші підприємці: якщо розширювати постачальну організацію, то наявні kramниці не зможуть прийняти всього добутого kramу, а якщо розширювати мережу kramниць, то, своєю чергою, спроможність постачальної організації виявиться недостатньою. Під час переходу до планової системи постачання й збуту треба було зміцнювати обидві організації одночасно.

Існували вже й інші об'єднання kramниць — великі фірми, що мали солідні зв'язки з банками. Між ними точилася гостра конкурентна боротьба. І щоб протистояти їм, потрібні були більші кошти, ніж ті, що їх містер Макхіт мав у своєму розпорядженні.

От за яких обставин містер Макхіт одружився з міс Поллі Пічем.

Хибний крок

Одного погожого літнього вечора містер Макхіт узяв старенький кеб і поїхав па західну околицю, де жив містер Міллер з Національного депозитного банку.

На Макхітові був легкий сірий костюм, і їхати передмістями у відкритому екіпажі було досить цікаво, але на .серці в нього лежав камінь. Одружившись, він зробив хибний крок.

Правда, його дружина переважала вродою всіх жінок, із якими він знався досі, і він був по-своєму закоханий у неї. Але ж він був не двадцятирічний юнак і не мав ані найменшого нахилу до романтики. Йому вже не раз доводилось відганяти думку, що він, як не крути, вклепався.

Містер Міллер зустрів його на ганку свого будиночка. За його спиною стояла дружина, добродушна, балакуча жінка років за п'ятдесят, що привітала Макхіта, як рідного сина. Подали чай, і Міллер пустився в спогади про давню давнину. Він розповів кілька епізодів з історії Національного депозитного банку.

Засновник банку — прізвище його було Ток — служив у Ротшільдів ще за тих часів, коли цей банкірський дім давав свої перші великі бої. Міллер розповів Макхітові одну історію, яку сам не раз чув від старого Тока.

Ротшільди були вже відомими на всю Європу банкірами, коли керівник лондонської

філії банку Натанайл Ротшільд надумався випробувати на практиці нову ідею. Була саме війна. Банкові операції зводились переважно до фінансування певних урядових заходів звісно, не тільки військових поставок, але і їх не бракувало. Розрахунки банків із своїми високими клієнтами були здебільшого дуже заплутані, і обидві сторони досить легко йшли на взаємні поступки. Безліч усіляких непередбачених випадковостей страшенно здорожувала всі операції. В рахунках стояли сотні комісійних винагород особам, які звичайно просили не називати їхніх прізвищ, і таке інше. І ось у старого Натанайла — а "втім, він тоді був ще досить молодий — зародилась така ідея: чи не спробувати укладати контракти, які виконувалися б точно по всіх пунктах. Він хотів підрахувати всі свої видатки наперед, а потім дотримуватись визначеної суми незалежно від будь-яких майбутніх випадковостей.

У такий спосіб він хотів запровадити у фінансовому світі те, що в приватному житті ми називаємо чесністю.

То була дуже смілива думка, і інші Ротшільди — як відомо, всі до одного банкіри — з самого початку повстали проти неї. Вони просто поїдом їли Натанайла, тоді найстаршого в родині. Але він ні на що не зважав і при першій же нагоді здійснив свій сміливий задум.

Замислено споглядаючи рододендрони в садочку, Міллер до найменших подробиць описав ту операцію. То була досить заплутана справа, пов'язана з купівлею великої партії цинку.

Під час цього експерименту сім'я Ротшільдів мало не розвалилася вщент. Натанайлові брати навіть зверталися за порадою до психіатра, а одного разу спробували силоміць перевезти старшого брата до приватної психіатричної лікарні. Переконати лікаря в тому, що Натанайл Ротшільд хворий, було дуже легко. Йому розповіли про Натанайлову ідею, і цього вистачило для діагнозу.

Лікар з двома санітарами зайшов до кабінету Натанайла й сказав:

"Не треба хвилюватись, пане Ротшільд. Ваші брати розповіли мені, що у вас останнім часом почали з'являтися деякі дуже цікаві думки, але ви трохи перевтомилися, і у вас розладнались нерви. Поїдьмо зараз зі мною на якийсь час до Уельсу; там ви поживете в тихому, самотньому домочку, ні про що не турбуючись, дбаючи тільки

5 Б. Брехт

129

про своє здоров'я. Ми побалакаємо з вами про ваші ідеї — певна річ, надзвичайно плідні. Ні, ні, не заперечуйте, я цілком згоден з вами й розумію вдс. Ви маєте рацію, а ваші родичі — ні. Не заносити в рахунки додаткових витрат — дуже коректно. До речі, ви не можете мені сказати, скільки буде чотири рази по тринадцять?"

Лікареві довелося відступити; але Натанайл таки нерідко попадав у скрутне становище. Його всі обдурювали, тобто перед ним ніхто не дотримувався так пильно контрактів, а сам він мусив дотримуватись їх. І все ж кінець кінцем ця новина дала блискучі наслідки. Але, як потім твердили всі, і брати його теж якоюсь мірою мали рацію. Доля родини справді висіла на волосинці. І успіх прийшов тільки завдяки тому, що

Натанайлова ідея була справді дуже оригінальна й зовсім несподівана. Всі банки ставили в рахунки додаткові витрати, тільки Ротшільди не робили цього. У певному розумінні це навіть було нечесною конкуренцією з їхнього боку. І уряди, звісно, один за перед одного стали звертатись до Ротшільдів — принаймні доти, поки й інші банки не розшолопали цього трюку. І нині абсолютна чесність у розрахунках — річ самозрозуміла, але колись хтось повинен був додуматись до неї перший. Ніякий прогрес, жодний крок уперед не дається людству без тяжкої боротьби.

Макхіт слухав, напруживши всю свою увагу. До нього дуже туго/Доходив справжній зміст оповідання старого Міллера; він, як то кажуть, не міг його розкусити.

— Із цього видно,— нарешті нерішуче докинув він,— що в діловому житті доводиться перепробувати все. Ви згодні зі мною? Якщо хочеш досягти яєiegось успіху й на кінець року мати твердий баланс, то треба випробувати все, навіть найексцентричніші речі.

Макхіт, залізши куцим великим пальцем аж у чашку, сьорбав чай і гарячково думав. У нього склалося враження, що Міллер має сумніви щодо його > ідей і хоче натякнути йому, що таке, на його думку, справжня винахідливість. І тому, коли Міллер скінчив свою розповідь, Макхіт спробував докладніше пояснити йому основні пункти своїх планів.

Перше ніж почати, він обережно витяг із внутрішньої кишені дві складені вчетверо газетні вирізки — статті про основний принцип Д-крамниць, самостійність дрібних крамарів тощо. Статті, обведені червоним олівцем, були давно вже знайомі Міллерові.

Потім Макхіт дістав із нагрудної кишені сигару, відкусив кінчик, двома товстими пальцями кинув його на поси-пану рінню доріжку і старанно прикурив. У нього були ще й інші ідеї, яких він не публікував у газетах.

Головне його діло, сказав він,— вивчення психології покупця.

Покупець звичайно постає перед продавцем як недоброзичливий і недовірливий суб'єкт, людина, що нічого не потребує і труситься над своїми грішми. Він настроєний видимо вороже до продавця й бачить у ньому не друга й радника, готового для нього на все, а лиху, нещирю людину, що хоче спокусити й ошукати його. А тому, як правило, продавець зразу ніяковіє, зневірюється й відмовляється від будь-яких зусиль пробудити в покупцеві симпатію до себе, торкнути найкращі струни його серця, проникнути до нього в душу, одно слово — зробити з нього справжнього покупця. І він байдуже, мов фаталіст, розкладає на прилавку свій крам, надіючись тільки на елементарну життєву потребу, яка час від часу цросто примушує клієнта щось купувати.

Але, думаючи так, він виявляє глибоке нерозуміння й недооцінку покупця. Бо насправді цей останній кращий, ніж здається. Тільки якісь трагічні конфлікти в особистому житті чи на роботі зробили його замкнутим і недовірливим. Десь глибоко у серці в нього живе тиха надія, що хтось нарешті розгадає його справжню суть, розпізнає в ньому покупця великого масштабу. Бо він хоче купувати! Адже йому бракує 'такої безлічі всяких речей! А коли йому нічого не бракує, він почуває себе нещасним. Тоді йому хочеться, щоб його переконали, ніби йому чогось бракує. Бо він же знає так мало!

— Бути продавцем — це означав бути навчителем,— сказав Макхіт, стукаючи чайною ложечкою по червоному дереву стола.— Продавати — це означає боротися з невіглаством, страшенним невіглаством публіки. Чи багато людей розуміє, як погано вони живуть? Вони сплять на твердих і рипучих ліжках, сидять на неvigідних і брудних стільцях. Їхні очі й сідниці безнастанно зазнають прикрих ураз, вони й самі це невиразно усвідомлюють, але по-справжньому починають розуміти це тільки тоді, коли побачать інші речі. Треба пояснювати їм, наче дітям, чого їм потрібно. Вони повинні купувати те, що колись може придатись, а не те, без чого неможливо обійтись! А щоб переконати їх у цьому, треб" бути їхнім другом.

5*

131

Треба завжди, за всяких обставин бути привітним, п о-слу жливим. Певна річ, людина, яка нічого не купує, здається продавцеві антипатичною. "Голодранець!" — ми-моволі із зневагою й відразою думав він. Але якраз цього продавець не повинен собі дозволяти. Він повинен вірити в добрі якості людської душі, які треба тільки пробудити в ній, і лишатися завжди приязним, завжди привітним, хоч би в нього на серці камінь лежав.

Макхіт сам не помітив, як розпалився. Це > питання якраз становило вразливий момент у роботі його крамничок. Продавці були не досить привітні. Він весь час через своїх "закупників" контролював їх і карав усіх непривітних крамарів. Та це не дуже помагало. Великим магазинам щодо цього було легше. Персонал, щоб усміхатися, повинен завжди відчувати над своєю спиною батіг. А дрібні крамарі, коли покупець надто довго перебирав, неодмінно починали думати про несплачену оренду. Коли ж він виходив із крамниці, нічого не купивши, вони проводжали його такою міною, немов для них настав кінець світу. А якому це клієнтові сподобається, коли продавець складає на нього вину за всі свої невдачі? Коли дати йому взнаки, що він завдає людині смертельного удару, не купивши в неї нічого, це його дратує. Треба вчитись усміхатися, завжди усміхатися — нехай у тебе серце крається, а ти усміхайся! "Я їх навчу здаватись веселими, хоч би мені для цього довелося шкуру з них злупити!" — подумав Макхіт, витер великою носовою хусткою піт із лоба і не без гумору повів далі свою розповідь. Він описав різні методи, якими можна розбудити слабкі, нерозвинені жадання клієнтури. Вже певні способи нібито безсистемного розкладання товарів на прилавку часом дають чудодійний ефект. Клієнт дістає змогу робити відкриття! Він вишукує поглядом щось таке, що могло б придатись. І дуже скоро його зір надзвичайно загострюється. Шукаючи одне, він знаходить інше. Під купою сувоїв тканин його соколине око помічає, приміром, дуже принадний брусок мила. Це мило не має нічого спільного з потрібною клієнтові тканиною на фартух, але чи стає воно від цього непридатним для вжитку? Анітрохи. І клієнт купує мило. Хтозна — а може, воно йому колись знадобиться. Дійшовши до такого стану, він уже стає справжнім покупцем.

Вирішальну роль, звичайно, відіграють ціни. Коли вони надто різняться одна від одної, це стомлює покупця. Він тоді починає підраховувати. А цього треба будь-що-будь уникати. Тому Макхіт мав намір установити небагато категорій цін. Ніщо так не

п'янить покупця відчуттям упевненості в собі, як вигляд величезної кількості речей, що їх він може купити за певну суму грошей. О, цей великий шезлонг коштує так дешево? І оця складюча механічна бритва теж не дорожче?

Але градацію цін треба встановлювати вельми обачливо. Публіка не так боїться великих сум, як великих цифр. Два шилінги здаються надто дорогою ціною багатьом жінкам, які з легким серцем заплатили б один шилінг і одинадцять з половиною пенсів. Міллер зацікавлено дивився своїми оксамитовими очима на Макхіта. Той саме ввійшов у азарт і пояснював госпб-дареві основну ідею "дешевих крамниць": невеликий асортимент і три-чотири категорії цін. І нітрохи не вадить, коли деякі, товари покупці муситимуть комплектувати самі. Наприклад, комплекти дачних меблів можна продавати у вигляді окремого розкладного шезлонга, стільчика для ніг і парасолі, щоб усе це разом вийшло трохи дорожче, ніж обіцяють тверді максимальні ціни преїскуранта, але ціна кожного окремого предмета не випадала б із трьох установлених категорій.

Невеличкі крамниці-майстерні, що виготовляють і продають взуття, білизну або тютюнові вироби, лишаютьсяГ на такому становищі, як і досі, і тільки діставатимуть кредити. Але більші він має намір завалити товарами. Стандартні ціни — ось йрто коронна ідея, яка завоює Лондон. І здійснювати її він почне з того, що оголосить рекламний тиждень.

Господар дав знак своїй дружині; місіс Міллер тихенько підвелась і вийшла. Міллер задумано покивав сивою головою; він дивився на гостя, наче підшуїуючи слова.

— А як ставиться старий Пічем до вашого одруження? — спитав він нарешті.— Змирився?

— Серце не камінь,— відповів Макхіт.

— Ах, справді? — здивовано промовив Міллер. Макхіт сьорбнув чаю. Обидва трохи помовчали. Чути

було, як десь на вулиці верещать діти — напевне, за щось посварились.

Міллер лагідно повів далі:

— В такому разі все дуже просто. Ви самі розумієте, що ми раді були б, якби до вас приєднався містер Пічем.

Це головним чином про людське око, щоб нас не питали: а чому тесть не хоче підтримати зятя? Зрештою, ваші ідеї повинні знайти найбільше співчуття саме в нього, адже ви тепер одна родина! Приведіть із собою містера Пічема, і за п'ять хвилин ми про все домовимось, Макхіте!

— А коли мені не випадає просити свого тестя про таку послугу? — з раптовою різкістю сказав Макхіт.

— Не хвилюйтесь, Макхіте, хвилюватись тут нема чого. Зрозумійте ж, що ми повинні бути обережними. Адже банк належить не нам, а маленькій міс Ток; якби ви побачили, що це за чарівне дитя! Ми знаємо, у вас є крамниці, але нас, Макхіте, правду кажучи, цікавить скорше ваша ідея; крамниці — річ другорядна, тим більше, що нічого надзвичайного в них нема, правда ж? Центральним пунктом у всій цій справі є ваша

знаменита ідея: стандартні ціни, рекламний тиждень і заохочення самостійності дрібних крамарів.

Макхіт попрощався досить квапливо.

Повертаючись додому, він трохи пройшовся пішки. Було вже темно. Йдучи, він вимахував своєю товстою палицею й збивав нею галузки з тисового живоплоту понад садочками. Він був глибоко невдоволений.

Напередодні Поллі вийшла з ним по обіді до парку прогулятися. Через дві години "вона сказала, що йде додому, на Олд-Оук-стріт, і він не зважився затримати її.

І навіщо він взагалі оженився?

Другого дня він знову розмовляв з Міллером і Готорном у банку. Та ця розмова нічого не змінила, тільки остаточно встановили термін.

Макхіт із шкури пнувся, щоб переконати старих у перевагах своєї ідеї. Він дуже картинно змалював її ефект* у конкурентній боротьбі. Міллер і Готорн слухали його прихильно й уважно, а потім сказали: все це поки що прекрасні мрії. Нехай переконає свого тестя, і тоді вони 8 дорогою душею відкриють йому кредит.

Під час цієї довгої, нудної розмови Макхіт ні на хвилину не міг позбутися враження, *що той вечір в гостях у Міллера йому тільки пошкодив. Мабуть, для цих старомодних людей його ідеї занадто прогресивні. І він знову роздратувався, згадавши дурну байку старого Тока про Ротшільда.

Тільки багато пізніше Фанні Крайслер підказала йому найприроднішу думку, що старий, бездоганно чесний Національний депозитний банк міг відмовитись від співробітництва з ним просто через його власне темне поіоджен-ня й не менш темне походження його товарів.

Звичайпо, до призначеного терміну Макхіт не зміг сповістити нічого нового. Він мусив признатиоь, щр йому не пощастило домовитися 8 містером Іїчемом. Мілле і Готорн відразу ж удали страшенно стурбованих. Хоч вони й не випровадили його ту ж мить за двері, але поставили тепер уже зовсім напрямки кілька дуже неделікатних запитань.

Вони справді були розчаровані. Бо вони вже нарешті освоїлися з його ідеєю й, правду кажучи, горІЯи нетерплячкою закинути свої старі сіті в нові води.

Через кілька тижнів Макхіт дізнався, що вони розпочали переговори з фірмою Крестона.

Це була більш ніж прикра новина. Бо якраз система крамниць Крестона — великих, солідних закладів, добре розміщених, з багатим асортиментом товарів — була тим гідним суперництва зразком, що весь час витав перед духовним оком Макхіта. За допомогою своїх ідей він думав поставити конкурента на коліна. А натомість йому донесли, що концерн Крестона останнім часом зумів залучити нові капітали і планує деякі нововведення. Крестон оголосив, що збирається провести рекламний тиждень з усілякими сюрпризами для публіки. Було цілком очевидно, що це підлий плагіат його ідей,— плагіат, якого Макхіт ніколи не сподівався від Півтора Сторіч і який глибоко обурих його.

— Що, що?— розкричався він перед Фанні.— Мене хочуть ошукати? Я роблю все, щоб

стати чесним підприємцем, я уникаю всякого насильства й по-рабському чи принаймні досить пильно дотримуюсь законів, я приховую своє походження, надягаю крохмальний комірець, наймаю помешкання з п'яти кімнат, беру шлюб з розрахунку, як цілком порядний обиватель; і перше, що спіткало мене у високих сферах,— це пограбування. І це вважається £ морального погляду вищим, ніж те, що я робив досі? Це куди нижче! Нам, звичайним злочинцям, ще далеко до цих людей, Фанні. За якихось два дні, за сорок вісім годин вони відбирають у нас не тільки всю нашу здобич, надбану в поті чола, "и й дах над головою і навіть останню сорочку, і роблять це, не порушуючи жодного закону, а може, ще й з приємною певністю, що вони просто виконують свій обов'язок!

Він був до глибини душі вражений шахрайством, жертвою якдого став, і його навіть поймав сумнів щодо власних здібностей. Цілими годинами їздив він омнібусом по Лондону, снуючи похмурі думки. Штовханина на зупинках трохи розважала його, калейдоскоп міських районів з їхніми злиднями й пишнотою підбадьорював. Але думка про те, що йому бракує освіти, що тільки завдяки цьому маленький банк і Крестонів концерн змогли вбрати його в шори, ще довго гнітила Макхіта. Він насилу зумів відновити душевну рівновагу.

Це був один з найтяжчих періодів у Макхітовому житті.

Дружня рука

В ті дні надійною опорою йому стала Фанні Крайслер.

Фанні мала в Лембеті маленьку квартирку з вітальнею, обставлену гарними старовинними меблями. Макхіт подовгу засиджувався у неї в крамниці, а ввечері вона вела його до себе, бо йому не хотілось іти додому. Вія щоразу казав, що дома йому ніхто й поснідати не дасть.

Конфлікт із Гручем, своїм постійним коханцем, Фанні подолала досить легко: вона просто кілька тижнів не пускала його до себе.

Про Макхітове одруження Фанні ні разу не заводила мови; вона знала, що він вважає це одруження хибним кроком і майже не бачить Поллі. І вона тим завзятіше допомагала йому впорядковувати справи Д-крамниць, які складалися дедалі несприятливіше.

Крамарі розраховувалися за кредит невчасно або й зовсім нічого не сплачували. Вони весь час одержували великі партії однакових товарів — то самі годинники та окуляри, то самі люльки та тютюнові вироби — і не знали, як їх здихатися.

Становище цих злиденних крамничок наочно ілюстрував прикрий інцидент з однією жінкою, що їй Макхіт з ласки дав невеличку крамницю. То була одна з його колишніх коханок, звали її Мері Свеєр.

Дізнавшись, що він одружився, Мері чомусь сприйняла це як особисту кривду. Вона наробила галасу і знайшла собі захисників у людях, які отиралися по Д-крамницях, намагаючись випитати у їхніх власників щось про містера Макхіта. Ці люди працювали в редакції газети "Дзеркало" і після того, як Макхіт витурив одного з них за двері, почали дуже цікавитись усім, що стосувалось хазяїна Д-крамниць. Вони були досить

забобонні, щоб вірити, ніби тому, хто розіб'є дзеркало, сім років не щаститиме. Крім того, газета ця мала репутацію бойового соціального органу, бо нападала тільки на багатих — адже бідні не мали грошей, заради яких варто було б їх шантажувати. Отже, Макхіт мусив стерегтися. Йому, як і всім заможним люДям необхідна була бездоганна репутація. Він потребував її для того, щоб мати змогу ошукувати власників Д-кramниць. Переговори між Макхітом і Мері Свеєр відбулися в антикварній kрамниці Фанні Крайслер і в її присутності. Мері, гарненька повногруда блондинка років під тридцять, заявила, що вона вже дійшла, до ручки. Мак вирвав її з звичного середовища й кілька років допікав їй своїми ревностями, а сам усі ці роки, як то кажуть, пурхав з квітки на квітку. А тепер він не посоромився піднести їй ще й такий сюрприз, як оце одруження. Адже вона тільки з намови Мака вийшла за свого нинішнього чоловіка, який тепер на війні і якого вона зовсім не любить. А та kрамниця, що їй накинув Мак, доброго слова не варта. Чоловік зав'язав їй світ двома дітьми. І якщо вона зараз не дістане хоч би фунтів кілька, щоб найняти одну-двох швачок, то їй лишається з мосту та в воду. Нерви її вже зовсім розладнались. І тільки цим можна пояснити деякі відверті слова, що вирвались у неї згорячу.

Фанні насамперед спробувала з'ясувати, чи Мері має вже якийсь контакт і редакцією "Дзеркала". Вона спитала:

— Перед ким це в тебе вирвались ті слова? Нам це конче треба знати.

Але Мері ще володіла своїми нервами настільки, щоб не клюнути на цей гачок. Йона відповіла ухильно, загальними фразами. Мовляв, вона віддала Макові свої найкращі літа, бо ж зв'язалася з ним ще квітучою молодого дівчиною й доти не знала жодного чоловіка, як не рахувати того, що її зґвалтовано в дванадцять років — а в цьому вона призналася Макові зразу. А тепер, коли Мак викидає її на смітник, вона вже неспроможна підчепити собі когось іншого, сказала Мері й послалася на сліди, залишені на її обличчі літами й турботою про Мака.

Коли вона скінчила, заговорив Макхіт, Він підкреслив, що є прихильником цілковитої самостійності жінки. Віддаючись чоловікові, вона робить це на власну відповідальність і ризик. Він завжди був проти того, щоб ставити їй якісь умови. Любов — це не страхування старості. Хто віддається кохання, той дістав винагороду в любовних утіхах. Мері знову розкричалася. До чого тут утіхи! Наче вона не могла зазнати їх із кимсь іншим, з якимсь порядним чоловіком, що дбав би про жінку, яка пожертвувала для нього всім. Вона ж працювала продавщицею, а Мак примусив її покинути ту роботу, бо побачив одного разу, як хазяїн, звелівши їй злізти на драбину й дістати з полиці якусь коробку, задивився на її литки. А тепер, якщо Макові цікаво знати, на її литки вже ніхто не задивиться. Той симпатичний хлопчина, що так чемно розмовляв із нею про все це свинство, теж був такої думки.

Макхіт уже хотів відповісти їй різко, але Фанні стримала його; вона вважала, що тут не завадить обережність. Було цілком ясно, що тільки критичне фінансове становище спричинилось до такої поведінки цієї зовсім не злої, хоч і трохи вульгарної молодички.

— Спробували б ви самі збувати отой непотріб! — гнівно вигукнула Мері. — Не самі ж

годинники купують люди! Я хотіла спеціалізуватись на білизні. То не можу ж я, коли місіс Скраб питає в мене нижню спідницю, сказати їй: "Спідниць у мене нема, так, може*, ви замість неї візьмете годинника?" Я розумію, що годинники вам, напевне легше красти! Та не перебивайте мене, я теж не в тім'я бита, хоч і не вчилася в пансіонах, як нова Макова жінка. А з білизною я сама не впораюсь, мені треба найняти одну-двох швачок, а на це потрібні гроші.

Переговорам не було кінця-краю. Мері боролась, як тигриця. Нарешті Фанні пообіцяла, що Мак (хоч він, звичайно, не визнав за собою ніяких обов'язків перед нею) допоможе їй спеціалізувати крамницю на трикотажних виробах, якщо тільки вона надалі мовчатиме про їхні колишні стосунки. Мері слухала її, нахилившись уперед, наморщивши лоба, аж тремтячи від недовіри.

Потім жадібно схопила виписаний чек, недбало вкинула його в свою шовкову сумочку і пішла, навіть не глянувши на Мака.

— Дивна річ! — сказав Макхіт до Фанні увечері, вже в Лембеті, — Ці крамниці не можуть лишатися тим, чим вони є. Раніше людина відкривала крамницю, ну, скажімо, залізних виробів, і вона так і лишалася крамницею залізних виробів. А тепер усе прагне стати чимсь іншим. І таки неодмінно стає, бо лишатись на одному місці тепер ніяк не можна. Трикотажний магазин мусить стати кравецькою майстернею, інакше він погорить. А кравецька майстерня зразу пнеться відкривати філії. Як тільки їй бракує грошей на сплату оренди, вона хапається відкривати філії. І великі фірми живуть так само. Он у Крестона ціла мережа крамниць, великих, солідних закладів, а проте він змушений красти мої ідеї, запроваджувати щось нове". Але це не наступ, це втеча. Тут річ у тому, що сама власність уже не є власністю. Раніше ти мав крамницю чи будинок, і вони були для тебе джерелом прибутків. А нині вони в джерелом видатків, причиною руїни. Ну як у таких умовах може виробитись сильна натура? От, припустімо, людина наділена сміливістю й заповзятливістю. Раніше це забезпечувало їй кар'єру. А сьогодні вона засновує підприємство — й гине. Якщо вона наділена обережністю — вона теж гине. Раптом виявляється: відвага може придатись тільки на те, щоб платити борги, а обережність — щоб робити їх. Якщо в людини за три роки не змінились погляди, це свідчить тільки, якщо її три роки не допускали до гри.

Фанні приготувала чай і перевдяглася в піжаму. Шкіра у неї, навіть на ногах, була смаглява. "Зовсім не така, як у Поллі", — подумав Макхіт.

Про Д-крамниці вона мала свою власну думку. Вона вважала, що з ними більш не варто морочитись, коли вже не пощастило добути грошей на їхній розвиток шляхом одруження або через Національний депозитний банк, і радила Макхітові відмовитись від них зовсім.

— Моя крамниця багато краща, — сказала вона, відхилившись на спинку шотландського крісла, поклавши ногу на ногу й опустивши руку з чашкою на коліно. — На ній ти повинен зосередити всі свої зусилля. Груч знавець свого діла. Він каже, що міг би дуже багато зробити, якби тільки йому такі як слід інструменти. Може, тобі здається, що це занадто довга пісня, але ж так ти за одним-двома заходами загребеш купу грошей, а

там видно буде. Але він зможе зробити це тільки найсучаснішими знаряддями.

— Отже, знов грабунки! — похмуро сказав Макхіт.

— Так, але з сучасними інструментами. Тільки перед світом вони дійшли йгоди.

Вранці, перше ніж іти до крамниці, Фанні прибрала постіль на дивані у вітальні, і ввечері Груч уже сидів з ними й диктував свої умови.

Макхіт був не в гуморі. Його гнітило те, що й на думку Фанні він ще не доріс до великої гри з банками. Він не міг відігнати почуття, ніби це означав жахливе падіння, до того ж остаточне.

Через кілька днів Макхіт із Гручем поїхали до Ліверпуля, де саме відкрилась міжнародна криміналістична виставка. ВОНИ побачили там справжні дива. Виявилось, що існують знаряддя для зламування будь-яких сейфів, навіть найновішої конструкції. Ніякі сигнальні пристрої не здатні були протистояти сучасній техніці. А замки, хоч би які складні та хитромудрі, по суті, становили перешкоду тільки для людей з чесними намірами, фахівець же відмикав їх за одну мить.

Увечері в готелі вибухла суперечка, бо Груч вибрав французьку модель, а Мак віддавав перевагу англійській.

— Адже ми, голубе, живемо в Англії,— сердито нагадав він.— Англійці, користуйтеся англійськими інструментами! Подумай тільки, що скаже публіка, коли тут буде вкрадено французькі вироби! Ото була б ганьба! У тебе нема національної гордості. Адже ці інструменти винайдені англійським розумом, зроблені працьовитими англійськими руками і тому найбільше підходять для англійця. Як собі хочеш, а я інших не візьму!

Вони почекали до другої години ночі, а потім одяглися й пішли.

У приміщення виставки вони пробралися досить легко, зі сторожем теж недовго морочились. Та коли трохи згодом надворі почулася чиясь хода, Макхітові нерви не витримали. Він стояв з виряченими від ляку очима і краплями поту на лобі й не міг вибрати потрібну відмикачку. Груч, похитавши головою, забрав в'язку в нього з рук. Ця робота, очевидно, була вже не до снаги оптовому комерсантові.

Гручеві довелось майже все зробити самому. І він блискуче упорався з завданням. Опівдні другого дня "вони поклали Фанні на стіл інструменти.

Груч у години дозвілля обмірковував уже багато планів майбутніх операцій. І тепер він запропонував на вибір кілька проектів.

— Це пахне купою грошей,— урочисто сказав він.— Це річ певніша, ніж одруження.

Та коли Макхіт поїхав на набережну Темзи до Брауна спитати у нього поради в одній справі, на нього там чекала прикра несподіванка.

— Значить, це був Груч? — накинувся на нього Браун,— Оце-то докотився! Ти хоч газети читав?

Гнів його мав серйозні підстави. Преса страшенно роздула історію з пограбуванням криміналістичної виставки. Газети найбільше глузували з того, що грабіжницькі інструменти здобуто в поліції шляхом грабунку. Браун був обурений до краю і говорив дуже різко.

— Я ж тебе не чіпаю,— казав він Макхітові,— то міг би й ти хоч трохи зважити на мою кар'єру, цього я маю право сподіватися від тебе. Досі ми вели чесну гру. Я не заперечую, що не досяг би своєї посади так легко без тих арештів, які ти дав мені змогу здійснити. Але для мене наші стосунки, що зав'язалися ще в часи спільної служби в Індії, важать більше, ніж звичайні ділові зв'язки! А ти порушуєш найелементарніші правила взаємин між давніми друзями. Я дорожу своєю службою. Якби я це любив своєї професії, я обрав би якусь іншу. Але ж я не якийсь там муляр. З моїми здібностями я можу надіятись на посаду начальника поліції. Тут річ не в нашивках, як ти, може, думаєш. Просто мені нестерпна навіть думка про те, що ця посада може дістатись тому йолопу Вільямсові. Хіба він годен її зайняти? Отже, щоб до вечора інструменти були в мене і той, хто їх украв, теж.

Макхіт приголомшено слухав його. Він зрозумів, що наступив Браунові на мозоль, і йому лишалося тільки виправдовуватись, пояснювати, що спонукало його до цієї крадіжки.

— Якщо тобі притьмом потрібні гроші,— вже трохи лагідніше сказав Браун,— то хіба нема інших способів? Чого ти не цідеш до якого-небудь банку? Хіба, крім Національного депозитного, вже й банків нема?

На це Макхіт відказав, що теперішній стан його крамниць, та й організації, яка закупає товари, навряд чи може спокусити банки фінансувати їх. Без пристойної контори в Сіті він не зможе зробити нічогосінько.

Отоді Браун показав себе з найкращого боку. Він сам, не дожидуючи відвертіших натяків, запропонував позичити Макхітові трохи грошей.

— Навіщо йти незаконним шляхом? — почав він переконувати Макхіта.— Цього не слід робити. Комерсант не грабує. Комерсант купує й продає. І цим він досягає того самого. Пам'ятаєш, Макі, як ми під Пешаваром лежали на рисовому полі й на нас сипався свинцевий град? Ти ж тоді не схопився з землі й не кинувся на сікхів з ломакою.

Так робити було б непрофесіонально, а отже — й недоцільно. Ти кажеш, що твоїм крамницям треба спершу надати такого вигляду, щоб вони стали принадними для банків? Ну, гаразд, надай їм такого вигляду. Чом ти не звернешся до мене? Якщо тобі незручно брати в приятеля гроші, плати йому проценти! Плати мені більший процент, ніж будь-кому іншому,— двадцять або, про мене, й двадцять п'ять процентів! Тоді вийде, що не я тобі, а ти мені робиш послугу. Я знаю, що ти працюєш не покладаючи рук. І я не хочу, щоб ти збився на криву стежку, мов якийсь дурний обиватель, що, не тямлячи нічого в комерції, починав красти. Ти повинен раз і назавжди порвати з такими людьми, як отой твій Груч. Зав'яжуй контакти з банками, як усі комерсанти! Це ж зовсім інша річ!

Макхіт був глибоко зворушений. Обом їм, людям, загартованим життєвими бурями, не легко було виповісти свої почуття. В таких ситуаціях збентежений погляд може бути красномовніший за палкі обійми.

— Пізнаю тебе, Фредді,— здушеним голосом сказав Макхіт,— Неважко знайти людей, що допоможуть тобі доброю порадою. Що ж, і за те спасибі. Але ти допомагаєш і

матеріально. Оце й є справжня дружба. Дружня рука...

— Я вимагаю тільки одного,— додав Браун, уп'явшись в Макхіта пильним поглядом,— я вимагаю, щоб ти відмежувався від таких людей, як Груч і ОТара. Якщо не зараз, то принаймні тоді, коли виплутаєшся з найтяжчої скрути. Та операція, що ти її плануєш, дасть тобі таку змогу. І якщо я зараз простягаю тобі дружню руку, то тільки тому, що хочу колись бачити тебе в іншому оточенні. Я не кажу, що це неодмінно має статися сьогодні чи завтра.

Я знаю, що такі елементи— тобі ще потрібні, щоб вийти * в люди. Але колись ти повинен їх позбутися, я вимагаю цього.

Макхіт, зі сльозами на очах, мовчки кивнув головою.

Щасливий, пішов він від Брауна. Вони ще домовились--поки що пощадити Груча й арештувати за крадіжку інструментів іншу людину. Інструменти Макхіт приніс зразу після обіду.

Браун також дотримав слова. Добути грошей йому було не дуже легко. Довелося спершу зробити облаву в деяких розважальних закладах, і Макхіт сам помітив сліди його зусиль у домі місіс Лексер у Танбріджі, де він звичайно відпочивав увечері кожного четверга: дівчата гірко скаржились на відрахування з їхнього заробітку, які зробила місіс Лексер.

Зате через тиждень Макхіт дістав кошти на розширення своїх "закупівель".

Удвох з ОТарою він розробив точний план кампанії. Заорендували ще кілька складських приміщень. Подбали й про транспорт — великі підводи. Для операцій у провінційних містах теж виділили кошти й підготували сховища.

ОТара, незважаючи на молодість, уже показав себе як дуже цінний працівник. У нього була яскраво виражена нехіть до праці власними руками — якість, що становить неодмінну передумову великої кар'єри. Макхіт відразу помітив у ньому цю рису; нею молодий помічник був схожий на нього самого. Кар'єра ОТари почалась десь глибоко на дні суспільства. В шістнадцять років він заробляв на прожиток тим, що сходився зі злочинцями та повіями, які потім, завагітнівши від нього, брали на себе чужі злочини: завдяки своїй вагітності вони могли сподіватися на не дуже суворий вирок. Але він не любив, коли йому нагадували про ті часи й про тодішню його професію.

Фанні ставилася до нього досить стримано. На її думку, він був занадто зіпсутий жіночою увагою. Вона не довіряла йому. Крім того, він же був Гручевим конкурентом, а Макхіт після ліверпульської невдачі помітно охолов до Груча. Наради їхні відбувалися в Лембеті. Потім Макхіт завжди йшов додому вдвох з ОТарою, з чого Фанні зробила висновок, що й він не дже довіряє цьому хлопчиськові. Одного разу ОТара повернувся переночувати в неї, і Фанні довелося вжити вельми енергійних засобів, щоб відпровадити його.

Особливо не подобалося /їй в ОТарі його цинічне, експлуататорське ставлення до товаришів. Він був справжньою п'явкою. Він радий був обшахрати їх під час розрахунку, навіть коли сам не мав із цього ніякого зиску. Цілими ночами він лежав без сну, вигадуючи нові способи, як видушити зі своїх підлеглих чимбільше грошей.

Фанні завжди заперечувала проти цього. Вона вважала, що так робити нерозумно з ділової точки зору.

В результаті ліверпульської історії поліція арештувала Роберта Пилку. Це мало не призвело до відвертого бунту банди проти керівництва. Дехто твердив, що Пилку просто виказали поліції; раптом усім пригадалися інші подібні випадки.

ОТара з зухвалою посмішкою почав описувати бурхливу сцену в складах на Нижньому Блексмітському майдані. Фанні різко перебила його. Тут нема нічого смішного, сказала вона. Якщо часом і доводиться вдаватися до такого, то треба пам'ятати, що це захід дуже серйозний і до того ж страшенно прикрий.

— Заіє хазяїн сам відвідав Роберта в камері й потиснув йому руку,— глузливо відказав ОТара, позирнувши скося на Макхіта. Той і справді після арешту Пилки ходив до нього в тюрму і пообіцяв, що не покине його в біді. В таких дрібничках виявлялась його натура природженого вождя.

Але Фанні Крайслер це здавалося звичайнісіньким цинізмом. І в маленькій квартирці розгорілася запекла сварня. Макхіт слухав усе мовчки, затиснувши в губах тонку чорну сигару. Словесна баталія розважала його. Він завжди ревнував, навіть коли не був закоханий, і тепер його тішило, що ОТара не має успіху в Фанні.

А та твердила, що після арешту Роберта Пилки обурення в банді не стихав і саме через це зірвалося кілька операцій. Просперечавшись з ОТарою добру годину, вона таки домоглась того, що вирішили принаймні на якийсь час облишити видавання своїх людей поліції. Вона зуміла навіть добитись від схильного до широких жестів Макхіта згоди на те, щоб захист арештованих членів банди доручили одному відомому адвокату.

Мак зробив навіть більше. Він запропонував установити тверду платню.

— їм потрібен постійний заробіток,— сказав він замислено,— становище найманого робітника їм більше до вподоби. Вони хочуть спати спокійно, не турбуючись про те, звідки в кінці місяця взяти грошей заплатити за помешкання. Розумію їх, хоч у мене спершу були інші погляди на наші взаємини. Я хочу сказати, що уявляв собі немовби кривий зв'язок із своїми хлопцями, так би мовити — разом і в щасті, й у біді. Тобто — коли хазяїнові доводиться затягувати пояс тугіше, то й робітники роблять те саме, розумієш? Але вони матимуть те, чого хочуть. Коли вже вони, як видно, хочуть твердої платні — вони матимуть тверду платню. Крапка.

Він добре знав, що тверда платня вийде йому багато дешевше; адже тепер, щоб зацікавити банки своїми крамницями, він мусив розгорнути закупівлю дуже широко. Банда сприйняла нову систему твердої оплати як свою перемогу, і Фанні здобула неабияку популярність серед райд-стрітської компанії, бо Груч, на цревелику досаду ОТари, співав їй гучні дифірамби: це, мовляв, вона примусила хазяїна взяти весь ризик на себе, і він хоч-не-хоч мусив погодитись, бо вона йому потрібна й він боїться дратувати її.

Після реорганізації члени банди ОТари з самостійних дрібних підприємців стали найманими працівниками великого підприємства. Віднині кожен з них міг працювати

тільки в співробітництві з іншими. Серед них були фахівці, які виношували задуми нових операції; іншим, "комівояжерам", доручено було розвідку, ще інші складали детальні плани. Обов'язком певних осіб було підготування сховищ для товарів, забезпечення алібі для всіх учасників операції. Таким чином, "скупник", який мав під час пограбування магазину відбирати потрібні товари й тому мусив бути фахівцем-товарознавцем; без жодних перешкод проникав із своїми вантажниками всередину магазину, просто до полиць. Працювати за такою новітньою, вдосконаленою системою було дуже приємно, і повернутися до примітивніших методів стало для цих вузьких спеціалістів, майже неможливо, хоча б із чисто психологічних причин. Само зрозуміло, що несамостійний характер їхньої роботи викликав необхідність регулярної зайнятості чи принаймні регулярної одлати. Проблеми збуту їх зовсім не обходили, і якщо в збуті наставала затримка, вони все одно діставали свою платню.

— Ти ж тепер триматимеш їх у руках іще міцніше,— сказала Фанні Макхітові, коли ОТара, хоч було дуже пізно, пішов на Нижній Блексмітський майдан.— Тобі не треба більше погрожувати їм ножем чи револьвером, ти просто володієш знаряддями їхньої праці. Не треба й виказувати їх поліції; дисципліну серед них підтримуватиме голод. Повір мені, так буде краще. Так роблять усі сучасні * підприємці.

Макхіт замислено кивнув головою. Без піджака, в самій жилетці, він ходив по голубому китайському килиму — гордості Фанні. Побрязкуючи в кишені кількома монетами, він час від часу виймав їх і підкидав на долоні.

Він уже трохи оклигав від удару в спину, завданого йому Півтора Сторіччями, і укладав нові плани.

Хоч які вони були грандіозні, породжував їх зовсім не надмір сил у Макхіта. Вони були просто необхідні йому, щоб не опинитися під колесами. Закупівля тепер процвітала, в крамниці ринув потік товарів. Дощані полиці вгиналися під їх вагою. Не одна й це дві Мері Свеєр до пізньої ночі сиділи за роботою. З паків шкіри робилися черевики. Вовна під руками цілих сімей перетворювалась на светри. Голі нори крамниць були вщерть напхані килимами й музичними інструментами, лампами й письмовим приладдям.

Але Макхіт знав, що грошей, позичених у Брауна, вистачить для фінансування закупівельної кампанії ОТари не довше ніж на півтора місяця.

Врятувати його могли тільки плани наполеонівського розмаху.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

On s'engage et puis on voit¹.

Наполеон

— Але ж дощ надворі!

— Але ж, крокви вже зайнялись! Краще чуба намочити,

Ніж живцем спектись!

Саперсьпа пісня

Наполеопівські плани

У одній великій кам'яниці в Сіті якийсь молодик заорендував цілий поверх. Орендний контракт він підписав ім'ям лорда Блумзбері й опорядив чотири чи п'ять кімнат під

контору. Меблі він привіз досить старі, витерті, але вони зразу надали приміщенню вигляду старої, солідної фірми. Розставляти меблі й розсаджувати персонал допомагала йому молода жінка з золотаво-смаглим обличчям.

— Знаєте,— сказала вона, коли він невдоволено оглядав щойно привезені меблі,— в отаких старих підприємствах є якийсь особливий чар. Їхній поважний вік доводить, що вони ще ні разу ні в чому не прогрішилися, а це, своєю чергою — запорука того, що й у майбутньому їх навряд чи спіймають на чомусь.

У найбільшій кімнаті влаштували залу для засідань. На скляних дверях парадного входу з'явилися великі золоті літери "ЦЗТ", а нижче, дрібнішим шрифтом — "Центральне закупне товариство".

1 Почнімо, а там видно буде (франц.).

Перше засідання засновників нового Товариства тривало недовго. Два відомих у Сіті адвокати, один молодий комерсант, на прізвище ОТара, лорд Блумзбері й щойно згадана жінка, місіс Крайслер, обрали президентом Товариства оптового торговця Макхіта. Віце-президентом став лорд Блумзбері. Макхіт познайомився з ним у тому самому домі в Танбріджі, де звик відпочивати ввечері кожного четверга. Йому досить легко вдалося завербувати до себе на службу цього нікчемного, але симпатичного молодика, бо той перебував у постійній фінансовій скруті й цілковитій залежності від Дженні Монт г— найкращої спеціалістки закладу місіс Лексер. Він був дуже дурний, але вмів красномовно мовчати й усміхатися з виглядом безмежної зверхності, для якої, правду кажучи, не мав аніяких підстав. Він справляв чудове враження і з цього жив.

Першою операцією Товариства було укладення двох угод. У першій містер ОТара зобов'язався постачати ЦЗТ великі партії дешевих товарів. Друга угода надавала містерові Макхіту переважне право на купівлю товарів у ЦЗТ. Потім містер Макхіт передав офіційне керівництво Товариством своєму приятелю лорду Блумзбері й попросив усіх присутніх, як вони вже домовилися, поки що не розголошувати перед широкою публікою факту його президентства в ЦЗТ.

Засновники Товариства, задоволені, розійшлися, і контора ЦЗТ під керівництвом місіс Крайслер розпочала свою діяльність.

Контора підтримувала зв'язок із кількома агентами в провінційних містах Англії, й на континенті, які закуповували для ЦЗТ запаси товарів у збанкрутілих фірм, а також організовувала транспортування цих товарів до складських приміщень у Сохо. Рахунки на закуплені товари й розписки на виплачені за них гроші акуратно підшивали — в різних папках, завважте. Надходження до складів реєструвалося теж окремо, і знову ж таки окремо провадився облік постачання Д-крамниць.

Не минуло ще й двох тижнів, відколи ЦЗТ розпочало свою діяльність, як до одного з банків Сіті — Комерційного банку — прийшли два джентльмени, містер Макхіт і лорд Блумзбері, і попросили провести їх до директорів банку.

Комерційний банк — заклад, що мав чудово налагоджені ділові зв'язки з домініонами,— містився в ще досить новому, гарному будинку на Грейт-Рассел-стріт. Він фінансував різні торговельні підприємства, зокрема роздрібну фірму І. Аарона, наймогутнішого

конкурента Б. Крестона, а також цілу низку дрібніших фірм такого типу в провінції. Керівники Комерційного банку були дуже поважні люди з великим досвідом роботи в роздрібній торгівлі. Вони прийняли Макхіта більш ніж стримано. Як виявилось, вони були навдивовижу добре обізнані з системою організації Д-крамниць і їхнім становищем.

Макхіт заздалегідь виробив собі певну лінію поведінки.

— Старий Національний не дав мені під заставу моїх складів нічого, бо вони не мали бездоганного родовідного дерева,— сказав він Блумзбері, коли вони лагодились іти на Грей-Рассел-стріт.— Тепер склади мають родовідне дерево; а крім того, розгорілась запекла конкурентна боротьба, і ніхто тепер не буде дуже доскіпуватись до походження дешевих товарів. Доведеться сказати їм, що мої запаси справді дуже дешеві, а то вони не повірять, що я зможу повернути їм позичені в них гроші. Але, щоб мати змогу погодитись на той безсоромно високий процент, якого вони від мене зажадають, я муситиму оцінювати свої товари так дешево, що вони все-таки зацікавляться їхнім походженням,—* або ж мені треба прикинутися дурнем, що сам лізе в пашу банкрутства. Такі люди, що з розпачу роблять дурниці, їм до вподоби. А мені — повірте, Блумзбері,— в моєму становищі дуже легко вдати з себе людину, доведену до розпачу. Я справді майже банкрут.

Таким чином, Макхіт поводився в Комерційному банку не як розважливий комерсант, а як приголомшена бідною людиною. Блідий, із краплями поту на чолі, він признався, що стоїть на грані банкрутства. Він, мовляв, довірливо звернувся з одним детально розробленим проектом до Національного депозитного банку, але там безсоромно зловжили його довірою: не завагались украсти його ідеї й понести їх до Крестона. І тепер він сидить на міліні з величезними запасами товарів, які зобов'язався купити, і ЦЗТ щодня нараховує йому непосильні для нього проценти та плату за зберігання. А для розширення своєї системи крамниць і надання їм кредитів у нього немає грошей. Що ж до товарів, то їх можна коли завгодно оглянути на складах ЦЗТ. Директори Комерційного банку справді захотіли оглянути склади на Нижньому Блексмітському майдані; виявилось, що запаси там такі великі. Їм показали й квитанції та рахунки; частина їх була виписана датськими й французькими фірмами. Обличчя директорів під час огляду помітно повеселішали.

Та коли другого дня Макхіт і Блумзбері прийшли до банку, вони несподівано побачили в кабінеті панів Анрі й Жака Опперів ще одного чоловіка, гладкого, з типово єврейськими рисами обличчя. То був містер /. Аарон, власник великої роздрібної фірми, з яким Оппери, за їхніми словами, мали ділові зв'язки.

— Містер Аарон,— ви, напевне, знаєте його,— люб'язно сказав молодший Оппер,— дуже зацікавився вашими ідеями, панове.

Макхіт сторопів.

І. Аарон був власником щонайменше двох десятків великих магазинів у найкращих районах міста; Д-крамниці в порівнянні з ними справляли приблизно таке враження, як облізлий вуличний песик поряд із здоровезним випеченим ньюфаундлендм.

З хвилину Макхіт зважував у думці, чи не краще просто встати й піти геть. Йому досить було тільки глянути на Опперів, щоб зрозуміти: без Аарона вони ні на який контакт із ним не підуть. Він дуже гостро відчув, що його знов обкрутили круг пальця. Це відчуття згодом не раз пригадувалося йому. Але в його становищі для нього вже не було шляху назад. Гроші були йому потрібні до зарізу.

Макхіт повторив своє оповідання, і могутній Аарон весело сказав, що від Крестона нічого іншого й сподіватись не можна. На його думку, яку він висловив у дуже дотепних виразах, Крестон, хоч він ще й досить молода людина, не має пі крихти сумління і дбає тільки про наживу. Незважаючи на свою молодість (чи, може, саме завдяки їй), він є типовим представником уже трохи застарілої категорії комерсантів, які дотримуються правила: "Не обдуришл—не продаси". Сам він, Аарон, зовсім не мораліст, аморальність часом навіть потішає його, але в діловому житті він її нітрохи не цінує. На ній далеко не заїдеш.

— Ваша ідея стандартних цін непогана,— сказав він добродушно, поплескуючи Макхіта по коліну.— Але ваші склади,— він обернувся до Блумзбері, що репрезентував ЦЗТ,— здається, ще кращі. Як це ви набрали на містера Макхіта? Вам слід було зразу звернутись до мене. Але я розумію, що тепер дорога до мене веде через містера Макхіта. Не можна ж лишати за бортом нашого меншого брата з його Д-крамницями.

Макхіта не дуже смішили Ааронові дотепи, вони здавались йому банальними. Він зовсім не хотів ділитися з Аароном своїми запасами. Йому було дедалі важче грати роль маленької людини, скривдженої могутнім Крестоном.

Аарон удавав, ніби йому дуже весело, але Макхіт добре бачив, як у нього на кожну згадку про Крестона ледь червоніють скроні. Він видимо мав зуб проти Крестона.

І справді, останнім часом Крестон щось аж надто швидко пішов угору. Директорів Комерційного банку це теж почало непокоїти. Для них Національний депозитний банк означав те саме, що для Аарона Крестон. Адже фахом цих Півтора Сторіч споконвіку був іпотечний кредит; ну й держались би свого іпотечного кредиту, а чого ото пхатись у роздрібну торгівлю! Комерційний банк був надто великий, щоб його керівники могли вважати цю маленьку сонну контору з пропахлими цвіллю сейфами серйозним конкурентом¹! заздрити їй. Але вони були дуже високої думки про свою позицію в роздрібній торгівлі. Вони почували себе просто-таки незаперечними авторитетами, немовби арбітрами в цій галузі комерції. У них не було потреби пускатися в ризиковані афери, що обіцяли швидко наживу. їхньою місією була охорона моральності в роздрібній торгівлі.

Їм було цілком ясно; що людей типу Макхіта близько до себе підпускати не слід. Але в даному випадку, очевидно, з цим трохи непевним суб'єктом справді повелися принаймні некоректно. З першого погляду видно було, що в нього зовсім розладнались нерви. Він видимо був уражений до живого.

Макхіт недвозначно показував, що йому не дає спокою думка про помсту над Національним депозитним банком і концерном Крестона. Він будь-що-будь хоче провчити як слід цих негідників, хоча б навіть ціною особистих жертв. Певне,

захопившись власною красномовністю, він дійшов до того, що запропонував Ааронові свої запаси товарів за безцінь, аби тільки розчавити Крестона конкуренцією. За це він просив для себе тільки одного: щоб у спілку прийняли і його Д-крамниці, перед якими він має певні обов'язки; адже все це дрібні самотійні крамарі, що довірили йому свій добробут.

Можливість використати у власних інтересах жадобу помсти цього Д-крамничного Наполеона, його комерційну нерозважливість (яка, безперечно, свідчила про низьке походження) спокусила директорів Комерційного банку й містера І. Аарона зацікавитися Макхітовим проектом. І містер Макхіт дістав від президента комерційного банку, містера Жака Оппера, запрошення провести суботній вечір і неділю в нього вдома, у Ворборн-Каслі.

Ворборн-Касл становив для англійської роздрібної торгівлі те, що Даунінг-стріт для зовнішньої політики, а нью-йоркська Уолл-стріт — дця ще іншої галузі комерції. Там сходилися всі нитки.

Макхіт прибіг дуже схвилюваний у контору ЦЗТ, і Фанні відразу ж викликала туди Блумзбері. Макхіт пояснив, що не має уявлення про те, як у Ворборн-Каслі їдять рибу. Вони почали радитись, як би влаштувати так, щоб Блумзбері теж запросили туди. Правда, молодий лорд заявив, що й сам не знає, як їдять рибу у Ворборн-Каслі. Оппери оселилися там не дуже давно.

Фанні владнала це діло відвертою розмовою з Жаком Оппером. Вона взяла під пахву товсту папку, напхану всілякими документами, пішла в Комерційний банк і розвіяла всі ймовірні ілюзії Оппера щодо манер її хазяїна. Вона сказала, що люди, які звикли загрибати своїми руками гроші, часом користуються тими ж таки руками й для того, щоб нагрибати на свою тарілку варене й печене. Якщо ж вони запросять разом з Макхітом і Блумзбері, то принаймні матимуть у себе за столом людину менш безпосередню. І Оппер запросив молодого лорда.

А проте саме Блумзбері мало не зіпсував усієї справи. Він був про Опперів далеко не такої високої думки, як Макхіт,— бо не знав ціни грошам,— і захотів неодмінно взяти з собою Дженні. Це здавалось йому надзвичайно дотепною витівкою. Він збирався відрекомендувати її як свою сестру й продемонструвати з нею наймодніший салонний танець і вже наперед смакував цю потіху.

Фанні насилу відрадила його.

Вона старанно перевірила Макхітів костюм і забрала в нього палицю з стилетом, сказавши: — Тепер це тобі вже не потрібне.

В останню мить він усе-таки купив ще жовті шкіряні рукавички з грубезними швами; Фанні так і не побачила їх. Блумзбері вони дуже сподобались.

Дорогою до Ворборн-Каслу Блумзбері переконував Макхіта, щоб він не дбав про манери й повадився як звичайно, бо інакше Оппери ще подумують, що ніякий він не скоробагатько. Коротенька промова, в якій Блумзбері висловив цю свою думку, була його єдиним внеском у операцію, що починалась із Макхітового вторгнення до Ворборн-Каслу.

Візит до Опперів виявився багато приємнішим, ніж Макхіт сподівався.

Вони прогулювались по густих, дбайливо підстрижених газонах, їли дичину, пили старий портвейн. У бібліотеці пахло старою, дорогою шкірою, і Макхіт мав змогу виявити тут ті знання, що ними начинила його Фанні за допомогою розкішних порнографічних видань.

Офіційний керівник банку, містер Жак Оппер, був неодружений і віддавав свій час високоінтелектуальним розвагам, передусім читанню біографії Лікурга. Банк тримався головним чином на плечах Анрі Оппера.

Блумзбері виявився майже непотрібний, бо рибна проблема не відігравала ніякої ролі. Макхіта дуже здивувало те, як у Ворборн-Каслі говорять на ділові теми. Про гроші тут ніхто й не згадував. На думку Блумзбері, могутнього Аарона не запросили тільки тому, що він, як на смак Жака Оппера, забагато говорить про гроші. Жак Оппер узагалі не міг терпіти грошей. Він сказав: "Цей бік життя повинен бути якось упорядкований, щоб воно було хоч трохи стерпне". Пізніше, після вельми смачної вечері, він ще вернувся до цієї теми:

— Звісно, щоб жити — треба їсти. Але їсти — це ще не означав жити. Справжньою рушійною силою розвитку людства є потреба виразити себе, тобто увічнити свою особистість. А в яких умовах і якими засобами цього досягти — це вже питання третьорядне. Природжений вершник виражає себе, їздячи верхи. А чи кінь, на якому він їздить, належить йому, — абсолютно байдуже. Він хоче їздити верхи — і край. А хтось інший хоче робити столи. Він буває щасливий, коли має під руками своє укохане дерево й може замкнутися в майстерні з інструментами. Оце вам весь секрет економіки. Хто не хоче нічого, хто робить усе тільки для того, щоб заробляти гроші, той завжди лишиться людиною вбогою, навіть коли він ті гроші справді здобуде. Йому бракуватиме головного. Він — ніщо, а тому й не хоче створювати нічого.

Якби не Анрі Оппер, Макхітові нелегко було б звести розмову на крамниці та кредити. Тільки після кави, та й то не зразу, пощастило йому викласти міркування, що впливали з його принципу самостійності дрібних крамарів. Розходившись, він тут-таки пояснив, як би він застосував цей принцип хоча б частково у великих магазинах, прй>міром в Ааронових.

Він наполегливо доводив своїм слухачам хибність поширеної думки, ніби головним джерелом прибутку в торгівлі б клієнтура. Насправді цим джерелом завжди були й лишаяються працівники підприємства. А клієнтура, власне кажучи, тільки дає підприємцеві змогу витягати прибуток зі своїх робітників і службовців.

Але рушійна пружина діяльності найманого працівника — найвульгарніший егоїзм.

— Яке діло продавцеві, — вигукував Макхіт, — до успіхів і невдач його фірми? Поки він дістає свою щомісячну платню, він байдужим оком проведжатиме людину, що виходить із крамниці, нічого не купивши. І єдина рада тут — зацікавити його. Тобто треба, недовго думаючи, кинути йому щось у пельку.

— Ви маєте на увазі участь у прибутках? — злякано спитав Оппер.

— Саме так.

— Але ж вийде страшенно дорого! — вжахнувся Оппер.

— От щодо цього я з вами не можу погодитись,— відказав Макхіт.— Адже ця премія, певна річ, виплачуватиметься бонами на своє ж таки підприємство. Таким чином ви водночас в особі власних продавців здобудете собі клієнтів.

Анрі Оппер буркнув щось нерозбірливе. Але книжко-гриз Жак пильно й допитливо поглянув на Макхіта.

Загалом вечір минув добре. По спальнях розійшлися досить рано. Мак ще довго не міг заснути. Він прочитав Блумзбері лекцію про безпорадність вищих верств суспільства.

— Цим людям бракує серйозності,— просторікав він, ходячи по кімнаті; ззаду в нього теліпались підтяжки.— Слухаючи їх, можна подумати, наче вони заробляють гроші тільки заради пов'язаних із цим ділом гострих відчуттів. Виходить так, якби, скажімо, плавець, що потрапив у вир, став потім запевняти, ніби він рвався до берега тільки із спортивного інтересу. Вони думають, ніби я не знаю, скількох безсонних ночей коштує їм вторгнення Півтора Сторіч у роздрібну торгівлю. Крестон роздобув грошей — це означає, що Ааронові теж потрібні гроші. Вони кличуть мене сюди, немовбито цікавлячись моєю особою, а насправді їх цікавлять тільки мої запаси. Якщо ж вони й самі цього не усвідомлюють — тим гірше для них. Без моїх запасів Аарон нізачо в світі не зміг би спустити ціни на свої дорогі товари. І попри всі оті балачки про

Лікурга, чи як там зветься той їхній стародавній грек, Жак теж досить пильно прислухався, скільки коштують мої товари. А звідки я їх узяв, вони вже й не питають. Відколи крадіжка стала таким дорогим ділом, старе прислів'я "Не вкрадеш — не проживеш" утратило всякий зміст. Побачимо ще, чи зумію я виканючити в них ті гроші, які вони так зневажають.

Макхіт засуджував Жака багато суворіше, ніж його брата, і навіть назвав його йолопом; а проте в ту саму хвилину, коли він так розпинався перед своїм колегою, не хто інший, як Жак Оппер, відстібаючи підтяжки, захищав його, перед братом, бо той ще вагався.

-т Цей простак має ідеї,— казав він.— І навіть більше: він має нюх. У його поглядах на цінність конкуренції кін продавцями є щось справді еллінське. Він бачить не тільки звичайний розпродаж, як Аарон; йому уявляються перегони колісниць. І його бони на участь у прибуткові — це, властиво, лавровий вінок, що чекає переможця. Він сам усього цього не усвідомлює, але відчуває. Він має цілковиту рацію, вимагаючи, щоб справжній продавець мав цілком сформовану гармонійну індивідуальність. Це ж калокатія! Коли він змальовував свій ідеал продавця, я бачив перед собою Алківіада. Зовсім не зле!

Засинаючи, Оппер молодший бачив Ааронових продавців, що волочуть до кас забитих клієнтів, мов Ахілл Гектора.

Наступного тижня Комерційний банк, концерн Аарона й ЦЗТ дійшли згоди. Аарон мав віднині одержувати від ЦЗТ товари за такими самими цінами, як і Д-крамниці.

Контракти, які від імені ЦЗТ підписав Блумзбері, були просто страхітливі. Макхіт не важився глянути Блумзбері в вічі.

Коли вони вийшли на вулицю, Макхіта напав істеричний плач. Блумзбері,

спантеличений і вкрай здивований, завів його до найближчої кав'ярні. Там вони замовили собі сендвічів. Лиш помалу Макхіт опанував себе.

1 Ідеал гармонії фізичного й духовного розвитку в стародавніх греків.

— За ту ціну, яку нам платитиме Аарон,— сказав Макхіт баронетові, коли вони вийшли з кав'ярні,— ми не можемо красти товари. Довго ми так не протримаємось. Ну, проведемо рекламний тиждень, як у Крестона, не більше. А Опперам тільки цього й треба. Вони не хочуть довго

знатися з нами, для цього вони занадто культурні. Ви погляньте на цей будинок, Блумзбері! Мармур і бронза! Я ніколи не розумів, чого, це публіка несе свої гроші до будинків, що коштували так дорого, та й тепер потребують великих коштів на утримання. Люди, очевидно, думають, що фірма, яка може дозволити собі мармур і бронзу, має вдосталь грошей, а тому і їхні гроші будуть там у безпеці.

Макхітові був дужче до смаку маленький, старий Національний депозитний банк. Його вбогі кімнатки ніби промовляли: "Ми заробляємо на наших клієнтах небагато".

З прикрістю згадав він про Національний депозитний банк, цього зрадливого старого хамелеона. Без Національного — означало проти Національного. Але ж у Національному лежить посаг його дружини! Гіркі почуття поїняли Макхіта від цієї думки. Яка іронія долі! Тепер він мусите, щоб урятуватись самому, вести війну проти цього посагу, всіма силами знищувати його. Це має бути війна не на життя, а на смерть, її можна виграти, тільки знищивши супротивника.

Макхіт відчував, що насуваються дні напруженої праці.

Зробити з ЦЗТ принаду для Комерційного банку коштувало дуже дорого, та якби Макхіт такою ціною дістав змогу подбати про свої Д-крамниці, то вони принаймні мали б доволі товарів, і для них настала б пора бурхливого розквіту! А натомість сталося найгірше чого тільки можна. Було боятись: йому довелося прийняти до спілки Аарона, конкурента, та ще й незмірно сильнішого конкурента! Він добував свої запаси, щоб дати їх украсти в себе. Він сидить на міліні, як і досі, і не просунувся вперед ні на крок. Якщо не допоможе щасливий випадок, йому не минути банкрутства. Він тепер був схожий на людину, що стоїть босими ногами на розпеченій плиті й мусить безперестанку підстрибувати — щоб змінити одне гаряче місце на інше, нітрохи не холодніше. Передішка для неї настав тільки тоді, коли вона зависає в повітрі.

Проте на перший час Макхіт спромігся роздобути трохи грошей для своїх Д-крамниць. Їх мережу можна було розширити й забезпечити новими кредитами. Крім того, він нарешті розплативсь із "скупниками" ОТари.

ч

Скликавши власників Д-крамниць до Ньюгету, Макхіт виголосив перед ними промову принципового значення.

Насамперед він сповістив, що віднині вирішив присвятити всі свої сили Д-крамницям. Тепер він сам більш не закуповуватиме товарів: цю справу він доручив одній дуже

потужній організації — Центральному закупному товариству. Це Товариство пропонує їм товари, які, щоправда, можуть бути дешевими тільки при великих партіях. Крім того, для них дуже важливо перешкодити Товариству зробити не менш вигідні пропозиції іншим торговельним фірмам. Однак використати всю потужність ЦЗТ Д-крамниці самі ні в якому разі не спроможні.

— Як ви, мабуть, уже чули,— провадив він далі.— Об'єднання Д-крамниць увійшло вчора в тісний діловий зв'язок із концерном Аарона. Центральне закупне товариство, яке віднині взяло на себе забезпечення вас товарами, постачатиме також і Ааронову мережу роздрібної торгівлі. Що означав цей сенсаційний крок могутнього концерну Аарона? Панове, він означав перемогу, вирішальну перемогу Д-крамниць. І не тільки Д-крамниць, а — це ще важливіше — самої ідеї Д-крамниць. Що ж це за ідея? Панове, ця ідея полягав в тому, щоб і бідним та найбіднішим верствам населення дати змогу зажити дарів сучасної індустрії. Представник мас, пересічна людина — це звучить ніби— не дуоє почесно. Панове, джерелом такого уявлення великою мірою в незнання. Якраз маси роблять усе. І комерсант, що з висока дивиться на пенс, на покроплений солоним потом пенс робітника, припускається тяжкої помилки. Цей ПЕУІС вартий стільки саме, як і всякий інший. А десять таких пенсів удесятеро дорожчі за один. Оце і є ідея Д-крамниць. І ця ідея — ваша ідея — здобула повну перемогу над могутнім концерном Аарона з його десятками великих магазинів. Віднині й концерн Аарона відкриє свої двері бідним людям і таким чином стане на службу ідеї дешевини й соціального прогресу. Я вже чую, як деякі маловіри серед вас — адже скиглії й буркуни є повсюди — кажуть: "Чого це раптом могутньому концернові Аарона заманулось увійти в спілку з нами, дрібними крамарями?" На це ми, звичайно, повинні відповісти: вже ЕІС не заради наших прекрасних очей! У природі, куди не глянь, ніщо не робиться без матеріальної зацікавленості. І коли хтось пропонує вам співробітництво, запевняючи, що його наміри цілком щирі,— стережіться! Бо люди не ангели, вони завжди лишаються людьми і тому дбають передусім про себе й тільки про себе. З самої любові до людей ніхто нічого не робить! Сильніший підкоряв собі слабшого, отже, й у нашому співробітництві з концерном Аарона весь час стоятиме те саме питання: дружба дружбою, але хто тут сильніший? Виходить, знову боротьба? Так, панове, боротьба! Але боротьба мирна! Боротьба за перемогу ідеї! Комерсант, що вміє думати, боротьби не боїться. Лише слабодух боїться її, той, кого, має розчавити колесо іст о р ії Концерн Аарона приєднався до нас не тому, що захопився нашими прекрасними очима, а тому, що мусив приєднатися, тому що вперта, терпляча, самовіддана праця Д-крамниць викликала в нього повагу. І ми повинні по-> троїти свої зусилля. Наша сила — в працьовитості й скромності! Про нас ніхто не скаже, що ми загриб баємо жар чужими руками. Ось чому я й вирішив віднині присвятити всі свої сили вам і Д-крамницям — не з матеріальних міркувань, а тому що я вірю в цю ідею й знаю, незалежна дрібна торгівля — це підвалина всієї комерції, а крім того — справжнє золоте дно!

Промову цю слухало з півсотні душ. чоловіків і жінок, не рахуючи кількох репортерів.

Вона справила на них неабияке враження. Серед слухачів було чимало змарнѣ лих, виснажених людей, але заклик до чийхось власних сил, як відомо, рідко лишається без відгуку.

Макхіт міг тішитися зі свого успіху; але він залишив збори разбѣм з Фанні Крайслер, і про це якось дізналася Поллі. І одного вечора, прийшовши досить пізно до себе додому в Нанхед, він побачив її. Вона вже години дві сиділа там біля хвіртки. Адресу його вона спитала в одній із Д-крамниць. Поводилась вона досить сумирно й зразу сказала, що не могла довше витримати без нього.

Відмикаючи двері, він підготував її до вигляду свого нового помешкання, в якому поки що була вмебльована тільки одна кімната. Чому він перебрався з великої квартири сюди, Макхіт пояснив уже нагорі, коли вона сіла* на єдиний стілець, поставивши біля ніг валізку.

Він поважним тоном сказав їй, що ставлення її батька до нього завдає йому немало клопоту. Він не приховує від неї, що мав певні надії на посаг або принаймні на допомогу в одержанні кредитів.

— Я сподіваюсь, ти не розчарована, що вийшла заміж за чоловіка, який знає ціну грошам. Я все своє життя тяжко працював; і тепер, коли нарешті бачу перед собою берег, мені потрібно ще трохи грошей, щоб міцно стати на ноги. Такий чоловік, як я, не має права одружуватись наосліп, він повинен тримати себе в руках. І дружина його в разі потреби повинна бути йому помічницею. Коли я відчув, що кохаю тебе, я все-таки не втратив розуму, я холодно спитав себе: "А чи така дружина тобі потрібна?" Мій інстинкт відповів мені: "Так!" І, обережно дещо розвідавши, я упевнився, що інстинкт не підвів мене.

Але, провадив далі Макхіт, він і нинішній ситуації без страху дивиться в вічі. Бо ж і в Кіплінга сказано: "Де падає кволий, там дужий стоїть!" А тому він продав те помешкання. Поки що вони житимуть тут, якщо вона не визнає за краще повернутись до батька, щоб не дратувати його даремно: адже вороже ставлення містера Пічема з огляду на вищезгадані обставини тепер не може бути приємне йому.

Поллі поплакала трохи, а потім розповіла про настирливі домагання містера Кокса, перед яким вона вдома буде беззахисна. Тут він виявив цілковите розуміння, а коли вона ще призналась йому, що вже вагітна, що носить під серцем маленького Макхіта, він показав себе з найкращого боку: зразу погодився, щоб вона лишилася з ним.

Тон його змінився, він почав розмовляти з нею лаконічно, з деяким відтінком вищості, і те їй дуже сподобалося.

Щаслива, вона призналась йому, що весь час ждала, чи не прийде він уночі до неї. Адже вилізти на балкон було б неважко. Неприємно здивований, Макхіт відказав, що не міг же він крадькома, під покровом ночі дертись на балкон до своєї шлюбної жінки. На його думку, так робити було б украй непристойно.

Поллі погодилася з ним.

Макхіт іще довго не міг заснути. Він лежав біля неї, заклавши руки за голову, і вдивлявся в вікно, затягнене завіскою, крізь яку пробивалося слабеньке нічне світло.

"Я назву його Діком,— мріяв він,— і навчу його жити, відкрию йому все, що знаю сам. А знаю я багато. Чимало знань, які я мусив здобувати ціною важкого розумового напруження, він просто одержить від мене в готовому вигляді, без ніяких зусиль. Я братиму його за ручку й розповідатиму, як тримати в руках віжки, як видувувати есе, що можна, з людей — із цих підлих, ненадійних створінь, що тільки й знають ухилятися від усякої роботи. "Коли хтось стромлятиме ложку в твою миску, бий його своєю ложкою по лобі,— скажу я йому і товкмачитиму доти, поки він не затамить як слід.— А як побачиш де в дверях хоч би вузеньку шпарочку, впихай туди зразу свою ногу, а потім удирайся й сам досередини. Тільки не стій, роззявивши рота, й не жди, поки печені голуби влетять до губи.— Я втлумачуватиму йому все це дуже терпляче, але і якнайсуворіше.— Твій батько,— скажу,— не вчився в університетах, але ні один професор всесвітньої історії не годен учити його, як убирати людей у шори. Ти маєш змогу вчитись — учись, але не забувай, кому ти маєш за це дякувати. Ті гроші, щ% платитимуться за твоє навчання, твоєму батькові доводилося пенс за пенсом витягати з кишень людей, не дуже охочих віддавати їх. Примножуй цей капітал! Примножуй свої знання, але не забувай і про їхню підвалину!"

Він заснув з глибокою зморшкою на чолі, зате дуже задоволений своєю дружиною.

З наступного ранку вона почала ходити по молоку, вчилася смажити баранячу печінку йому до смаку, допомагала опоряджати решту кімнат.

Про Фанні Крайслер вона не згадувала й словом — ні тієї ночі, ні пізніше. Макхіт спочатку боявся сцен ревностів з боку Фанні, з якою в нього останнім часом склалися дуже близькі стосунки, але скоро з полегкістю пересвідчився, що її ставлення до нього нітрохи не змінилось, хоч тепер він щовечора йшов до себе додому. Дратувати її йому дуже не хотілося, бо він дорожив її роботою в ЦЗТ. Він довірив їй цю роботу, будиши певен, що подобається їй як чоловік. Вона була йому потрібна.

На нараді, яка відбулась у великій обшитій панеллю з червоного дерева конференц-залі Комерційного банку, ухвалили дати Крестонові вирішальний бій, влаштувавши після його рекламного тижня, афішованого з такою помпою, рекламний тиждень фірми Аарона та Д-крамниць, і сповістити про нього публіку негайно.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Є в тебе голова

Немовбито на сміх,

Бо прогодує голова

Хіба вошей самих.

Для цього життя нам Мало хитрості дано. Тим-то ми й не тямим, Де брехня й багно.

Дбай про людське добро,

Живим вогнем гори.

Та піде все твоє добро

Мов димом догори.

Для цього життя нам Мало підлості дано. Світлим пориванням Не чуже воно.

Женись за щастям ти

Неквапно, з холодком:

За ним усі біжать, як ти,

Воно ж повзе слідком. Для цього життя нам Мало спритності дано. Нашим пориванням
Шлях один — на дно.

Пісня про нездійсненність людських поривань

Довкола бої

Містер Пічем також боровся не на життя, а на смерть. Він не шкодував зусиль, намагаючись зіпхнути з шиї корабельну аферу. Усім серцем прагнув він повернутись до своєї рідної стихії — організованого жебрацького промислу.

Страх перед загрозою опинитись на старість під тином, свідомість того, що він попався на гачок хитрішому, жорстокішому, життєздатнішому ловцеві,— все це в його мозку трансформувалося в думки про розширення жебрацького підприємства; адже воно теж виросло з утиску і обману. Він давно ввик здобувати зиск навіть із прикрощів.

Не раз він зупинявся в другому дворі біля собачої клітки й заводив розмову з Ф'юкумбі, мов із своїм компаньйоном. Одноногий спершу чудувався, поки не збагнув, що містерові Пічому однаково, до кого звертатись, хоч би й до собак, бо він взагалі не дивився на нього.

— Ось тепер пишуть у газетах,— казав він, наприклад,— що останнім часом розвелось надто багато жебраків. Насправді ж у Лондоні жебрака побачиш не частіше, ніж через два-три кілометри, та й то це завжди ті самі люди. Якби судити кількості жебраків, то можна б подумати, що злиднів узагалі не існує. Я часто питав сам себе: а де ж вони, ті злидарі? Відповідь на це питання одна: вони повсюди. Тому їх і не видно, бо вони маскуються своєю масовістю. Крім того, існують цілі величезні міста, населені самими злидарями, але вони немовби ховаються в тих містах. Вони просто не показуються там, де чисто. Вони обминають пристойні вулиці. Більшість їх, працює. І це приховує їх найкраще. А що вони не можуть купити нічого, щоб угамувати свій голод,— цього ніхто не помічає, бо вони ж не заходять до крамниць, щоб не купити нічого. Цілі народи повільно вимирають на задвір'ї. Сучасна форма їх винищення майже непомітна (не кажучи вже про те, що вона анонімна!). Їх убивають, але не зразу, це, вбивство триває довгі роки. Харчування сурогатами (та й то в недостатній кількості), антисанітарні умови життя, обмеження всіх природних функцій — усе це потребує багато часу, щоб звалити людину з ніг. Людина — істота неймовірно витривала. Вона вмирає дуже повільно, поступово, частинами. Фактично вже мертва, вона ще довго лишається схожою на людину і тільки наостанку кидає карти й здається. І ця своєрідна, повільна форма вмирання перешкоджає нам помітити всю його масовість. Я часто замислювався, як знайти практичне використання цим злигодням, справжнім, непідробним злигодням. Це була б нечувано вигідна справа! Але здійснити її неможливо. Як же ти використаєш на практиці погляд матері, що, пригортаючи до грудей хворе дитя, дивиться ца стіну своєї комірчини, по якій тече вода? Хоч той погляд, безперечно, кра/в наше серце, і хоч таких матерів можна знайти сотні тисяч, але як же ти їх використаєш практично? Не можна ж улаштовувати екскурсії по

злидарських околицях, наче по стародавніх бойовищах! Або, скажімо, сорокарічний чоловік, який починає усвідомлювати, що він вибув із боротьби за життя, вичерпав усі свої сили, бо не сам він, а його ближні не вміли по-хазяйському використовувати їх,— хіба таке видовище не бере за серце? Але він не виставляє себе напоказ. А тому з ділового погляду він нічого не вартий. І це лише два приклади з тисячі можливих.

6 Б. Брехт

161

Потім містер Пічем, очевидно, раптом утрачав охоту говорити. Він байдужим жестом відсилав Ф'юкумбі до роботи й відходив із заклопотаним, тривожним виразом на обличчі.

Або казав таке:

— Жебрацтво — промисел досить своєрідний. Мені, більш ніж будь-кому, спочатку було важко повірити в нього. Та скоро я помітив, що той самий страх, який змушує людей брати, спонукає їх і давати. Та й співчуття в людей не бракує; біда тільки, що зі співчуттям бйгато валбче заробити собі на миску юшки, ціж без співчуття. Розумію я й те, що люди, подаючи жебракові пенні, не дуже додивляються до його каліцтв. Вони просто переконані, що там, де вони завдавали ударів, мають бути рани! Як же могло статися, щоб через їхні махінації ніхто не пішов з торбами? Хіба можливо, дбаючи про власну родину, не виганяти на вулицю чужих? Усі вони заздалегідь переконані, що це з їхньої провини світ аж кишить смертельно пораненими й нужденними людьми. То навіщо ж додивлятися? Заради тих кількох пенсів, що їх вони й так готові віддати?

А ще іншого разу він сказав тільки:

— Ви не думайте, що я з лихої вдачі наказую вам так погано годувати собак; просто якщо вони будуть гладкі, це завдасть збитків підприємству.

А одного дня він прочитав Ф'юкумбі нотацію за спокійний вираз обличчя:

— У вас занадто вдоволений вигляд. Я всім своїм працівникам товчу, що вони повинні мати вигляд скривджених і зневажених; щоб позбутися такого неприємного видовища, люди охоче платять.

Він, напевно, дуже злякався б, якби усвідомив, що таке просторікання перед власними робітниками свідчить про тяжку душевну недугу, бо добре знав, що хворим людям нема чого сподіватись пощади.

Виявилося, що добути грошей на купівлю Коксових саутгемптонських суден не так легко.

Міллер із Депозитного банку тільки руками замахав, почувши, що Пічем хоче взяти в позику п'ятдесят тисяч фунтів. Щоб не образити й не відштовхнути постійного клієнта, він послався на свою відповідальність перед семи-

річною власницею банку. Він по вуха загруз в операціях з великими концернами, відверто кажучи — з концерном Крестона. Звістка про те, що Пічемові потрібна позика, здавалося, дуже налякала його; але насправді він злякався ще дужче, ніж здавалося.

У Пічема лежало в Національному депозитному банку десять тисяч фунтів. Але цих грошей він нізащо не хотів чіпати. Та їх би й не вистачило.

Фінні запевняв, що йому вже необхідно оперуватися, й весь час погрожував, що ляже в лікарню завтра ж такп. Тільки Істмен ще боровся, але й він не міг похвалитися великими успіхами.

А тоді їм ще звалилась на голову звістка, що Гейлові з морського міністерства загрожує скандал.

Кокс сам прийшов із цією звісткою до Пічема й сидів у конторі за оббитими залізом дверима, аж поки прибіг Істмен, за яким послали негайно.

Ось що він повідомив:

Гейл уже кілька днів підряд одержує листи від якогось шантажиста. Його дружину два роки тому поліція захопила під час облави в якомусь готелі для побачень із одним його знайомим. А тепер шантажист заявляв, ніби мав в своїх руках щоденник того знайомого, і з записів у цьому щоденнику видно, що Гейл знав про всю ту історію, але не вжив ніяких заходів. І ніби він навіть досі не розірвав із тим знайомим ділових стосунків...

Маклер довго й пильпо дивився в очі Істменові, до якого він головним чином і звертався. Той відвернув своє змучене обличчя до Пічема. Пічем теж раптом знову став схожий на тяжко хвору людину.

— Скільки коштує цей щоденник? — видушив він із себе, ухиляючись від Істменового погляду.

— Тисячу,— недбало кинув Кокс.

— Так у нього ж є тисяча. Він же одержав від ТЕТС дев'ять,— сказав Істмен.

Кокс терпляче пояснив:

— Нічого в нього нема. Його дружина багато тринькає на туалети. Інакше з нею ніхто й у готель для побачень не схотів би піти. А .решту грошей, одержаних від ТЕТС, він витратив на те, щоб зам'яти розслідування. Становище його трагічне.

— І що ж станеться, коли він не заплатить? — спитав Пічем.

6*

163

— Тоді йому доведеться подати у відставку. Це просто жах, що в людей, з. якими входиш у ділові контакти, є ще й особисте життя! Гейл відразу прибіг зі своєю бідою до мене, бо я його найближчий друг. Ні про яку грошову допомогу він спочатку й слухати не хотів. "Це все фальшива честь мундира,— сказав я йому.— Твоя біда — моя біда". Панове, треба якось зарадити лиху. Така людина, як Гейл, не повинна вилетіти за борт через якусь дурницю. Це була б непростенна річ з погляду гуманності. Але й з чисто егоїстичних міркувань ми повинні врятувати Гейла, панове!

У крамниці, вже попрощавшись, Кокс іще на секунду затримався. Поправляючи капелюха, чи то хвацько примаюючи його, він спитав:

— Міс Поллі, напевне, ще не повернулася з Шамоні? V — Ще ні,— хрипко відповів Пічем.

Коксові набрехали, буцімто Поллі поїхала в Швейцарію, завершувати освіту. Пічем уже думав був заради повнішої ілюзії підробити поштові листівки від Поллі з пейзажами

Шамоні. Але потім вирішив, що краще цього не робити. Адже і?ано чи пізно однаково доведеться відкрити Коксові всю прикру історію, коли її буде владнано. Тому краще не нагромаджувати зайвої брехні.

Кокс ні разу не забував спитати про Поллі.

Пічем мав зустрітися з Гейлом і Коксом уранці другого дня в лазні. Кокс принципово зустрічався з членами ТЕТС тільки в "Ваннах Фезера" й тільки по понеділках, не зважаючи ні на які втрати часу.

Кокс і Гейл зустрілися там за півгодини до того, як мав прийти Пічем. Вони неквапливо роздяглися самі, без допомоги масажисток. Гейл, гладкий чоловік років за сорок, сказав:

— Ти ж знаєш, Вільяме, я завжди був проти твоїх шурів-мурів з Евелін! Ти тільки посварив її з Ранчем. Хто-хто, а я добре знаю, які сцени ревностів улаштовував їй Ранч через тебе! А її всякий нервовий струс на кілька днів вибиває з колії. Та й я теж весь час ходжу сам не свій, коли в неї щось не гаразд. Я ж так дорожу нею! Та й взагалі — готель для побачень! Це в тебе просто якась

* хвороблива пристрасть. Я просто дивуюсь, як вона не підхопила кропивниці. Там же простирала міняють що дві години, і вони ніколи не встигають як слід висохнути. А головне — самий факт: готель для побачень! Я не знаю жінки, вразливішої за Евелін. Напевне, оті вологі простирала мають для неї якусь протиприродну принаду. Це в неї просто збочення. А в усьому іншому вона така природна. Якраз це в ній найпривабливіше. Цієї історії я тобі ніколи не пробачу. Річ не в наслідках, їй же богу, мені на них начхати, ти ж мене знаєш. Але ж тепер доводиться принижуватись і канючити в цих крамарів якусь нещасну тисячу фунтів! Знаєш, як мені гидко! Яке їм діло до моїх особистих справ? Вони можуть з повним правом сказати: "Пане-доброДію, ми маємо з вами ділові стосунки, але оплачувати ваші особисті витрати ми не зобов'язані!" Найрадініше я зараз устав би й пішов звідси. Я, кінець кінцем, на державній службі!

Кокс глянув на нього й проказав за ним:

— Так, ти, кінець кінцем, на державній службі.

— Хотів би я знати, звідки той Гон узяв твого щоденника, — буркнув Гейл, кладучи на стільчик шкарпетки.

Обидва повлазили в дерев'яні шапки. Гейл брав грязьову ванну, Кокс купався в настої з якихось трав.

— Подумай тільки, — лігши в воду, знову почав скаржитись Гейл, — до якого педантизму в питаннях честі зобов'язує нас служба! На дрібніші махінації в нас, звісно, дивляться крізь пальці. Я не хочу розповідати про те, що робилося й робиться в нас у міністерстві; Великобританії ми взагалі не будемо зачіпати. Я про все це нічого не знаю і як англієць не хочу знати. Але ж подумай, які ладі шматки уриває пан фон Бісмарк у себе в Німеччині! Ото справді велика людина! Збиває собі добрячі маетки й водночас веде до розквіту свою країну. Нас, державних діячів, судять не завжди справедливо. Бачать ізолювано той чи інший урядовий захід і виносять йому вирок. А що вони про ті заходи

знають? Кажуть, що той чи той дипломатичний крок його був хибний, але ж висновок цей роблять тільки з його зовнішніх, поверхових наслідків. Який наївний підхід/ Хіба вони знають справжню мету того заходу? Коли кайзер Вільгельм послав телеграму президентові Крюгеру, чиї акції тоді піднялись і чиї впали? Звичайно, про це питають тільки комуністи. Та все-таки, між нами кажучи, не тільки вони: дипломати теж. Такі міркування видаються примітивними, але вони дуже недалеко від істини. Навчитись мислити примітивно, елементарними уявленнями,— це головне. Примітивне мислення — це мислення великих людей. Політика — це продовження комерції іншими засобами. І саме тому ми повинні дбати, щоб на нашу особисту честь не впала навіть найменша тінь. Коли вийде наверх ця готельна історія, мене з ганьбою виженуть із міністерства. Проти такої підозри ніякі заслуги не допоможуть. Але, зрештою, я маю почуття честі, і воно не дозволяє мені торгуватися з цими гендлями.

Його тираду перебив прихід Пічема. Всі троє прийняли парову ванну. Коли вони, підклавши під голови мокрі від пари рушники, лягли на тапчанах охолонуті, Пічем нарешті озвався. Він говорив тихо, немов хворий; та він і справді був хворий:

— Наше співробітництво, містере Гейл, виявилось не надто щасливим. Усупереч нашим палким сподіванням, ви, як нам довелося почути, не змогли забезпечити купівлю суден урядом. Це означає для нас великі, величезні збитки.

Гейл у відповідь щось буркнув. Він лежав, випроставши ноги, й поплескував себе маленькими пухкими ручками по жирних грудях.

Пічем провадив далі, так само тихо, наче з зусиллям:

— Усі ми зовсім дрібні підприємці, і наші гроші зароблені в поті чола. Я сподіваюсь, ви зробили все залежне від вас?

Повернувши голову, він глянув на статс-секретаря. Той мовчав. Вигляд у нього був не надто імпозантний. Кокс зробив помилку, продемонструвавши його без мундира. Голяка це була надміру розжиріла, неінтелігентна людина, а не поважний урядовець. Дещо в його зовнішності особливо впало в око Другові Жебраків.

І його тон ледь помітно, але все-таки безперечно змінився:

— Ми чули від містера Кокса, що вас спіткали якісь особисті неприємності, і вони заважають вам у роботі. Нам дуже шкода. Чи допоможемо ми вам, якщо визволимо вас від тих турбот?

Гейл знову щось буркнув. Йому хотілося зирнутися з Коксом. Розмова набирала непередбаченого напрямку.

— Ви знаєте,— вів далі Пічем,— що нам не пощастило з придбанням транспортних суден. При ближчому огляді ті судна виявились не такі добрі, як нам їх описали. Ми чули також, що й вам через це загрожують якісь труднощі. Ми добре розуміємо, що ваші особисті турботи ускладнюють подолання цих труднощів. Тут я змушений згадати й про деякі власні приватні обставини: я вбачаю у містері Коксові свого майбутнього зятя.

Кокс ліниво повернувся й ледь здивовано глянув на Пічема. Йому /іараз пригадався один момент, коли той у себе в крамниці спитав маклера, за скільки він випустить його

з цієї корабельної афери. Пічем ще тоді справив на нього досить чудне враження, про яке він згодом забув.

Тим часом Пічем говорив далі. ' — Ми повинні, — сказав він зовсім спокійно, — все-таки спробувати використати ті перші судна.

Його співрозмовники змовчали. І Пічем аж тепер зрозумів те, про що в Саутгемптоні він іще не здогадувався: ці панове самі збиралися використати старі судна!

Кокс зловісно засміявся.

— Ах так! — мовив він. — Значить, за цю паршиву тисячу ви хочете тепер, в останню хвилину, зіпхнути урядові свої старі ночви?

Тепер змовчав Пічем.

— Це вимога ТЕТС? — раптом різко спитав Кокс. Пічем, не підводячись, повернув до нього голову.

— Ні, — відповів він, — моя.

За кілька хвилин Гейл почав лаяти лондонські тумани. Пічем йритакував йому. Вони розійшлися по кабінках одягатись, а потім, на вулиці перед лазнею, домовилися про все інше. Кокс більше не промовив і слова.

Тепер, після кількох місяців пекельної тривоги й блукання помацьки в темряві, у Джонатана-Джеремії Пічема нарешті спала полуда з очей.

Звичайно, починаючи розмову з статс-секретарем, він ні на мить не вірив, що зможе відкрутитись від задоволення його безпідставних претензій або хоч домогтись за це бодай найменшої віддяки. Тільки з давньої звички — адже діловій людині несила збагнути, як це можна віддати щось, нічого не одержавши натомість — він сушив собі голову, чого б зажадати від Гейла, принаймні для годиться. Йому просто здавалося нестерпним таке приниження — цілком відкрито давати гроші ні за що. Так більш-менш спритний бізнесмен, задля збереження власної репутації рятуючи свого брата від неминучого банкрутства, намагається виманити в нього хоча б заощаджені про чорний день гроші; або ж, кинувши жебракові цвілу скоринку, наказує йому викопати яму в садку, яку потім звелить іншому жебракові засипати. Та коли Гейл відповів мовчанням на його пропозицію використати все-таки старі судна, це страшенно схвилювало Пічема. Він раптово прозрів.

Але прозрів він тільки для нових страждань.

Отже, уряд одержить не нові саутгемптонські судна, що загрожують йому, Пічемові, крахом, а старі, негодящі! Кокс і цей поганець Гейл нещадно видушували з недолугого, беззахисного, простодушного Товариства експлуатації транспортних суден усі соки, до останньої краплі. Куплять вони нові судна чи не куплять — урядового контракту це зовсім не стосувалось; але Товариство мусило за них заплатити. І так задумано з самого початку.

Те, що Кокс не поділився цим планом з Пічемом, страшенно злякало його. Адже в усьому іншому маклер ставився до нього, як до свого майбутнього тестя. —

І водночас Пічем тепер нічого так не боявся, як того, що Коксові заманеться негайно побратися з Подлі. Правда, Кокс не виявляв ніяких ознак нетерпіння.

Передаючи Коксові за дорученням ТЕТС гроші для Гей-ла, Пічем несміливо завів мову про дочку. Маклер спочатку мовчав, потім став запевняти Пічема, що він не має наміру напосідати на Поллі. Він хоче, щоб його полюбили заради нього самого. І хай містер Пічем не турбується. Хоч би як поставилась до нього міс Поллі, він, Пічем, назавжди лишиться для нього її батьком. А для нього самого це велика радість — хоч раз у своєму житті, в якому було вдосталь бруду, принести жертву глибшому й чистішому почуттю. Містер Кокс належав до досить поширеного типу людей, які не соромляться говорити що завгодно.

Пічем вислухав його з незворушною міною і в тисячний раз вирішив за всяку ціну звінчати Кокса зі своєю дочкою. Коксові балачки здавались йому занадто ефемерними, а його мотиви занадто благородними, щоб мати якусь вагу. А втім, Кокс уже самою корабельною аферою довів, що грішми містера Пічема він не погребує.

Після всебічного обговорення на Олд-Оук-стріт' вирішили зробити ще одну спробу вплинути на містера Макхіта. Може, пощастить притиснути його в діловій сфері.

Одного дня, якраз у розпалі великого рекламного розпродажу, Макхіта сповістили, що в його крамницях і перед ними несподівано зібрались цілі юрми жебраків. Вони рилися в товарах, не шкодуючи критичних зауважень. Гучно лаючись, перекопували вони весь крам або ж, постававши по двоє — по троє на вулиці біля дверей крамниць, уголос гудили той непотріб, що, мовляв, продається тут. Оскільки людям, щоб потрапити до крамниць, треба було пропихатися поміж страшенно брудними жебраками, більшість покупців просто повертались і йшли геть. Макхіт сховався глянути і справді побачив перед кількома крамницями посланців свого тестя. Спершу він думав був викликати поліцію, але потім напав на кращу думку: порадив крамарям у п'ятницю, день найжвавішої торгівлі, виставити у вітринах написані від руки плакати:

ТУТ НАВІТЬ ЖЕБРАКИ МАЮТЬ ЗМОГУ КУПИТИ ДОБРІ РЕЧІ

Ця історія потрапила в газети, і Д-крамниці здобули нечувану популярність. Отже, містер Пічем знову пошився в дурні.

Та хоч його зять і передбачав, що спіткає на своєму шляху ще багато перешкод, однієї з них він усе-таки не догледів. Зустріч містера Пічема з високим урядовцем із морського міністерства, яка відбулась у лазні Фезера й коштувала Пічемові так дорого, ще мала дуже несприятливо відбитися на сміливих планах містера Макхіта. Віднині перед містером Пічемом невідступно маячили троє напханих солдатами старих трухлявих корит, що гойдалися на хвилях океану. Який грандіозний задум!

Розпродаж

Макхіт ділив свій час між ОТарою і Фанні Крайслер. З першим він звичайно зустрічався в одній перукарні, куди разом з ОТарою приходило ще двоє з Блексмітського майдану — Фазер і Груч, досвідчені грабіжники. Звідти вони йшли в яку-небудь пивничку поблизу і там розробляли плани найважливіших операцій.

У Макхіта і тепер з'являлися добрі ідеї, та й організатор з нього був видатний, але наради з Фанні в ЦЗТ давали йому значно більше духовне задоволення. Скуповування товарів у збанкрутілих фірм потребувало не меншої спритності й, загалом кажучи, було

сучаснішим⁴ методом.

У цьому ділі він почував би себе як риба в воді, коли б не мав на своїй шиї контракту з Аароном.

Вже не одна довірча розмова в конторі ЦЗТ між Макхі-том, Фанні Крайслер та ОТарою кінчалася похмурою мовчанкою. ЦЗТ почало помалу завозити свої товари до Ааронових магазинів. Переведені на постійну платню скупники під командою ОТари розвинули гарячкову діяльність. Однак відразу стало ясно, що хоч для Д-крамниць ЦЗТ було б майже невичерпним джерелом товарів, але щоб постачити таку величезну кількість їх, яка була потрібна для спільного рекламного тижня з трохи не вдвічі більшою фірмою Аарона, потужності Товариства замало. У перші ж дні запаси найходовіших товарів майже вичерпалися.

Макхіт кілька днів ходив як прибитий. Він страшенно боявся признатися містерові Аарону й Опперам, що вирішальна битва з Крестоном, про яку в них стільки говорено, взагалі не може відбутись. Але потім у голові в нього помалу почав складатись один карколомно небезпечний план.

Ночами, лежачи поруч Поллі, він не одну годину обмірковував своє загрозливе становище. Йому думалося легше, він бачив ясніше, коли чув її спокійне, довірливе дихання. Саме в ці години до нього приходили найсміливіші ідеї.

Одного ранку він, не порадившись ні з Фанні, ні з ОТарою, пішов до Аарона й сказав йому таке:

— Нам не слід робити ставку тільки на рекламний тиждень. Треба вимотати Крестона ще до початку його власної рекламної кампанії. Найкраще буде, коли ми почнемо знижувати ціни негайно. ЦЗТ може забезпечити нас і тепер, і потім, а Крестон ще не наготував дешевих товарів.

Аарон замріяно глянув на нього. Йому щось не подобалося в цьому Макхіті. Як на бандита в нього був занадто доброзвичайно-обивательський вигляд, але як на доброзвичайного обивателя — занадто бандитський. Та й волосся на його редькуватій голові було замало. Аарон же надавав ваги таким дрібничкам.

Але зрештою він погодився. Його дружина останнім часом ходила разом із місіс Макхіт по магазинах і розповідала про подружжя Макхітів тільки гарне. Аарон дізнався від неї, що вони тепер живуть дуже ощадливо. Макхіт вечорами сам перевіряє домашні витрати за день. Він дотримується того погляду, що фунти складаються з пенсів.

Крім того, Макхіт знайшов підтримку Оппера-старшого. Жак Оппер сам узяв участь у реорганізації системи заробітної платні персоналу Ааронових крамниць. Він був захоплений ідеєю олімпійських змагань між продавцями й палко вихваляв Макхіта як автора цієї ідеї. Продавці почали одержувати процент із прибутку; віднині вони були зацікавлені в процвітанні фірми не менше ніж самостійні крамарі. Змагання розгорялося.

Більшу увагу приділили рекламі. Крамниці постачались надзвичайно щедро, збільшився асортимент. Невеличкі конурки Д-крамниць теж були вщерть напхані товарами. Людям, які купували щось одне, лізло в очі й інше. Зваблені дешевими

цінами, вони накуповували стільки всячини, скільки могли піднести. Великі оголошення, написані кольоровими олівцями на обгортковому папері, сповіщали публіку, що їй трапляється єдина й неповторна нагода за ті самі гроші купити вдвічі більше речей. Люди виходили, з крамниць, наче злодії, сповнені таємного-страху: ану ж крамар в останню хвилину збагне, що назвав ціну в пенсах замість шилінгів.

Макхіт не знав втоми. Він сам ходив із крамниці в крамницю й підтримував крамарів порадами, а також чеками й товарами. Але головним його ділом було добування величезних кількостей якнай дешевших товарів, почасти закуплених дуже далеко — аж у Данії, Голландії й Франції. Його Центральне закупне товариство під керівництвом ОТари працювало день і ніч.

Було виявлено, що деякі партії товарів — крадені. Уперше ці товари помічено в одній з Д-крамниць на Малбері-стріт, власницю якої звали Мері Свеєр. Заявили про підозрілі товари жебраки.

Макхіт відразу вилучив ті партії з усіх своїх крамниць, здав їх поліції й навіть віддав їй на поталу кількох дрібніших членів банди.

І все-таки він довго не міг угамувати тривоги. Він передчував, що його тесть іще не сказав свого останнього слова. Напевне, йому просто поки що не трапилося нагоди.

— Ненависть твого батька, — сказав Макхіт Поллі, — має якісь сторонні причини. Напевне, цей Кокс ще більше прибрав його до рук. Він не кидає інтригувати проти мене. На саму згадку про нього мене досада бере. Я сподівався, що він кінець кінцем змириться з фактами. Адже я, зрештою, пнуся із шкури тільки для того, щоб забезпечити собі й тобі сякий-такий достаток.

Але невдовзі його так закрутило у вихорі подій, що він вовсім забув про цей свій клопіт. Концерн Аарона й Д-крамниці надрукували у великих газетах оголошення, що членам родин учасників війни вони продають товари зі знижкою і мають намір, відкриваючи нові крамниці, віддавати перевагу перед іншими орендарями вдовам загиблих у Південній Африці солдатів.

Цей крок здобув загальне схвалення.

Ціни знижувано всілякими можливими способами, Крестон дуже скоро відчув шалену конкуренцію й змушений був також спустити ціни. Національний депозитний банк напружував усі сили. Міллер і Готорн цілі ночі просиджували з Крестоном над рахунками. Конкуренція поглинала страхітливі кошти. Півтора Сторіччя вже не важилися глянути один одному в очі. Вони дуже гостро відчували свою відповідальність.

Щоб іще дужче розпалити їхній азарт, Макхіт через посередників запропонував їм поновити контакти. Це мало наштовхнути їх на висновок, що Комерційний банк, який стоїть за спинами Аарона й Макхіта, помалу видихається і брати Опери потаємці шукають шляхів до Б. Крестона. Вони й справді зробили такий висновок і що раз спустили ціни на деякі дрібні предмети. А тому Ааро-нові й Макхітові теж довелося знову знижувати ціни. А великі рекламні кампанії обох фірм стояли вже на порозі!

Публіка давно зрозуміла, що між Аароном і Крестоном розгорівся вирішальний бій.

Вона зрозуміла також, що це нагода накупити дешевих речей. І вона відважно купувала. Проте деякі господині вичікували ще нижчих цін. У Гнані жадобою, вони бігали по крамницях і прицінювалися.

Аарон уже почав готуватись до переходу на стандартні ціни. Тільки за цією роботою він зміг оцінити по-справжньому свого нового компаньйона. Кидаючи погляд на його плескату лисину, він щоразу мимоволі думав: а чи зумів цей чоловік написати хоча б коротенького листа без жодної орфографічної помилки? Але рахувати в думці Макхіт, безперечно, вмів.

Невдовзі мало виявитися, що він уміє й більше.

ЦЗТ повинне було тепер наготовляти запаси для великої рекламної кампанії, що мала перевершити всі дотеперішні заходи. Крамниці Аарона радо приймали від ЦЗТ все, що їм привозили, навіть не дякуючи. Щоправда, зиск від цієї торгівлі був не надто великий, бо ціни вже й тепер упали так низько, що про якийсь солідний прибуток шкода було й говорити. Але ж поки що компаньйони мали на меті лише остаточний розгром конкурента. У проведенні рекламного тижня Аарон цілком покладався на чудодійне ЦЗТ. Адже можливості Товариства здавались просто необмеженими.

Насправді ж вони зовсім не були такі.

Коли виявилось, що запаси катастрофічно тануть, з Мак-хітом у крамниці Фанні сталася справжня істерика. Крізь сльози він кричав, що його грабують, що він попав до рук розбійникам. Він, мовляв, робить усе, що в його спроможності, але ж із одного вола двох шкур не деруть! Він довше не витримає цього життя на вулкані. Не можна вимагати від нього більше, ніж здатна зробити одна людина.

Безпосередньою причиною цієї істерики була розмова з Жаком Оппером, що зобразив майбутній рекламний тиждень як олімпіаду й виписав Анрі Опперові фантастичну суму на рекламні публікації.

Фанні обклала Макхіта компресами й натерла до пояса арнікою. Він півночі проплакав і все дорікав їй, що й для неї він тільки боксер-професіонал, який задля її розваги повинен жертвувати своїм здоров'ям.

Як і багатьох великих людей, його жахали власні постанови, коли наставляв час здійснювати їх. Так Наполеон зомлів у ту мить, коли почався так довго готований ним державний переворот.

Але і цей настрій володів Макхітом недовго. Часом він бував веселіший, водив Фанні до шикарних ресторанів у Сохо і за келихом вина реготався разом із нею, уявляючи, які пики матимуть Аарон і Оппери, коли його великий план удасться. Фанні сміялася разом з ним, однак вона не знала, що це за великий план. Макхіт уже давно не розкривав своїх намірів ні перед ким, навіть перед нею.

Та переважали все-таки дні похмурого настрою. Люди ОТари, користаючись з ситуації, почали ставити нові вимоги. Одного дня, вже у вересні, ОТара через посланця викликав Макхіта на Нижній Блексмітський майдан.

Це була нечувана річ. Макхіт ніколи не показувався у своїх складах. З усієї банди ОТари тільки троє — сам ОТара, Груч і Фазер — знали його ще як містера Бекке-та. І

все ж Макхіт поїхав. Очевидно, сталося щось надзвичайне.

Він знайшов ОТару в перукарні. Звідти вони мовчки перейшли в сусідню пивничку. ОТара вибачився, що потурбував його, і сказав, що хоче поговорити з ним потай від Фанні Крайслер. Бо в банді, сказав він, діється щось дивне, й Фанні відіграє в цьому досить непевну роль. Нева система роботи вже не подобається членам банди. Тверді оклади здаються їм надто низькими. Він, ОТара, зразу ж почав підкручувати гайки, але Фанні виступає проти нього, де тільки може, й зриває всі його заходи... Вона, видно, в змові з Гручем — у всякому разі, той ревно допомагає їй бунтувати банду. Адже він недавно знову перебрався до неї в Лембет.

Макхіта ця звістка приголомшила. Досі він не мав сумніву щодо цілковитої вірності Фанні.

ОТара розповів іще, що вона почала компенсувати зниження платні, проведене в банді після початку конкурентного походу проти Крестона, процентною винагородою за рахунок ЦЗТ. Але банду це не вдовольнило. Вже з тиждень, як її робота розладналась. Сталося кілька актів саботажу, а деякі групи взагалі не виходять на роботу. ОТара спитав, чи не скаржаться Д-крамниці на скорочення поставок.

Макхіт нічого не чув ні про які скарги. Навпаки, власники крамниць саме тепер були особливо сповнені надій,

— Значить, вона купує товари десь-інде! — схвилювано вигукнув ОТара.— А вам вона, виходить, нічого не сказала про те, що тут у нас діється?

Розмазуючи пальцем пивну калюжу на столі, Макхіт скося зиркнув на нього своїми водяними*очицями. Потім гукнув офіціанта, попросив принести ще кілька міцних сигар і відіслав ОТару назад у склади на Райд-стріт, де банда нібито саме зібралась на нараду. ОТара нічого не знав про легальні закупівлі ЦЗТ. Макхіт вважав, що це зовсім не його діло, звідки ЦЗТ дістав квитанції.

Повернувшись, ОТара доповів, що нічого не можна вдіяти. Вони сказали йому тільки, що Фанні знав всі їхні вимоги.

ОТара вже всоте почав ремствувати на те, що Макхіт, відмовившись видавати поліції непокірних членів банди, зовсім позбавив його влади.

Удвох вони поїхали до мосту Ватерлоо, але крамниця Фанні була вже зачинена. Вони знайшли її вдома, в Лембет! У неї сидів Груч.

так само мовчав. Скося зиркнувши на Груча, з яким він суперечка, під час якої Макхіт

привітався дуже холодно, він вийшов у сусідню кімнату і, пошукавши в ампірній шафці, дістав коробку з сигарами. Він зробив це навмисне, аби показати, що він тут своя людина, і Фанні помітно зніяковіла.

1 Виявилося, що Фанні справді вважає вимоги банди справедливими. Люди домагалися нової зміни умов оплати. Вони хотіли знову працювати на власний ризик і одержувати гроші відрядно, за зданий товар.

— Платню занадто врізано,— закінчила Фанні.— Вони більш не згодні на такі умови.

— Так це ж ненадовгої — нарешті зволив озватися Макхіт.— Тепер товари мають бути

особливо дешеві. От Коли ми розчавимо Крестона, тоді можна буде підняти Ціни, а значить — і платню.

Отара грюкнув кулаком по столу:

— Вони просто користаються з кон'юнктури. От і все!

— Не можу ж я роз'яснювати їм у всіх подробицях нашу кампанію проти Крестона,— затялася Фанні.'--- Та вона їх і не обходить. Вони не знають, яка її мета, і не визнають, коли вона скінчиться. Вони просто хочуть одержувати те, що їм належить.

— Так нечесно...— сказав Макхіт неначебно зовсім байдуже.— То вони хотіли твердої платні, як службовці, то давай їм знов акордну оплату. Який же це кривий зв'язок між вождем і масами! Вони самі не знають, чого їмГ треба. То їм подавай те, то се! Учора — тверда платня, сьогодні — участь у прибутках. Таке до добра не доведе. Що ж це за вірність у щасті й біді!

— Годі вже тобі торочити про ту вірність у щасті й біді, Маку! — огризнулась Фанні.— Чи не вийде з цього щастя для тебе, а біда для них!

— Але ж можуть настати скрутні часи! — не здавався Макхіт.— Хто тоді візьме на себе всю відповідальність?

— Не бійся, вони самі візьмуть її на себе. Не будь такий тонкошкірий.

— Гаразд,— несподівано коротко промовив Макхіт.— Вони матимуть те, чого хочуть. Скажи їм, хай подякують тобі, Фанні.

І підвівся.

Фанні пильно подивилась на нього:

— Отже, вони знову здаватимуть товар акордно?

— Так, але на моє замовлення.

Він узяв з вішалки в передпокої капелюхи Отарії й Груча і з замисленим виглядом подав їм. Груч помітно здивувався.

— Мені ще треба обговорити з тобою дещо,— недбало мовив Макхіт до Фанні, і Груч з Отарою, насупившись, пішли.

Фанні провела їх униз, до дверей. Коли вона повернулась, Макхіт із якимось непевним виразом на обличчі стояв біля вікна. Відхиливши завіску, він дивився вниз, на вулицю.

— Може, Груч надумає вернутись — глянути, чи ще горить світло,— спокійно сказав він.— Ходімо-но краще в спальню.

І зразу рушив до дверей. Спальня була поруч із вітальнею, і вікна її так само виходили на вулицю. Пропустивши Фанні в двері, Макхіт погасив світло у вітальні.

— Досить із нас світла в спальні,— сказав він.— Тобі тепер треба економити. Адже процентна винагорода банді піде за твій рахунок.

Сівши на ліжку, він показав їй на оббите квітчастою тканиною крісло. Фанні сіла, стривожена і ображена. Звичайно він не підкреслював так своїх хазяйських прав.

— Ти що, ревнуєш? — зненацька спитав він.

Фанні безтямно витріщилась на нього. Потім засміялася:

— Саме це я хотіла спитати в тебе, Маку. Ти смішний.

— Тоді кажи все, що ти знаєш про мій план,— сердито пробурчав він.— Тільки все!

Фанні неабияк здивувалась: вона не знала про той план нічогісінько. Вона просто була за те, щоб ставитися до людей по-людському. Вона не хотіла скандалів і дотримувалась відомого принципу: живи сам і давай жити іншим. Можливо, тому, що до банди належав і Груч.

І коли Макхіт тепер розкрив перед нею свій план, вона видимо здивувалась. Він повірив, що вона не мала про той план ніякого уявлення, але, захопившись, розповів їй усе. Адже Фанні вміла слухати його, як ніхто.

У позиціях Крестона й Національного депозитного банку було чимало вразливих місць. І Макхіт побачив у цьому величезні шанси для себе. Як-не-як одним із основних клієнтів Півтора Сторіч був містер Пічем, і той-такій містер Пічем був його тестем. Але спершу Макхіт хотів поквитатись із своїми спільниками — Комерційним банком і Аароном.

— Я не можу боротися пліч-о-пліч із,,ним так самовіддано, без задніх думок, як би мені того хотілося, поки в мене є відчуття, що він хоче мене ошукати. Це відчуття весь час стоїть між нами. От коли я його провчу як слід, тоді нам, можливо, багато легше буде встановити між собою джентльменські взаємини.

Він мав намір найближчим часом припинити постачання Ааронових і своїх крамниць. Цим маневром він хотів поставити Аарона й Комерційний банк напередодні остаточної перемоги над Крестоном — "так би мовити, вже зі здобиччю перед носом" — у скрутне становище, лишивши їх без товарів для вирішального удару, щоб вони зрозуміли, наскільки залежать від нього. А потім ЦЗТ поновить контракти, продиктувавши вже інші ціни. У розпалі конкурентної боротьби, якраз перед початком великої рекламної кампанії, Аарон не схоче лишитися з порожніми складами. Коли ж він платитиме інші, нормальніші ціни, тоді можна буде зовсім відмовитись від нинішніх ризикованих форм закупівлі. Тому укладена того вечора нова умова з бандою ОТари була для Макхіта зовсім несподіваним щастям. Його тягло до респектабельного життя.

— Я хочу завести собі справжню домівку,— сказав він просто.— Людина мого віку повинна вже мати рахунок у банку.

Розговорившись, він повеселів і бадьоро походжав по кімнаті, енергійно пахкаючи сигарою. Силкуючись висловлюватись якнайзрозуміліше, він зовсім забув, що тільки-но сердився на Фанні за Груча. Крім того, він мав підозру, що вона частково розгадала його плани і саме тому так активно заохочувала поривання банди до самостійності.

А Фанні була в такому захваті від Макхітового плану, що ніяк не хотіла відпускати його. Тільки по дорозі додому, до Нанхеду, йому пригадалося, що Груч знову живе у Фанні. І Макхіт вирішив усе-таки трохи приструнчити її. А то вона зробилась надто самостійною.

Історичне засідання

Через кілька днів відбулося, за участю Макхіта, засідання правління ЦЗТ.

Макхіт відкрив його пропозицією, щоб чоловіки запаслися сигарами; про віскі й содову воду він уже подбав, бо нарада, напевне, потребуватиме великої затрати сил.

Потім він, перекочуючи в губах свіжу сигару, не без задоволення розгорнув перед собою на зеленому сукні столу папку з планом майбутнього рекламного тижня, що його він склав разом з могутнім Аароном. План той мав досить солідний обсяг і був розроблений дуже детально.

— Ми працювали над цими матеріалами чотири дні. У неділю я носив їх до Ворборн-Каслу. Жак Оппер сказа , що це буде олімпіада,, яку довго згадуватимуть у лондонських ділових колах.

Макхіт говорив повільно, спроквола. Відхилившись на дерматинову спинку стільця, він спитав Фанні, чи зможе ЦЗТ вчасно постачити їм потрібну кількість товарів. Цифри, які він назвав, були просто фантастичні.

Фанні всміхнулась і сказала, обернувшись до Блумзбері, який не розумів нічого і тільки сторопіло лупав очима на обох адвокатів:

— Ні в якому разі. Наші можливості майже вичерпані. Ми зможемо дати вам хіба що третину. Кампаній почалась надто рано.

— Дуже прикро,— сказав Макхіт і звів очі вгору.

— Але третину ми все-таки можемо дати,— хоробро запропонувала Фанні.

— Це аж ніяк не задовольняє нас при такому колосальному плані, як оцей. Жак Оппер каже, що з ним можуть зрівнятись хіба що олімпійські ігри стародавніх греків,— сухо відказав Макхіт.— Третину! Я дотримуюсь того погляду, що свої зобов'язання треба а<о виконувати до кінця, або не виконувати зовсім. Але чи наші обіцянки є справді зобов'язаннями в юридичному розумінні слова, а не тільки в моральному?

— Ми більше нічого не можемо зробити,— коротко сказала Фанні.

— Погано,— відповів Макхіт і знову підвів очі вгору.

— Кінчайте вже,— сказав один з адвокатів, Ріггер, якого вся ця комедія тішила куди менше, ніж Макхіта.— Отже, ви хочете кинути Аарона напризволяще?

— Як це "хочете"? Я мушу! Адже мої Д-крамниці теж постраждають,— невдоволено заперечив Макхіт.— Це буде дуже тяжкий удар для них. Я ж не можу робити для них виняток. Крестон проведе свій рекламний тиждень, а ми ні. Це велика прикрість. Але в нас більше немає товарів. Я не дарма порадив вам подбати про віскі. Наші сили вичерпуються, і ми матимемо щастя, якщо ЦЗТ витримав цю кризу. А тепер берімося до роботи. Я волів би уникнути відкритого конфлікту з Аароном. Потік товарів повинен зменшуватись поступово. А це треба організувати. Якщо ми не зуміли організувати як слід постачання, організуймо хоча б його затримку. І ще одне, панове. Ніколи не забувайте: де падає кволий, там дужий стоїть! Це закон життя.

— Давайте вирішимо основні питання,— коротко підсумував Ріггер.

Він не мав чо о сказати, але вся ця історія була йому не до смаку. Та Макхіт ще не скінчив.

— Це буде тяжке випробування для наших колег із Д-крамниць,— повільно промовив він, переклавши сигару в ліву руку, щоб узяти олівець,— але, на жаль, ми неспроможні полегшити його. Багато хто з них зволікає з оплатою процентів і розрахунком за товари, а нам тепер, коли настають сутужні часи, самим потрібен кожен пенс, який ми

їм позичили. Нехай подумують про сплату боргів. Ми допомогли їм свого часу, надавши кредити, а тепер нехай вони допоможуть нам, повернувши їх. Це буде тільки справедливо. Нам потрібні резерви, щоб перебути цю скру-ту. Ми повинні також пам'ятати, що вони всі пропадуть, якщо ми не вистоїмо.

Тепер злякалась навіть Фанні. Вона не думала, що ді-йдеться до цього. І навіщо Макові ті резерви? Що ж у нього лишиться, коли погорять його крамниці? Аарон похитнеться, але не впаде; Крестон, ворог, здобуде блискучу перемогу, хоча й тимчасову, як сподівається Мак. Але дрібні крамнички пропадуть, як мухи-одноденки.

А Макхит уже взявся до роботи. Він списав своїми карлючками всі папірці, що були під рукою. Отара відчував себе у своїй стихії.

Уп'ятьох вони точно розпланували порядок скорочення довозу товарів у крамниці; Макхит наполіг на тому, щоб Д-крамниці посадити на такий самий голодний пайок, як і Ааронові. Йому зовсім не хотілось давати Аарону й Комерційному банку підстави для будь-яких звинувачень. Виконувати цей план заходились негайно. Саме в розпалі кампанії розпродажу товари почали надходити до крамниць із перебоями.

Повіривши сліпо в невичерпність складів ЦЗТ, Аарон не уклав з Товариством нових твердих контрактів, де було б спеціально передбачено штрафи в разі затримки з постачанням. Аарон і його банк дуже стривожились і насамперед поцікавилися, чи Д-крамниці постачаються краще* їм доповіли, що й там виникла така сама нестача товарів. І справді, власники Д-крамниць штурмували контору ЦЗТ в Сіті, де люб'язна, як завжди, місіс Крайслер день у день замовляла їм зуби. А повернувшись додому, вони знаходили листи від містера Макхита, у яких той просив їх розрахуватися за кредити.

Прийшовши на виклик директорів Комерційного банку, Макхит поводився, як людина розгублена й боляче вражена такою несподіванкою. Він вийняв з портсигара сигару, а потім, похитавши головою, поклав її назад — немов йому тепер не до куріння — й сказав:

— Я передусім розчарований як людина. Мої крамниці в катастрофічному становищі. Щі бідолахи крамарі дуже витратились на попередню рекламу. Вони навіть власноручно писали великі оголошення, а тепер у їхніх крамницях порожньо, мов у мишачих норах. Покупців повно, а товарів — як виметено. І це перед першим жовтня, терміном, коли треба вносити орендну плату! Крім того, вони ж найняли на час розпродажу підсобних продавців. Та я про все це вже й не кажу! Зрештою, це тільки матеріальні втрати. Куди тяжче вразив мене моральний бік справи. Адже Блумзбері був моїм особистим другом. Як же він міг заподіяти мені таку кривду? Для мене це нечесний вчинок уже навіть не з погляду комерційного, а з чисто людського.

. Цієї пози Макхит додержував неухильно й послідовно. Він і не пробував ховатися від своїх колег із Д-крамниць; навпаки, він, як і раніше, відвідував їх. Із серйозною міною пояснював їм, навіщо йому так потрібні гроші, які він з них стягує; нітрохи не чванячись, як рівний, заходив до їхніх убогих комірчин, сідав на хиткі стільці, садив до себе на коліна дітей і всіляко намагався передати зневіреним крамарям хоч частку своєї впевненості й душевної твердості.

З жінками він говорив про їхні турботи, відкривав їм нові й нові джерела можливих заощаджень у хатньому господарстві, яких вони недогледіли. З чоловіками він розмовляв окремо.

— Мені зараз так само сутужно, та я й ознаки того не даю,— напучував він їх.— Будьте в ці тяжкі дні підпорою своїй дружині.

Таким чином він виявив якості природженого вождя й довів на ділі, що, маючи непохитну волю, можна казати що завгодно.

Він знав цих маленьких людей. Їхні похмурі обличчя не лякали його. Вони повинні були зціпити зуби й вистояти.

— Тільки сильні виживають,— казав він, пильно дивлячись їм у розгублені очі. Й вони довго не могли забути цього погляду.

Як свідчить історія, саме ці верстви населення мають особливу схильність до концепцій, що схвалюють перевагу сильного над слабким.

А втім, у ті дні Макхіт і з Поллі розмовляв тільки в такому тоні. Він вимагав від неї якнайсуворішої ощадливості. Він хоче голодувати разом із своїми людьми, казав він їй серйозно. Він почав купувати дешеві сигари й менше курити і навіть відмовився від однієї з передплачених газет.

— Вірність за вірність,— казав він.— Я вимагаю від них дуже багато* вимагаю майже неможливого. Як казала спартанська мати своєму сину, що йшов у бій: "Або з щитом, або на щиті",— так і я кажу своїм колегам із Д-крамниць: "Або пан, або пропав". Але в такому разі я й сам повинен бути вірним їм у цю тяжку годину. Тепер ти розумієш, чому я обмежую твої господарські витрати.

Він спробував поговорити по щирості з Жаком Оппером. Але той чомусь раптом став навдивовижу небагатослівний. Він тільки сухо сказав, що людина без талану для нього так само не існує, як людина без розуму. Співчуття до невдах — це слабкість.

Макхітові еллінська філософія здалася трохи надміру жорстокою.

Дарунки

У Макхіта на складах лежали ще великі запаси полотна й вовни. Незадовго перед постановою ЦЗТ припинити постачання крамниць він добув велику партію полотна, пограбувавши одну ткацьку фабрику в Уельсі, і тепер не знав де його подіти.

Газети знов рясніли повідомленнями про війну в Південній Африці. Запеклі бої точилися не тільки в Лондоні, а й у Трансваалі. Неіміщі маси терпіли не тільки від зіткнення чийось інтересів у Лондоні,— згадаймо хоча б усіх отих Томів Смітів та Мері Свеєр, що в ці дні в розпачі ждали товарів,— а й від зіткнення інтересів у Південній Африці.

Тут треба було знайти якусь раду.

Почали утворюватись комітети допомоги. На порятунок кинулись дами з вищого світу. Всі, від малого до великого, змагалися у завзятті. В пишних палацах і в пансіонах ніжні ручки розсмикували клапті полотна на корпію для поранених, шили сорочки, плели шкарпетки для хоробрих вояків. Слово жертва набуло нового звучання.

Макхіт послав Поллі в кілька таких комітетів. Він мав на меті знайти вигідні канали

збуту для свого полотна й вовни. І Поллі просиджувала всі вечори в імпровізованих майстернях, де дами за чашкою чаю шили чоловічу білизну. У всіх були незмінно поважні обличчя, і всі розмови точилися під знаком жертви.

— Як вони зрадіють, одержавши такі гарні білі сорочки,— казали дами.

Пригладжуючи нігтем шви, вони говорили про велич Англії. І що старіші були ці дами, то кровожерніші.

— Ми занадто довго церемонилися з отими бандитами, що стріляють у спину нашим хоробрим томмі,— сказала одна літня, вельми поважна пані, що сиділа поруч Поллі.— Треба просто виловлювати їх і розстрілювати, щоб вони знали, як загризатися з нами, англійцями! Це взагалі не люди! Це дикі звірі! Ви чули, що вони затрують колодязі? Тільки наші солдати завжди дотримують законів чесної війни; але хіба цей набрид заслуговує чесного поводження? Як ви гадаєте, люба моя?

— А як відважно йдуть в бій наші солдати! — зітхнула друга, ще старіша, у величезних окулярах.— Під градом куль вони крокують уперед, мов на параді. І життя свого нітрохи не шкодують. Кореспондент однієї газети брав у них інтерв'ю. І всі вони відповіли йому те саме: "Про себе нам байдуже, аби тільки Англія могла з гордістю дивитися на нас".

— Вони виконують свій обов'язок,— суворо сказала перша дама,— виконуймо ж і ми свій!

І голки замигтіли ще швидше.

Дві молоденькі дівчини раптом чомусь захихотіли. Спаленівши, вони намагалися не дивитись одна на одну, щоб не пирснути на всю кімнату. їхні матері насварились на них.

Ще одна панночка, старша, років двадцяти, спокійно сказала:

— Як почитаєш у газетах, що там робиться на війні, та згадаєш тих вродливих юнаків у солдатській формі, то ніщо вже не тішить.

Обидві молоденькі дівчини таки пирснули. Вони ні на мить не припиняли боротьби зі своєю легковажністю, розпачливо давилися, корчиди поважні гримаси; їх аж трусило, аж судомило від зусиль стримувати сміх.

Однамолода дама зглянулась на них:

— Ви знаєте,— ■• підняла вона нову тему,— я як побачу наших відважних томмі у їхніх пропотілих, обшарпаних мундирах та як подумаю про страшні бої й злигодні, що їм довелося зазнати, то ладна їх усіх цілувати, отаких як є, невмитих, пропотілих, скривавлених! Слово честі!

Поллі скося зиркнула на неї.

"Як правильно каже тато,— подумала вона, схиливши кругленьке личко нижче над шиттям,— що після перемог треба посилати по милостиню обдертих, нужденних, покалічених солдатів, а після поразок — чепурних, симпатичних. У цьому вся таємниця".

Потім розмова зійшла на дарунки.

Дами посилали на фронт маленькі пакуночки з курином, шоколадом і листами,

перев'язані гарненькими бузковими й рожевими стьожечками.

— Найбільше тютюну на шилінг можна купити в Аарона на Міллер-стріт,— із запалом розповідала одна з дівчат.— Може, він і не дуже добрий, але ж їм байдуже, їм аби більше, так усі кажуть.

Солдати присилали листи з подяками, і панночки показували ті листи всім. Вони були витримані у вельми піднесеному тоні, і в них траплялися чарівні орфографічні помилки.

— Шкода, що не можна посилати листів разом із сорочками та шкарпетками,— сказала та дівчина, що купувала тютюн на Міллер-стріт.— Так було б куди цікавіше.

Старенька "в окулярах раптом обернулась до Поллі й прошамотіла:

— Як подумаю, що оце сніжно-біле англійське полотно скоро почервоніє від крові британського юнака, то я ладна тих нелюдів своїми руками душити!

Голос її аж тремтів від люті.

Поллі злякано глянула на літню даму. Її зсохла рука з голкою трусилася, нижня щелепа безсило відвисла. Поллі занудило, і їй довелось вийти. Дами забідкались, заохкали.

— Вона при надії,— перебіг поміж них шепіт.

Коли Поллі, ще трохи бліда, вернулась до кімнати й мовчки підсіла до гуртка кровожерливих швачок, одна

з них, глянувши на неї великими, лагідними, мов у корови, очима, сказала:

— Хай бог пошле вам хлопчика. Англії потрібні чоловіки!

Потім виникла ще інша тема. Озвалась гладка дама в квітчастому шовковому платті (всі знали, що її чоловік адмірал):

— А поведінка нижчих верств гідна подиву. Я записана ще в одному комітеті, ми там скубемо корпію. Приходьте й ви до нас. Там дуже приємне товариство. Так ось, минулого вівторка приходить до нас одна проста жінка — по ній добре видно, що в неї вдома не щодня є кусень чорного хліба,— й приносить чисто випрану, латану-перелатану сорочку. Каже, в її чоловіка є ще дві, а вона читала, що на війні багато тяжкопоранених. Коли я розповіла про цей випадок чоловікові, він сказав: "Оце справжня британська мати! В такої не одна герцогиня могла б повчитись!"

І вона гордо обвела очима всіх довкола.

— Кожний на своєму посту і кожний по своїй змозі! — суворо промовила вельможна бабуса обік Поллі.

Персик могла потішити свого чоловіка звісткою, що вона дістала запрошення в цілий ряд дуже поважних домів. Він був вельми задоволений, що зміг так вигідно зіпхнути свій товар, і підохотив дружину й надалі брати активну участь у патріотичній кампанії допомоги британським воїнам.

Містер N

Зустрічаючись із містером Аароном і Опперами, Макхіт щоразу скаржився на зрадливість свого колишнього друга Блумзбері. Але він відчував, що тепер треба ще дужче підкреслювати свою залежність від Центрального закупного товариства.

Особливо важко було приспати недовірливість Комерційного банку. Адже внаслідок маневру раптового припинення поставок банк потрапив цілком у руки ЦЗТ, і ні в якому разі не можна було дозволити, щоб Оппе-ри здогадалися, що це, власне, руки самого містера Макхіта.

Тому він скликав другу, суворо таємну нараду ЦЗТ. У протокол наради він був занесений як містер N. На нараді було затверджено проект витриманого в дуже чемному тоні й юридичному стилі листа до містера Макхіта, в Нанхед; у тому листі ЦЗТ коректно, але твердо заявляло, що ціни, зазначені в укладених свого часу контрактах, розглядались Товариством тільки як рекламні ціни. Запаси товарів на складах ЦЗТ останнім часом трохи вичерпались, але при першій змозі Товариство відновить постачання в достатніх масштабах — звичайно, на основі нових цін.

На загальний подив, коли все вже вирішили, десь годині

0 дев'ятій, підвівся Блумзбері й нерішуче спитав, чи такий крок не пошкодить власникам Д-крамниць.

Заперечення Блумзбері просто-таки ошелешило всіх.

Був тихий теплий вечір; учасники наради мирно сиділи навколо масивного стола. У відчинені вікна видно було освітлену газовими ліхтарями зелень каштанів по той бік вулиці.

Макхіт зразу відклав сигару і, звертаючись переважно до свого друга Блумзбері, виголосив невеличку промову, в якій підкреслив, що це справді означатиме для власників Д-крамниць тимчасові труднощі і нестатки, але всі ділові і взагалі людські успіхи ґрунтуються на вмінні в потрібну хвилину приносити жертви. Мовляв, падає кволий, а дужий стоїть. Так було завжди, так буде й повік. Нехай тепер власники Д-крамниць покажуть, чого вони варті.

І тут-таки наказав Фанні Крайслер якнайпильніше стежити, хто витримує це випробування, а хто ні. І для ОТариних скупників теж настала година такого вирішального іспиту.

А він, Макхіт, зі свого боку бере на себе цілковиту відповідальність за все. Кожного власника Д-крамниці, якого викине на вулицю Фанні Крайслер, викидає він сам. Хто в нього не вірить, той не може з ним працювати.

Та враз підвелась Фанні й, не дивлячись на Макхіта, сухо повідомила деякі подробиці про катастрофічне становище Д-крамниць. Адже на них просто накинули зашморґ 1 жорстоко душать. Більшість їх не протримається й місяця. І вона питає себе і решту присутніх: а чи не буде крах Д-крамниць смертельним ударом і для Товариства?

Вона закінчила свій виступ словами:

— Якщо ми не придумаємо сьогодні ж таки заходів допомоги їм, катастрофа неминуча. Макхіт відповів їй холодно і, видимо, здивовано: по-перше, краху зазнають щонайбільше власники Д-крамниць, а не самі Д-крамниці, а це різні речі; по-друге, Товариство само зараз не в такому становищі, щоб мати змогу опікуватися вдовами й сиротами. Крім того, він завжди дотримувався принципу: "Хто падав — хай падає", або навіть: "Того, хто падає,— ще й штовхни".

На цьому нарада закінчилась. Відбулася вона в суботу двадцятого вересня.

Йдучи додому, ОТара ще сердився на Макхіта за його заключний виступ. ОТару завжди дратувала Макова схильність до пози. Чого б ото заради якогось там Блумзбері прикидатись, ніби сам віриш у власні слова? А втім, Макхіт навіть у розмові віч-на-віч ніколи не скидав перед ним маски. Він ненавидів цинічну відвертість і навіть про найсумнівніші речі говорив тоном доброчесного* комерсанта. І цей тон завжди вражав соромливість ОТари.

Проте він сумлінно тримався їхньої умови і мужньо відбивав натиск своїх скупників, які знову кілька тижнів мусили сидіти без роботи — тепер уже не одержуючи платні. Товари зовсім перестали надходити до крамниць, і лист ЦЗТ, якого Макхіт мовчки передав директорам Комерційного банку, справив на них надзвичайно сильне враження.

За кілька днів усіх хазяїв Д-крамниць охопила страшенна паніка. Кожен з них мав зобов'язання перед домовласниками, кожен понавидавав векселів — то в рахунок оплати товарів, то ще за обладнання крамниці. Нещодавно майже одночасно відкрили з півдесятка нових Д-крамниць, які не встигли ще твердо стати на ноги. І тепер у них, природно, мусила виникнути думка, що їх продали великій фірмі. Їх охопив страшний розпач.

Тепер працівникам фірми Пічема часом траплялось ловити власників Д-крамниць чи членів їхніх родин, що пробували просити на вулиці милостині.

Оскільки агенти містера Макхіта викинули їх на вулицю, самотійність їхня значно зросла. Їхня незалежність досягла просто-таки нестерпного ступеня; вони не були прив'язані навіть до якоїсь постійної домівки. А, покладаючись на власні здібності, вони дійшли до того, що навряд чи хто з них важив більше ста фунтів.

Пічемові ж усі вони були ще ні до чого, бо мало ще минути принаймні два місяці, поки вони втратять і свою гордість.

Аарон і Оппери стояли перед загадкою. Спочатку тон їхніх розмов із Блумзбері був дуже різкий, та_ незадовго "перед рекламним тижнем вони стали навдивовижу лагідні. Ааронові крамниці вже звикли до дешевих товарів, мов до кокаїну. Вони не могли обходитись без них.

Макхіт не прийшов до Комерційного банку разом з Блумзбері. Він хотів переконати Аарона, що справді, як запевняв, остаточно розірвав стосунки з Блумзбері й уже кілька тижнів не буває в конторі ЦЗТ. Аарон і обидва Оппери — треба сказати, що їхнє ставлення до Аарона було вже зовсім не таке щире, як донедавна, — дуже упали коло лорда, який сидів з товстою Гаваною в малесенькому ротуку й, думаючи про Дженні, обіцяв зробити все можливе, щоб уладнати "непорозуміння". Від проведення рекламного тижня вирішили поки що не відмовлятися. Блумзбері запевняв, що ЦЗТ скоро зрушить з мілини й зможе відновити постачання. Прощаючись, усі щиро, подружньому потисли один одному руки. Всі мали почуття, ніби вони стали ближчі один одному як люди. Підвищення цін теж було згадане в розмові.

А Макхіта Жак Оппер навіть запросив на неділю до Ворборн-Каслу.

Цього разу Макхіт узяв із собою Поллі. Фанні довелось удатися до всієї своєї красномовності, щоб утримати туалет Поллі на середньому рівні. Макхіт хотів вичепурити її, йов герцогиню; це було б ще гірше, ніж минулого разу намір Блумзбері привести з собою Дженні.

Місіс Оппер дуже люб'язно прийняла Поллі.

Молода місіс Макхіт говорила і не забагато, й не замало; вона тільки дивувалася, чому це Оппери за столом так гучно плямкають.

Президента банку, містера Жака Оппера, Поллі просто зачарувала. Вона взагалі подобалась немолодим чоловікам.

Прогулюючись із Макхітом у парку, Жак Оппер показав йому на старезні, корчуваті дуби, між якими буяла * зелена травиця, й сказав:

— Бачте, мій любий Макхіте, всі вони стоять кожен окремо, на великій відстані один від одного. їм добре, правда ж? Я, знаєте, люблю мати справу з людьми, яким таланить. Цим деревам поталанило. І не кажіть мені, що тут нема їхньої заслуги, що це їх так завбачливо посадили садівники. Головне — у них чудовий вигляд!

Макхіт мовчки йшов поруч нього й подумки давав собі слово, що йому тала нитиме.

На жаль, у цю, здавалося б, таку повну гармонію, вкрався дисонанс: головний інспектор Браун сповістив Макхіта, що не може більше зволікати з його арештом. А коли той

запитав його про причину арешту — питання це раптом чомусь стало для Макхіта страшенно важким,— він дістав відповідь, що на нього впала підозра в убивстві крамарки Мері Свеєр.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Ясне панство, нині я для вас чарки перемиваю І перестилаю вам перини.

Кив хтось у руку пенні — мушу вклонитися йому,

І всі бачать мов дрантя і паскудну цю корчму

І не знають, хто це перед ними.

Та одного вечора здійметься крик на всю гавань,

І спитають: "Що це за гамір такий?"

І побачать, як сміюсь я над своїми чарками,

І скажуть: "Чого б то сміятись отій?"

І трищогловий красень, Корабель стогарматний, Увійде в наш порт.

Скажуть: "Дівчино, йди витирай свої чарки!" — І кинуть мені мідяка. Я його підніму І перину підіб'ю,

Та ніхто не ляже сю ніч у постіль свою.

Ще не знають вони, хто я така.

Та одного вечора здійметься гвалт на всю гавань,

І спитають: "Що це за гвалт страшний?"

І побачать, як стою я й дивлюсь у віконце,

І скажуть: "Який в неї усміх лихий!"

І трищогловий красень, Корабель стогарматний, Враз відкриє вогонь.

Ясне панство, отоді-то урвуться вам смішки,
Бо попадають крокви на голови вам.
Ваше місто геть усе буде зрівняно з землею,
І вціліє лиш дах над головою моєю,
І спитають: "Хто ж то мешкає там?"
І всю ніч не втихне галас біля цього дому,
І питатимуть: "Чому їх біда обійшла?"
І побачать уранці, як з дверей виходжу,
І скажуть: "Оце вона тут жила?"
І трищогловий красень, Корабель стогарматний, Чорний стяг піднесе.
І опівдні сто урвиголів зйдуть на берег І заглянуть у кожную хату. Переловлять усіх,
руки й ноги скують,
І в кайданах до мене на суд приведуть,
І спитають: "Кого на страту?"
І тоді тихо-тихо у гавані стане,
Як спитають, кому йти на смерть.
І почуєте ви, як скажу я: "Усім!"
А впаде голова,— промовлятиму: "Гоп!"
І трищогловий красень,
Корабель стогарматний,
Понесе мене вдаль.
Мрії посудниці
Ще раз двадцяте вересня

Крамниця трикотажних виробів Мері Свеєр була на Мал-бері-стріт, недалеко від мосту Ватерлоо. Завітавши до Мері, Ф'юкумбі застав її в малесенькій комірчині позаду крамниці, де вона, як і більшість власників Д-крамниць, жила з своїми двома дітьми. Саме приміщення крамниці було трохи просторіше, ніж у інших, і поділене завіскою на дві половини. В першій, від вулиці, стояв прилавок; за завіскою працювали при світлі газового ріжка швачки — двоє дівчат-підлітків. Комірчина Мері освітлювалась малесеньким віконцем, що дивилось у двір. Для швачок цього світла не вистачало, хоч двері до комірчини завжди стояли відчинені — адже груба була тільки там.

Жилось Мері сутужно. Її чоловік прислав їй з Мафе-кінга дуже мало. Він був одружений уже вдруге — заради неї розлучився з першою жінкою і мусив утримувати дві сім'ї.

Мері по вуха залізла в борги. Макхітового чека вистачило ненадовго. Правду кажучи, й сама вона була трохи недбала і не мала хисту до крамарства. Швачки працювали в неї мало не задарма — правда, й робота їхня була небагато варта,— але вона надміру любила похизуватися й щоразу давала їм попоїсти, тільки-но вони витягали свої тоненькі сендвічі з маргарином, що їх півдня жували за роботою. Мері хотіла завжди всім подобатись і любила, щоб люди вихваляли її за щедрість. У неї інколи можна було навіть позичити який шилінг.

Через усю вітрину в неї був наліплений аркуш паперу з написом: "ЦЯ КРАМНИЦЯ НАЛЕЖИТЬ ДРУЖИНІ ФРОНТОВИКА". Вона взагалі охоче розповідала покупцям про свого чоловіка, що мучився десь у Мафекінзі, або показувала вирізані з "Таймсу" стратегічні схеми, що ілюстрували становище обложеного міста. Вона мала дуже привабливий вигляд за прилавком; шкода тільки, що її крам був призначений більше для жіпок, ніж для чоловіків, а то, може, вона торгувала б успішніше. Але й тоді вони мусила б бути уважнішою й не загортати покупцеві замість одних кальсон двоє. Таке недбальство підриває довіру клієнтури.

Ф'юкумбі кілька разів заходив до Мері ввечері, після того як крамниця зачинялась, і сидів у неї, поки вона вкладала дітей спати та прибирала.

Вона розповіла йому, що має багато прикрас через отой напис у вітрині. Власники сусідніх крамниць звинувачують її в нечесній конкуренції. Вони кажуть, що служба її чоловіка зовсім не тичеться панчо та шкарпеток, які в неї й так занадто дешеві. Та й з патріотичного погляду такі написи — неподобство. Куди це годиться, що дружина англійського солдата змушена апелювати до милосердя публіки!

З цим останнім погодився й Ф'юкумбі.

Про Мака Мері говорила мало, а про Поллі майже й не розпитувала. Адже її роман з Маком фактично скінчився вже кілька років тому.

Відколи вона найняла швачок, справи пішли трохи краще, торгівля пожвавилась. Та незабаром почались перебої в постачанні. Вже зі зборів, на яких Макхіт оголосив про спілку Д-крамниць із концерном Аарона, вона повернулася додому вкрай стривожена. Адже це віщувало нове зниження цін, та й товари в неї тепер будуть не дешевші ніж у великих магазинах Аарона. До найбільшого населення Лондона, інтересам якого Мак закликав іти назустріч, їй було байдужісінько. Для неї Макові гарні слова означали приблизно се саме, що гарне видовище заметілі для бездомного волоцюги чи грізна краса дев'ятого валу — для корабля в чистому морі.

Всі крамниці тепер без упину знижували ціни. Фірма Крестона теж розпродувала свої товари за безцінь. І от саме тепер, восени, коли люди так охоче купують вовну, її у Мері не стало! їй прислали стандартне друковане попередження, що рекомендувало їй розтягувати запаси, бо нових надходжень товарів найближчим часом не буде.

І Мері відразу зовсім розгубилася. Вона була вже нездатна боротись. Безнастанні турботи й нездорові умови життя підірвали її сили. І взагалі вона занадто рано почала сама добувати собі шматок хліба. Її здоров'я було підточене частими й невмілими абортами. Взагалі третій десяток — це найкраща пора в житті людини, але тільки в тому разі, якщо вона не держить Д-крамниці в Сохо. Таких, як Мері, було повно і в Лондоні, й повсюди.

Спочатку Мері спробувала пробитись до Макхіта. Без успіху, звісно. Фанні Крайслер щоразу чимось забивала їй баки. Нарешті Мері погрозила, що піде до "Дзеркала", якщо Мак не зволить хоч поговорити з нею.

Та на нього й ця погроза не вилинула, і вона одного вечора пішла вдвох із Ф'юкумбі до редакції "Дзеркала".

Там її зустріли досить приязно й навіть пообіцяли грошей за матеріал проти цього Д-крамниЧного Наполеона. Редакція хотіла вивідати в неї що-небудь про походження його товарів. Але про це Мері сама нічого не знала. Товари тепер надходили від Центрального закупного товариства. Зате Мері розповіла їм, що Макхіт — це сам славнозвісний Ніж. її слухачі спершу пороззявляли роти, а потім вибухнули гомеричним реготом. Коли вона спантеличено промимрила, що це він порішив Едді Блека, вони, добродушно підсміюючись, поплескали її по спині й запросили повечеряти з ними.

У розпачі Мері пішла додому. Ф'юкумбі доповів про все Шчемові. Це був його перший більш-менш змістовний рапорт.

Пічем стояв, з котелком на голові, у маленькій темній конторці й здмислено дивився на солдата. Бірі, свого гладкого цербера, він вислав з контори. Як-не-як, а цей Макхіт — його зять.

Те, що повідомив Ф'юкумбі, ніяк не можна було використати. Чутки, нібито Макхіт — це Ніж, уже приносили Пічемові і його жебраки. Але Пічем, звісно, був не такий дурень, щоб побігти з цим відкриттям у поліцію. Там би з нього просто посміялись. Те, що ця людина піднялася з самого дна суспільства, не викликало сумнівів. Але те, що Макхіт — це сам Ніж, навіть Пічемові здавалося неймовірним. Та хоч би навіть це була правда, Пічема такі речі зовсім не цікавили. Нехай хтось іншгій марнує час, докопується до правди, яка має такий неправдоподібний вигляд. Правда — це ніщо; правдоподібність — це все.

— Кожному відомо,— не раз казав Пічем,— що злочинів імущих людей ніщо не приховує так надійно, як їхня неправдоподібність. Політики мають змогу брати хабарі тільки завдяки тому, що їхня продажність уявляється публіці чимсь тоншим, мудрішим, ніж вона в насправді. Якби хтось зобразив цю продажність у її натуральному вигляді, тобто незграбною й примітивною, кожен вигукнув би: "От недоладна робота!" — маючи на увазі викривача. А насправді ж тільки примітивні методи бувають успішні саме через свою неймовірність. Містер Гладстон спокійнісінько міг би підпалити Вестмінстерське абатство, а потім запевняти, ніби це зробили консерватори. Звісно, ніхто б Лому не повірив, бо, на думку всього світу, консерватори мають незрівнянно тонші засоби для досягнення мети; але й мі-стера Гладстона ніхто б навіть не подумав звинуватити. Хіба-таки прем'єр-міністр бруднитиме руки гасовим бідомом! Певна річ, кажуть прості люди, багатії ні в кого просто з кишені грошей не тягнуть. Та й справді, є ж різниця між тими способами, що ними Ротшільд прибирає до рук який-небудь банк, і звичайним пограбуванням банку! Хто ж цього не знає/ Але я знаю й інше; ті, чий фах — злочини великого масштабу,— це чи не єдині люди, які мають змогу робити й дрібні злочини безкарно. І вони дуже широко користуються цією можливістю.

Проте він наказав Ф'юкумбі не розривати взаємин із Мері Свеєр і спробувати вивідати в неї щось цікавіше.

І тому солдат останнім часом бував там мало не щодня. Він просиджував у Мері цілі вечори. Її гнітило невиразне відчуття, що десь у вищих сферах відбуваються події, які

несуть їй руїну й загибель.

'Макхіт, казала вона, підбив її вкласти в крамницю всі свої скромні заощадження, а тепер не хоче вирятувати її. Спочатку здавалось, ніби він справді бажає їй добра. І те, що вона не одержувала товарів, не дуже її обурювало. Нема їх — то що ж тут вдієш. Але ж у такому разі Макхіт повинен допомогти їй хоча б розплатитись за оренду приміщення.

— Це він мене занапастив,— казала вона.— Проти своєї долі годі боротися, Ф'юкумбі. Моя доля зветься містер Макхіт і живе в Нанхеді. Як мені часом хочеться накинутись на нього та обома кулаками в пику, в пику! Отоді б мені полегшало на серці! Якби мені хоч приснилось, що я поквиталася з ним за його підлість! Я весь час мрію, щоб мені таке приснилось, а воно так ніколи й не сниться. Я надто виморююся за день і сплю як убита.

А іншого разу вона скаржилась:

— Яж трушусь над кожним пенсом. Люди кажуть, що я забагато даю наборг. Мовляв, я надто добросерда. Та це чистісінька брехня. Коли я не продаватиму наборг, до мене в крамницю й не зайде ніхто. У мене ж купує сама голота.

Багатші йдуть у більші магазини, де є кращий вибір. А найгірше те, що*він відкрив на Клайз-стріт ще одну Д-крамницю. Оцим він зовсім підкосив мене. Цього я вже справді не ритримаю.

Та нова крамниця день і ніч не давала їй спокою, вона безперестану заводила про неї мову. І дедалі частіше в неї вихоплювалися слова, що їй лишається тільки з мосту та в воду.

Ф'юкумбі сидів і дивився, як вона складає на полицю картонні коробки. Полиця була висока, й Мері щоразу доводилося ставати навшпиньки. Солдат примостився на самому краєчку триногого стільця з продертим плетеним сидінням, на якому, за спиною в нього, ще лежав стос коробок. Він смоктав собі свою куценьку люльку, яку зумів урятувати там, де лишив ногу, і розумував. ' — Немає в тебе талантів,— повільно говорив він.— Тобі нічого продавати. Були в тебе такі-сякі груденята та свіже личко, але ти їх дуже швидко змарнувала. Ти віддала їх занадто дешево; а втім, за них, мабуть, ніхто б і не дав дорожче. Бо тепер від людини вимагають дуже багато. Бувають люди, просто напхані всілякими талантами, та ще й дуже ходовими. Постав навколо такого чотири стіни — й матимеш готову крамницю. А ми не такі — ні ти, ні я. Такі, як ми з тобою, продають біля моря солону воду. У нас талантів, як у курки зубів. Мені, правда, пощастило знайти пристановище, та, мабуть, теж не назавжди. Це, певне, просто випадковість. Я, правду кажучи, й сам ще гаразд не знаю, чого мене там годують. І я весь час сушу собі голову, як би його зробитись незамінною людиною. Я вже думав: може, щось таке для собак... Але ж їх зуміє доглядати будь-хто. Тут потрібне, знаєш, щось таке, щоб люди казали: "Де ж це той Ф'юкумбі? Покличте його скоріше, бо без нього нічого не виходить, уся робота стоїть. Ага, слава богу, от і він!" Я вже давно про це думаю, але так досі ні до чого й не додумався. Коли не маєш талантів, то треба пнутися з шкури, працювати до сьомого поту!

Дійшовши до такого висновку, він неспокійно засовався на стільці й знову почав настирливо випитувати в неї щось про Макхіта. Він неодмінно мусив вивідати про нього щось важливе, щоб Пічем не вигнав його на вулицю. Та його настирливість тільки збудила в Мері недовіру, й вона не сказала нічого, крім кількох загальних фраз, які він уже чув.

А то якось Мері удвох з однією літньою жінкою — теж власницею Д-крамниці, з якою вона познайомилась на тих самих зборах, де Макхіт оголосив про спілку з концерном Аарона,— ходила до ворожки. Потім Мері цілий тиждень розповідала Ф'юкумбі про ту ворожбу. Ворожка була не з дуже дорогих.

— Мабуть, вона й ворожить гірше за тих, що беруть дорожче,— сказала Мері.

Жила ворожка в будинку на задвір'ї, на шостому поверсі, й приймала клієнтів у кухні. Вона розкладала карти, навіть не сідаючи.

Свої віщування вона проторохтіла скоромовкою.

— Немов напам'ять,— розповідала Мері.— І карти розкидала абияк. А може, вона й навмання все казала...

"Ви людина, загартована в бурях життя,— сказала ворожка старенькій, яку привела до неї тривога за крамницю.— Ви звикли нав'язувати ближнім свою волю. Народилися під знаком Козерога. Долю свою ви тримаєте в руках міцно й упевнено, і врешті вас чекає великий успіх. Однак вам треба остерігатися двох пристрастей, що буяють у вашій душі, й не дуже довіряти одній дамі — її ім'я починається на Б. Вона може стати на заваді вашому щастю. В червні наступного року будьте особливо обережні, бо тоді Сіріус увійде в знак Терезів, а це для вас збіг несприятливий. Правда, це єдина небезпека, що вам загрожує. Іншої я не бачу. З вас один шилінг, мадам".

Мері запам'ятала все до слова. Вона навіть трошечки підсміювалася з ворожки, але й сама була б викинула шилінг, якби старенькій раптом не стало зле — вона з самого ранку ріски в роті не мала.

— Хочеться все-таки знати, що на тебе чекає,— сказала Мері,— та як же ти його визнаєш?

Після невдалої спроби використати "Дзеркало" Мері у п'ятницю рано знову пішла в антикварну крамницю до Фанні Крайслер. Фанні вжахнулась, побачивши її обличчя, й затримала її в себе аж до полудня, сподіваючись, що зайде Мак. Але Макхіт не показувався, і опівдні вони удвох поїхали до нього додому, в Нанхед, хоч Фанні розуміла, як це його вразить.

Поллі прийняла їх досить люб'язно. Вона запросила їх до вітальні, а сама, пов'язавши фартух, побігла на кухню приготувати чай. Усе це вона робила з підкресленою заклопотаністю, такою характерною для молодих господинь, для яких поранця з каструлями ще має в собі щось еротичне. Фанні якнайсуворіше заборонила Мері заводити мову про

свою біду.. Вони, мовляв, просто хочуть діждатися Мака. Та тільки-но Персик принесла чай, як Мері залилася слізьми. Чого там вона могла від нього діждатися...

І вона розповіла все, що могла розповісти,— звісно, за ..винятком тих безглузвих

звинувачень, що від них уже мало не луснули зо сміху редактори "Дзеркала". Зате вона розповіла про все, з чого, на її думку, впливали обов'язки Мака перед нею.

Поллі зацікавлено дивилася на неї. Вона навіть не сіла, так і стояла весь час із чайною тацею в руках.

Справа була ясна: Макхіт нав'язав нещасній жінці одну зі своїх "дешевих крамниць", а тепер покинув на голодну смерть. Він зробив би великодушніше, коли б просто вбив її довбнею, як різники вбивають худобу, якщо вже вона йому набридла.

Таця ледь помітно тремтіла у Поллі в руках, коли вона відповідала Мері. Вона сказала приблизно таке:

Про торговельні справи вона судити не може; але в те, що її чоловік ("мій чоловік") "нав'язав" Мері одну зі своїх крамниць, їй не дуже віриться. Мабуть, скорше він подарував їй ту крамницю. А що він кинув місіс Свеєр на голодну смерть — це звинувачення просто смішне, і вона, як дружина, повинна заступитись за Мака. Адже Д-крам-ницю держить не тільки місіс Свеєр. То не хотів же Мак "кинути на голодну смерть" усіх власників Д-крамниць. Це вже ні в які ворота не лізе. А про те, перше, вона скаже їй яЯ жінка жінці: те, що Мак дозволяв собі до одруження з нею, її анітрохи не обходить. Але вона скаже їй ще одне, теж як жінка: коли жінка сходиться з чоловіком, то звичайно сама знає нащо. Вона робить це на власний ризик і не має права потім вимагати від нього, щоб він її утримував ціле життя. А то б кожен чоловік ще до тридцяти років мав півдесятка сімей. І взагалі, якщо комусь не поталанило,, то не завжди в цьому винні інші.

Висловивши все це, вона досить різко поставила тацю на стіл. Настала тиша. Мері Свеєр вже не плакала, вона дивилась на молоду господиню тупим, бездумним поглядом. Фанні теж трохи сторопіла. Вона рвучко підвелась. Мері випростала згорблену спину й теж підвелася, хоч і повільніше. Вона довго, мов сліпа, намацувала на столі свою сумочку.

Поллі тим часом знов узяла чайник і заходилась наливати чай. Вона ще тримала чайник у руці, коли обидві жінки пішли.

Фанні хотіла була знову повезти Мері до себе. Але та похитала головою, немов у глибокій задумі, й сіла в перший трамвай. Аж коли він рушив, Фанні помітила, що він іде не в напрямку Малбері-стріт, де була крамниця Мері Свеєр. Бідолашній жінці, мабуть, уже в голові мішалось. Адже їй лишилось жити всього 27 (двадцять сім) годин.

До самого вечора Фанні розшукувала Макхіта. Вона побачила його тільки другого дня вранці, коли він на хвилюку забіг до неї в крамницю, занепокоєний і обурений оповіданням своєї дружини про їхній візит. Нагримавши на Фанні, він зажадав від неї точного звіту. Фанні з кам'яним обличчям розповіла все. Звісно, вона не могла зовсім відверто сказати, як не сподобалась їй поведінка Поллі. Вона відчула нараз, що й сама є тільки найманою робітницею. Ставлення Мака до всієї цієї історії так само не сподобалось їй.

Вона сказала й про нову крамницю на Клайз-стріт, і про те, що Мері Свеєр уже зовсім знемоглася й весь час погрожує втопитись.

Він тільки пронизав її лютим поглядом, коли вона сказала, що Мері дожидає його в себе на Малбері-стріт, і вибіг із крамниці. Якраз того дня мало відбутися друге засідання правління ЦЗТ і Макхітові ще треба було встигнути багато чого підготувати.

Через кілька годин він послав до Мері Фанні з запискою, в якій просив її чекати його о сьомій годині вечора в одному шинку біля Вест-Індських доків. Йому, напевне, пригадалося, що вона все-таки забагато знає про нього.

Прийшовши близько п'ятої години на Малбері-стріт, Фанні з полегкістю побачила, що крамничка Мері Свеєр відчинена. Мері, що сиділа за прилавком, тільки кивнула головою, коли Фанні віддала їй Макхітову записку. В крамниці був ще якийсь чоловік на дерев'яній.

Рівно о шостій годині Мері зачинила крамницю, відпустила додому швачок і незабаром повклала дітей спати. Потім удвох з Ф'юкумбі пішла до Вест-Індських доків. Таким чином, в останні години свого життя вона все ж таки була не сама. Дорогою солдат кілька разів забалакував до неї, але вона на всі його запитання відповідала тільки "так" або "ні". А біля дверей шинку вона його відіслала геть. Отже, даремно він проводжав її. А їй— же, думав він, так легко було розповісти йому що-небудь, що зміцнило б його становище в фірмі містера Пічема.

Як пізніше посвідчив шинкар, Мері прождала близько двох годин у шинку, майже безлюдному в такий пізній час. Потім, так і не дочекавшись Макхіта, вона вийшла й попленталась вулицею в напрямі доків. Шинкареві вона сказала, що піде назустріч тому чоловікові, якого дожидалася тут. Але вона не зустріла вже нікого й нічого.

За якихось кілька годин полісмен із двома портовиками витягли з води її труп.

Містер Пічем бачить рятунок

Відсилаючи Ф'юкумбі, Мері Свеєр попросила його ще зайти до неї додому наглянути за дітьми й віддала йому ключ. Тому він лишився ночувати в неї, бо інакше вона, повернувшись, не змогла б відчинити собі двері.

Уранці її привезли. До крамниці зразу збіглися сусіди, й солдатові пощастило непомітно вислизнути. Труп поклали на прилавку, бо ліжко в кімнатці було завалене коробками з-під трикотажу.

Солдат негайно розповів про все Пічемові, і той зміг негайно вжити потрібних заходів. Передусім Пічем спробував відтворити справжню картину події.

Він розіслав не менш як тридцять своїх жебраків на розвідки в район Вест-Індських доків, на Малбері-стріт, до антикварної крамниці Фанні Крайслер та в Нанхед. Коли слідчий з поліції прийшов на Малбері-стріт, там уже були Пічемові люди.

Пічем дізнався, що вантажники в доках годині о дев'ятій бачили жінку, яка швидко йшла до набережної. А по обіді, пішовши на Малбері-стріт забрати дітей і відвести їх до Фанні Крайслер, Ф'юкумбі приніс звідти записку, в якій Макхіт призначав Мері побачення в шинку. Меншенький хлопчик уже наджував ріжок цієї записки.

Ще до вечора Пічемові стало ясно, що це самогубство. Щоб упевнитись остаточно, він іще два дні вивідував, де перебував у момент смерті Мері сам Макхіт. Точно встановити

цьогс не пощастило, але з'ясовано незаперечно, що того вечора він з нею не бачився. Цього вже більш-менш вистачало для того, щоб висунути проти нього обвинувачення. Тверда впевненість у тому, що Макхіт справді непричетний до смерті Мері Свеєр, була необхідна ось із яких міркувань: коли б не так, Макхіт неодмінно мав би бездоганне алібі. Звісно, він якимсь випадком міг мати його й так, від цього Пічем не був застрахований. Але підготованого заздалегідь алібі Макхіт безперечно не мав. А справжнє алібі, ясна річ, ніколи не буває таке вірогідне й переконливе.

Пічем найняв доброго адвоката, що взяв на себе захист інтересів осиротілих дітей Мері Свеєр і передав матеріали прокуророві. Таке право давала Пічемові його почесна посада розпорядника доброчинних фондів.

Адвокат Воллі цілком погодився з міркуваннями містера Пічема щодо алібі містера Макхіта. Він сказав:

— Згідно з усім, що ми знаємо, я теж вважаю виключеною будь-яку причетність вашого шановного зятя до смерті місіс Свеєр. І тому мені здається дуже малоімовірним, що в нього є алібі. Він мимритиме щось на зразок "я сидів у рестбрані", або "був у театрі", або ж навіть "не хочу компрометувати даму". Остання версія, здається, в даній ситуації найбільше б відповідала вашим інтересам? Переконливе алібі треба підготувати, а готують його тільки тоді, коли збираються вчинити злочин. Готування алібі — це складова частина самого злочину, до того ж основна частина. Згадайте хоч би політику! Коли, наприклад, розпочинають війну, завжди мають наготові алібі. Я вже не кажу про державні перевороти. Винен завжди той, на кого напали. Нападник завжди має алібі!

Обвинувальний матеріал складався з власноручної записки Макхіта й свідчень колишнього солдата Джорджз Ф'юкумбі та двох жебраків, готових посвідчити під присягою, що в суботу о дев'ятій годині вечора вони бачили в районі Вост-Індських доків Макхіта в товаристві тієї самої жінки, яку їм потім показано вже неживу, — Мері Свеєр.

Містер Макхіт не хоче залишати Лондон

Макхіта заарештували тільки в четвер наступного тижня. Діставши звістку від Брауна, він переказав своїй дружині, що чекатиме її в одному готелі у східній частині міста. О'Тара відвіз її туди, і вони втрьох повечеряли. О'Тара вже встиг дещо розвідати, але він дізнався про всю 'цю історію з великим запізненням. Дивно, але Фанні Край-слер нічого нікому не сказала. А вона ж не могла не знати про смерть Мері Свеєр.

О'Тара сам ходив до Брауна. Браун так само запізно дізнався, що в справу замішане ім'я Макхіта. Перше розслідування провів Бічер із Скотленд-Ярду, справжній фанатик — він, раз натрапивши на хоч би який слід, не міг уже від нього відірватись. Бічер спочатку теж схилився до версії самогубства; для такої версії давав досить підстав опит власників інших Д-крамниць і кілька надрукованих у "Дзеркалі" статей про останні заходи Макхіта, які завели Д-крамниці в скрутне становище. Але після рішучої заяви, яку зробив через адвоката Воллі Джонатан-Дже-ремія Пічем, Бічер учепився за знайдений у покійної недописаний лист. У цьому листі Мері признавалась Макхітові,

що це вона анонімно посилала йому газетні вирізки, в яких згадувалося про Ножа, і натякала, що для нього самого буде краще, якщо він поставиться до неї "хоч трошки пристойніше". І починався цей лист словами: "Любий Маку!"

ОТара міг навіть сказати досить точно, коли загинула Мері,— близько дев'ятої години' вечора. Почувши це, Макхіт швидко глянув йому в очі. Дев'ята година була дуже несприятливим для Макхіта часом. О дев'ятій годині Макхіт сидів на нараді в ЦЗТ. А те, про що говорилось на цій нараді, та навіть і сам факт присутності Макхіта в конторі ЦЗТ ні в якому разі не повинні були виявитися, бо це означало цілковитий провал усіх заходів, здійснених за останні дні. Блумзбері хлопець дуже добросердий, але він, звісна річ, не стане брехати перед судом і свідчити, приміром, що вони там грали в бридж.

А тому Макхіт неодмінно повинен був зникнути і пересидіти десь за кордоном, принаймні поки Браун зможе зам'яти розслідування або поки закінчиться афера з Комерційним банком. ОТара наполягав, щоб Макхіт поїхав із Гручем і Фанні до Швеції й заразом організував там "закупівлі".

У справах фірми ОТара просив повноважень для себе, але Макхіт волів надати їх Поллі. Вони трохи посперечались, потім ОТара пішов.

Поллі слухала їх, бліда на виду, ні про що не питаючи. Вона розуміла, що вся ця історія — робота її батька. Щодо Мері Свеєр вона була переконана, що та втопилась, тільки аби помститися Макові. Але передусім Поллі нізащо не хотіла дозволяти, щоб Мак поїхав до Швеції разом із Фанні Крайслер.

Після вечері вони мовчки пішли додому. Коли Поллі, роздягаючись, гнівно заговорила про його майбутню подорож з Фанні, Мак засміявся й відразу пообіцяв не брати її з собою. Він запевняв, що у Фанні роман з Гручем. Та підозри Поллі не розвіялись. Вона вірила Макові в усьому, тільки не в тому, що стосувалося жіноцтва.

Пізно вночі він прокинувся, почувши її хлипання. Коли він спитав її, що сталося, вона спочатку всіляко викручувалась, а потім, домігшись від нього обіцянки, що він не розсердиться, призналася, що їй наснився якийсь дурний сон — не тепер, а вже з тиждень тому. Їй приснилося, ніби вона спала з ОТарою. Схлипуючи, вона питала, чи це дуже негарний сон. А Мак лежав біля неї, скований жахом, і мовчав.

— От бачиш,— казала вона,— ти таки розсердився. І навіщо я призналась? Тобі ніколи нічого не можна сказати. Хіба ж я винна, коли мені щось присниться? Та й снилось воно мені одну хвилинку, і я сама не певна, що то був ОТара. Аж як я вже прокинулась, мені здалося, що то він, і я дуже злякалась. Я ж ні з ким не хочу цього, тільки з тобою! Але ж хіба я відповідаю за свої сни! Я тоді зразу подумала: "Що мені тепер робити? Треба розповісти Макові, та й по всьому". Та потім мені спало на думку, що ти можеш не зрозуміти мене та ще візьмеш собі в голову, нібе мене цікавить ОТара, а це ж неправда. Він мені анітрохи не подобається. Ну скажи, що це не страшно, Маку! Мене так мучить той сон. Якби тобі зараз не треба було виїхати, я б і зовсім нічого не сказала. І більше мені такі дурниці не снились, ані разу. Або тільки про тебе!

Мак довго лежав і мовчав, хоч як вона горнулась та пестилась до нього. Потім хрипко, уривчасто почав допитувати її. Як воно було? Тільки точно! У ліжку? Чи вони навмисне

лягли для цього в ліжку? Чи він її тільки обнімав, чи було ще що-небудь? І чи вона опиралась, чи ні? І чи вона з самого початку знала, що це ОТара? І чому вона, зрозумівши це, як вона каже, аж під кінець, не відштовхнула його? І чи було їй приємно? А якщо не дуже приємно, то чом вона не відштовхнула ОТари зразу, тільки-но зрозуміла, що це він? І що це означає: "Не. дуже приємно"? І так далі, аж поки Поллі заснула, знемігшись від плачу.

Кінець кінцем вони, звичайно, помирилися, і Макхіт зрадів, коли Поллі знову почала палко, вимагати від нього обіцянки не брати з собою до Швеції Фанні Крайслер. Потім він став умовляти її повернутися до батьківського дому. Мовляв, звідти вона зможе найбільше допомогти йому, повідомляючи, які каверзи ще замишлятиме проти нього її батько.

Заспокоєні, обоє поснули.

Вранці вони попрощалися. Макхіт натяг свої жовті рукавички й узяв палицю із стилетом. Поїзд його відходив аж пізно ввечері, але в Макхіта була ще ціла купа справ. Адже люди ОТари, напевне, були не дуже вдоволені своїм становищем, та й Аарона або котрогось із братів Опперів він ще мусив побачити.

Але передусім Макхіт пішов до редактора Гона, якому свого часу передав матеріали про маклера Кокса, Пічемо-вого компаньйона. Поки що в газеті ще нічого не надрукували.

Гона він удома не застав; йому сказали, що той у редакції "Кореспондента". Коли Макхіт прийшов туди, Гон сидів посеред гурту молодих репортерів, що намагались вивідати в нього якісь іподромні секрети. Тільки-но ввійшов Макхіт, настала багатозначна тиша.

— А, Макхіт! — досить приязно озвався один із молодиків. — Ви, мабуть, збираєтесь надрукувати у нас протест проти вашого арешту? Чи ви хочете, щоб вас заарештували тут? Дуже люб'язно з вашого боку!

Гон, який сидів, напхавши повен рот жувальної гуми, й посміхався, відразу ж побачив, що Макхіт іще нічого не знає, й дістав з внутрішньої кишені піджака газету.

Макхіта вже розшукували. В ранкових випусках були надруковані його фотографії. Бічер дав кореспондентам інтерв'ю, в якому розповідав про недописаний лист загиблої. Гон узяв Макхіта під руку й вивів з кімнати.

У сусідньому ресторанчику, куди вони зайшли, редактор сказав Макхітові, що матеріал про Кокса — це, власне, матеріал проти Гейла з морського міністерства, бо в щоденнику описано пригоду з Гейловою дружиною. Викривальну кампанію буде розпочато найближчими днями.

Він нічого не сказав про те, що використав доручений йому матеріал, щоб здерти з Гейла добрячий шмат грошей. Містерові Пічему через це довелося труснути капшуком, і від того посаг його дочки анітрохи не збільшився.

Макхіт знов розтлумачив йому, що зовсім не хоче публічного скандалу; йому треба тільки нагнати холоду Коксовій компанії. Гон пообіцяв зробити все, що зможе, й своєю Чергою попросив у Макхіта інтерв'ю.

Вони скомпонували те інтерв'ю вдвох. Воно встигло потрапити у вечірній випуск. Оптовий торговець Макхіт висловлював у ньому глибокий подив з приводу обвинувачень, пред'явлених йому поліцією.

"Я комерсант, а не злочинець,— заявляв він.— У мене є вороги. Нечуваний успіх і розквіт моїх Д-крамниць розворушив їх. Але я не така людина, щоб кидатися на них із ножом у руках. Я намагаюсь перемогти їх невтомною працею на благо клієнтури. Всі висловлені проти мене підозри через кілька днів упадуть на голови тих, хто їх розповсюджує. Я сподіваюся, що ні в кого з моїх компаньйонів і колег, про добробут яких я думаю повсякчас, не виникне сумніву щодо моєї непричетності до цієї справи. Небіжчицю Свеєр я знав зовсім мало. Вона, скільки мені відомо, держала одну з Д-крамничок у районі Мал-бері-стріт. Я стикався з нею не більше, ніж з десятками інших своїх крамарів. Очевидно, вона сама вкоротила собі віку. Для мене це дуже сумна подія, як і для кожного чесного комерсанта. Підстав для душевної депресії в даний момент є задосить; ніхто не знає цього краще, ніж ми, комерсанти. А становище місіс Свеєр, видно, було особли-во тяжке".

Попрощавшись із Гоном, Макхіт поїхав до Комерційного банку. Там він застав Анрі Оппера.

Ранкові газети вже зняли страшенний галас навколо Макхітового імені, і Оппер здавався зовсім приголомшеним. Він мовчки вислухав Макхіта, а потім сказав:

— Вам ні в якому разі не слід іти під арешт! Винні ви чи не винні, але ж це пляма на все життя: "Сидів у в'язниці!" їдьте за кордон! Керувати своїми справами ви зможете й звідти. Адже в ЦЗТ сидять ваші друзі, та й ми можемо доглянути за всім, якщо хочете. Але їдьте негайно ж! Аарон уже був у мене. Він сам не свій.

Макхіт пішов від нього в тяжкій задумі. Завзяття, з яким Оппер умовляв його виїхати, не сподобалось йому. Він поїхав на Нижній Блексмітський майдан і там зайшов до однієї вбогої, бруднючої перукарні. В низенькому просмерділому тютюновим димом салоні було дуже людно.

Сюди ходила половина всього лондонського підпільного світу. Ніде більше не можна було почути стільки всякої всячини.

Усі перукарі були зайняті. Макхіт сів на лавку до тих, що чекали черги. На підлозі перед ними стояла велика мідна миска, в яку спльовували недокурки та жувальну гумку. Макхіт не побачив жодного знайомого обличчя.

Низенький, пронозуватий на вигляд чоловічок голосно розповідав про каверзи митників у якомусь датському порту.

— Вони не хочуть пропускати до себе нічого дешевого,— скаржився він,— щоб наш братчик дрібнота не міг купити собі брильянтів! Отака підлість! Мовляв, вугілля і картоплю нехай купують; а тільки-но тобі забажається брильянтів, починають такі палиці в колеса стромляти, що хоч-не-хоч скажеш: "Ну що ж, будьте здоровенькі!"

Макхіт прикмітив собі цього чоловіка: він йому сподобався.

Коли Макхіт сідав на лавку, один з перукарів, опасистий гігант із малесенькою голівкою, на якій, проте, красувалась ціла виставка перукарського мистецтва, ковзнув

по ньому швидким хитрим поглядом. Макхіт давно вже домовився з цим перукарем, щоб той заводив мову про нього, щойно він прийде сюди. За хвилину вся перукарня говорила про вбивство Мері Свеєр.

Усі погоджувалися на тому, що оптовик зовсім не причетний до смерті крамарки.

— Хіба такий чоловік схоче руки бруднити! — з апломбом заявив контрабандист.— Що йому, більп* робити нічого? Ви хіба тямите, скільки такому чоловікові за день усіляких справ доводиться вирішувати! Пишуть, що вона йому погрожувала. Чим там вона могла йому погрожувати! Хоч би що вона сказала, її хіба тільки оаму б арештували за образу королеви й протизаконну дурість.

— І буцімто він не має алібі! Що він, призначив десять фунтів винагороди кожному, хто посвідчить, ніби не бачив його в ту годину? Ет, що там балакати! Він, певне, візьме зорову трубу та видивлятиметься, хто не зарегоче, коли його забиратиме поліція.

Чогось конкретнішого Макхітові не пощастило почути. Він не став дожидати черги до перукаря, а вийшов і, затиснувши під пахвою свою товсту палицю, пройшов пішки два-три квартали. Біля одного старого, похиленого двоповерхового будиночка, де містився вугільний склад, він зупинився. На чорній дошці біля дверей було крейдою написано ціни на вугілля.

Макхіт прочитав: "Антрацит — 23" — і пішов далі. Дійшовши до будинку № 23, він постукав палицею в двері й увійшов.

Антрацит коштував коли двадцять три пенси, коли двадцять сім або двадцять дев'ять — залежно від того, де містилася в той день штаб-квартира банди. Справжні ціни на вугілля, сказав одного разу Макхіт ОТарі, теж залежать від цілої низки обставин, які, по суті, не мають Нічого спільного з вугіллям. Та вугляр, власне, й не торгував антрацитом.

Лунко тупаючи ногами, Макхіт пройшов через два двори між складами, а в третьому зайшов до невеличкої конторки на першому поверсі, в якій уже світилося.

Груч і Фазер сиділи на столах червоного дерева; біля кожного стояла пляшка пива. Груч диктував листа молоденькій, модно вбраній секретарці. У складі за стіною забивали якісь ящики.

Груч підвівся, коли ввійшов хазяїн, Фазер не поворухнувся.

— Добре, що ви заглянули сюди, хазяїне,— похмуро сказав він.— А то тут ніщо не клеїться. Самі перекори та гризня.

Макхіт мовчки взяв з простої дощаної полиці біля стіни товстелезний фоліант і сів на бильце ампірного крісла, що знало кращі часи й вишуканіше товариство.

Офіційна контора ЦЗТ була в Сіті; тут містилися самі склади. Зв'язки між цими двома частинами організації здійснювались тільки кружними шляхами.

Макхіт не хотів говорити, поки Фазер не встане зі столу. Тому почав доповідати Груч.

Він сказав, що бездіяльність дуже несприятливо відбивається на людях. Частина складів ще повна. ОТара дозволив працювати на власний ризик, адже товари колись будуть потрібні. Але інструментів він їм не дає, бо інструменти — власність фірми. А старими, примітивними знаряддями спеціалісти ОТари вже не хочуть чи не можуть

працювати. Адже навіть для простого пограбування крамниці потрібні принаймні підводи. А передусім необхідні детальні плани операцій. Одно слово, банда опинилась на мілині. Люди сидять без діла й гризуться між собою.

Макхіт засміявся.

— Вони ж, здається, вважали, що умови життя найманого працівника з твердою платнею затісні для них. їм хотілося свободи, простору, вільного плавання! — небало сказав він.— Весь час вони бунтуються, а як доможуться свого — знов їм щось не так. А як мені пощастить домогтися чогось від них, то так і жди якоїсь капості.

— Та вони б свого домоглися, якби їм інструменти,— огризнувся Фазер.

— Еге, якби ж то,— знехотя відказав Макхіт. Та Фазер не відступав:

— Квайт хоче відкупити в нас нове свердло. Каже, що гроші в нього є, а, крім нього, ніхто ж не вміє працювати тим свердлом.

— Я інструментів не продаю,— сердито відрубав Макхіт.— Та й столи я тут поставив не для того, щоб на них сиділи.

Підсунувши до себе акуратно наклеєний на картоні план складів, він кивком голови вислав за двері секретарку.

— Чому склади й досі повні? Адже був наказ очистити їх усі, крім двадцять третього номера.

Груч глянув на Фазера, і той, щось буркнувши, зліз зі столу.

— А нам ОТара про це й слова не сказав,— промовив Груч, не спускаючи з Фазера очей. Макхіт нічим не виказав свого здивування. Щоб виграти час і зібрати до купи думки, він почав гортати якийсь каталог. Потім спокійно повів далі:

— У двадцять дев'ятому номері треба очистити всі склади. Можливо, ОТарі найближчим часом доведеться показати декому, що вони порожні.

— А куди ж його все подіти? Там переважно тютюн та бритви. Але їм неодмінно треба ще трохи вилежатись, вони занадто свіжі. Там і бірмінгемська партія. Про ту операцію ще всі газети галасують. А крім того, там є ще шкіра й вовна, вони могли б дуже придатись Д-крамни-цям.

— Тут не можна лишити нічого. У продаж із цих партій нічого пускати не можна. Найкраще просто підпалити склади. Вони ж однаково застраховані.

Груч по-справжньому налякався:

— А чи не краще віддати все хлопцям, хай роблять з ним, що хочуть? Адже знаєте, як це їх за печінки візьме, коли доведеться все нищити. Вони ж таки його самі добували.

Макхіт позіхнув.

— По-моєму, їм за це заплачено. А за ліквідацію я теж платитиму — погодинно. Я не хочу, щоб ці товари потрапили на ринок. Якщо їм потрібен тютюн, нехай купують його. Хоч би у тих-таки Д-крамни-цях. І ще одне: всі складські документи підписуватиме не ОТара, а моя дружина. Все зрозуміли?

Він підвівся й натяг рукавички. Але Груч іще затримав його:

— Гонімейкер до нас уже стежку втоптав. Проситься на будь-яку роботу. Із секретним замком у нього діло не вигоріло.

— Що, вийшов не досить секретний чи занадто секретний?

— Та ні, замок хоч куди. Просто фабрика обмахорила його на патенті.

Макхіт знову засміявся. Гонімейкер свого часу був першорядним грабіжником, одним із найвидатніших фахівців у цій галузі. Та коли він став з літами підупадати на силі,— адже спорту тоді ще не знали,— то вирішив перейти па винахідництво й сконструював новий секретний замок. У цей винахід він уклав весь свій досвід — досвід цілого життя людини працюючої, допитливої і заповзятливої. І тепер його обкрутила круг пальця відома фабрика замків, якій він запропонував свій винахід.

— Нехай бере Д-крамницю,— сказав Макхіт і, зловтішно посміхаючись, рушив до дверей. Але на серці в нього було невесело. Накази не виконуються. Аарон щохвилини може зажадати, щоб йому показали склади. І Фанні, певна, що вони, як домовились, очищені, не бачитиме жодної підстави відмовити йому. А потім виявиться, що склади напхані щерть.

Вийшовши на вулицю, Макхіт на мить задумався: куди йому зараз піти — до Фанні Крайслер чи до місіс Лексер у Танбрідж. Адже сьогодні четвер.

Нарешті він вирішив, що з Фанні ще побачиться на вокзалі, куди вона прийде проводити його, а в Танбріджі, може, пощастить зустрітись із Брауном, який теж ходив туди щочетверга. Там вони звичайно грали в дамки.

Стосунки Макхіта з танбріджськими дівчатами в домі місіс Лексер навіть на його погляд потребували якогось виправдання, але він знаходив його в специфіці своєї професії. Там він міг дізнатися про особисте життя членів банди більше, ніж будь-де. Ці чисто ділові візити він інколи використовував і щоб розважитись — на це, як людина неодружена, він мав деяке право. Але інтимною стороною тих своїх регулярних, педантично пунктуальних візитів до завжди того самого танбріджського дому Макхіт, як не раз казав він сам, дорожив головним чином тому, що вони стали для нього звичкою, традицією, а культивувати й зберігати традиції — це чи не головна мета буржуазного устрою життя. Свої фізіологічні потреби Макхіт, віддавши данину юнацьким захопленням, волів задовольняти там, де міг поєднати це з якими-небудь вигодами особистого або ділового характеру, тобто в жінок або більш-менш заможних, або зв'язаних із ним діловими стосунками, як Фанні Крайслер.

Макхіт добре знав, що одруження пошкодило його репутації в тих колах, на які він спирався в своїй закупівельній діяльності. Смерть Мері Свеєр, безперечно, дуже не сподобалась декому. Вони напевне сидять тепер та гудять його: "Наш Мак запанів. Думає, мабуть, що вже вхопив бога за бороду".

Хоча й навряд чи можна було знайти людей, які б цілком щиро потвердили під присягою, що Макхіт завжди звався Макхітом, але не було й таких, які могли б довести, що він під тим і тим прізвиськом там і там ходив до школи, а там працював, скажімо, вантажником чи клерком, а там і там наймав мебльовану кімнату. Так чи інакше, а щохвилини хтось міг пустити поголос, ніби Мак — звичайнісінький мирний обиватель, і тоді* виникла б потреба влаштувати дуже дорогу й небезпечну криваву купіль велико; го масштабу, щоб відновити навколо його імені ту таємничу напівтемряву, в якій тільки

й можна гладшати. А він уже справді трохи обріс сальцем і мав більше схильності до інтелектуальної роботи.

Отже, він поїхав до Танбріджу розвідати дещо й зустрітися з Брауном.

До покоїв на першому поверсі він не зайшов, а зразу піднявся хисткими дерев'яними сходами нагору, до кухні. Там сиділи й пили каву кілька дівчат. Опасиста бабега в панталонах прасувала білизну. Біля вікна грали в дамки, у "млинка". Одна худенька кирпата дівчина церувала панчохи, яких перед нею лежала ціла гора. Усі були вдягнені дуже легко, тільки одна мала на собі квітчастий халат. Коли Макхіт увійшов, дівчата загули. Тут уже читали газети; інтерв'ю Гона теж лежало на прасувальній доїнці. І те, що він усе-таки прийшов сюди, імпонувало всім.

Брауна ще не було.

Макхітові подали каву/ Не скидаючи рукавичок, він ліниво простяг руку до газети. *

— Сьогодні ввечері я їду,— перебігаючи очима рядки, сказав він.— От я й подумав: "Як по-дурному вийшло, що саме сьогодні четвер". Це просто жах — мати такі давні звички. Але не можу ж я відмовлятися від них через якихось там фараонів. А то б я поїхав ще вдень. Де це Браун забарився?

З якогось номера подзвонили. Гладка бабега поставила праску на чавунну підставку, накинула ситцевий капот і вийшла обслужити клієнта. За п'ять хвилин вона повернулася, лизнула палець, спробувала, чи праска ще гаряча, й знову заходилася прасувати.

— Адже ж ця Мері Свеєр — не твоя робота,— сказала вона, і Макхітові вчулась у її голосі зневажлива нотка.

— А що? — спитав він і пильно подивився на неї.

— Та ми тут вирішили, що ти тепер гребуєш такими справами.

— Хто це так вирішив? — з цікавістю спитав Макхіт.

— Тихо, тихо, Маку, не хвилюйся. Пащекують про кожного,— заспокоїла його гладуха.

Нюх у Мака був чудовий. Він зачув, що пахне смаленим. І його раптом охопила якась нехіть. Сидячи в брудній кухні й мовчки дивлячись на жінку з праскою, Макхіт обмірковував своє становище так глибоко, як давно вже не мав змоги обмірковувати його. Грунт, на якому він оддавна стояв і боровся, почав вислизати з-під його ніг. Цей набрід, із допомогою якого він здійснював свої закупівлі, вже не хоче визнавати його проводирем. Макхітові раптом пригадалося багато різних дрібничок, на які він останнім часом майже не звертав уваги. Тоді й тоді категоричні, добре продумані вказівки виконано не зовсім точно, а потім керівний персонал організації ще й намагався приховати від нього наслідки недбальства; або, наприклад, з часу припинення "закупівель" скільки вже йому набубонів Груч про "невдоволення" в низах банди. Цей набрід не годився для проведення широко задуманих операцій.

А тоді ще на додаток до всього виявилось, що ОТара просто ігнорує найважливіші накази.

І взагалі в поведінці ОТари давно вже стали помітні якісь зміни. Сьогодні йому захотілось повноважень. Та коли Макхіт надав їх Поллі, він не дуже суперечив. А чому?

Вмить Макхіта залляла гаряча хвиля підозри.

"Поллі!..— подумав він.— Що там у неї таке з ОТарою? Тепер вона має повноваження. Як вона ними скористається?"

Нараз він зрозумів, чому це його з самого початку так мучило те, що сталося дорогою додому з пікніка на Темзі.

"Від жінки, яка дозволяє таке зовсім мало знайомому чоловікові,— з прикрістю сказав він сам собі,— взагалі не можна сподіватись ніяких гарантій того, що вона буде тобі надійною супутницею в житті. Вона для цього занадто хтива. А ця риса, як виявляється, багато важить не тільки в коханні, а й у ділових питаннях. Як вона скористається з повноважень, одержаних від законного чоловіка, коли вона не хазяйка власному тілові? От коли розкривається справжній, глибший сенс жіночої вірності!"

А як швидко погодились вони обоє на його від'їзд! Хоч би тобі сказала: "Як я за тобою нудьгуватиму!" Де ж пак, для цього ми надто розважливі. Красенько дякую за таку розважливість!

У препоганому настрої Макхіт підвівся й вийшов до "канцелярії". То було кілька досить великих кімнат із простими конторськими меблями — маленькими столиками, на яких лежали бювари, й твердими дерев'яними диванами. Були й кімнати без диванів, замість них стояли столи, застелені зеленим промокальним папером. Та "канцелярія" становила одну з найбільших принад закладу місіс Лексер: тут клієнт міг мимохідь написати ділові листи. Дівчата всі до одної були кваліфіковані стенографістки. І відвідували цей дім переважно комерсанти.

Макхіт зараз теж охоче продиктував би кілька листів, але з його кореспонденцією була знайома тільки Дженні; вона знала його звички й могла скласти листа на підставі двох-трьох коротеньких вказівок. А Дженні якраз поїхала з Блумзбері до моря. І на неї тут, видно, ніхто не злостився за таку блискучу кар'єру.

Макхіт підійшов до стіни, прочинив засліночку під шпалерами й прислухався до голосу, що диктував у сусідній кімнаті листа:

— ... А тому ми ніяк не можемо зрозуміти вашої позиції. Або ви постачаєте нам сантос 1 по вісімдесят п'ять і одній п'ятій франко-Антверпен, або ж зменшите призначену вами нечувану ціну — слово "нечувану" підкресліть,— тоді митні витрати ми беремо на себе...

1 Сорт бразильської кави.

Макхіт сприкрено вернувся в кухню і, насуплений, сів на стілець.

Він хотів дочекатися Брауна і тільки* після розмови з ним вирішити, чи тікати йому з Лондона, чи ні. Втеча його була вже цілком підготована. Груч мав чекати його на вокзалі — треба сподіватися, вдвох із Фанні. Але минуло півгодини, надворі зовсім смеркло, запалили світло, почали сходитись клієнти, а Брауна все не було. Про Макхіта всі забули. Він сидів, понурившись, у кухні й клював носом. За таких обставин він не міг виїхати.

Треба спершу навести лад у ЦЗТ, а потім ліквідувати товариство. Що це за підвалина добробуту, яка не дає людині змоги спокійно виїхати, коли їй загрожує арешт! Та й

великими діловими операціями з Комерційним банком йому буде легше керувати з в'язниці, ніж із-за кордону. Він же не має жодного надійного помічника, довкола нього самі крутії.

Його охопив невтримний потяг до справжньої солідності. Адже у великій комерції просто необхідна якась мінімальна чесність і повага до укладених угод чи просто вірність даному слову. Бо' чому б тоді, питає він себе, чесність взагалі цінували так високо, якби без неї можна було обійтись? Адже кінець кінцем вона є основою всього буржуазного устрою. Треба видушувати зі свого персоналу все, що дасться, а потім укладати ці кошти в чесні легальні фінансові операції. А якщо не можна навіть власному компаньйонові довіряти, то як тоді спокійно віддаватися справам?

Нарешті, годині о сьомій, прийшов Браун.

Цей дім завжди був найзручнішим місцем для їхніх зустрічей. Тут за Брауном ніхто не стежив. Вважалося нетактовністю шпигувати за працівником Скотленд-Ярду в такому місці. Зрештою, ні в чие особисте життя ніхто не має права стромляти носа!

Браун відразу накинувся на Макхіта з докорами.

— Як ти можеш/і досі сидіти тут! — кричав він, бігаючи по кімнаті, мов тигр у клітці.— Я ж попереджував, що твої справи кепські! Розслідування провадить Бічер, а він — найненадійніший з моїх підлеглих! Коли він зачеє слід, його вже* не можна втримати, він забуває про всяку дисципліну. Ця людина здатна заарештувати свого партнера за зеленим столом! Сьогодні вдень проведено експертизу трупа. Бічер такого наговорив експертам, що вони визнали факт убивства. Основна підозра падає на тебе.

Найстрашніше — це отой лист. Вона *к у ньому прямо погрожує тобі, що викриє таємницю Ножа. А що вона про це знала?

— Нічого,— сказав Макхіт, що сидів на дивані й переглядав вечірні газети.— Вона тільки здогадувалась.

— А хто такий отой Ф'юкумбі?

— Служник мого тестя, відставний солдат. Останнім часом, здається, вчашав до Мері.

Браун щось записав у себе на манжеті.

— ОТара каже, що в тебе є алібі, тільки ти не можеш скористатися з нього.

— Так. Це протокол наради правління. Про неї ніхто не повинен знати.

— Ї тільки один доказ на твою користь: ті докери, що зустріли її в порту, не бачили при ній ніякого супутника. Але та записка, що ти нею викликав її на вечір до того шинку,— це просто жах! А її ж підшито до справи!

Браун знову розкричався. Хай Макхіт виїздить негайно, як стій!

Макхіт докірливо подивився на нього й сентиментально мовив:

— А я не такого чекав від тебе! Я сподівався, що ти по-іншому поставишся до мене, коли я в такій тяжкій скруті, зацькований і зраджений усіма, з надією звернусь до тебе, Фредді! Наші дотеперішні взаємини давали мені право сподіватися, що ти скажеш: "Ось тобі притулок, Маку! Відпочинь тут! Якщо вже ти втратив свою честь, то я дам тобі змогу принаймні врятувати твоє добро!"

— Як це розуміти?! — визвірився Браун. Макхіт журливо глянув на нього.

— Я не можу керувати своїми справами з-за кордону. Чи ти як гадаєш? Оппер каже мені, що моя репутація пропала, коли я сяду у в'язницю, але я з цих слів зрозумів, що вони пограбують мене, коли я виїду за кордон. Я повинен лишатися на своєму посту. Сісти до тебе у в'язницю і там провадити далі роботу. Мені, мов робочій коняці, судилося здохнути в хомуті, Фредді!

— Неможливо! — буркнув Браун, однак уже досить невпевнено.

— Не забувай,— притишеним голосом нагадав йому Макхіт,— що мені довірило свою долю дуже багато маленьких людей. І ти теж серед них. Твої гроші теж пропали, якщо я залишу Лондон. Ну, ти якось переживеш утрату, але для інших це буде кінець.

Браун знову щось буркнув.

— За все це я маю дякувати моєму тестеві,— скаржився Макхіт.— Він мене терпіти не може. Я ніколи по-справжньому не зважав на його інтриги. Це, знаєш, як ото буває з хворим зубом. Поболює потроху, але ти не звертаєш уваги. Гадаєш — поболить та й перестане. Не хочеш про нього думати. А потім одного ранку встаєш, аж тобі щок рознесло, мов на опарі.

Вони просиділи вдвох ще добру годину, і Браун невесело розповів усе, що знав про містера Пічема, винуватця всієї халепи.

Містер Дж.-Дж. Пічем був не абихто. Поліція добре знала його. Пічємова крамниця музичних інструментів уже не раз правила за тему серйозних розмов у Скотленд-Ярді. Вперше — років двадцять тому. Уже тоді поліція хотіла ліквідувати його підприємство, але не спромоглася. Браун розповів Макхітові всю ту історію:

— Ми добре знали, що там у нього робиться під тією вивіскою, й він теж пронюхав, що ми готуємось завдати йому удару. І прийшов до Скотленд-Ярду сам. У нас він виголосив цілу промову, безсоромну, крутіїську, про право бідняків смердіти і таке інше. Ми, звісно, вигнали його й провадили своє. Однак незабаром помітили, що він теж не сидить згорнувши руки. Якраз тоді в Уайтчепелі в най-злиденніших кварталах збиралися відкрити пам'ятник якомусь там філантропові, що саме в тому районі витівав усякі дурні витівки проти зловживання алкоголем — здається; роздавав задарма лимонад, найнявши для цього молоденьких дівчат, теж нібито від чогось урятованих. На відкриття пам'ятника — великої білої статуї — мала прибути королева. Ми трошечки підготували той район. Не можна ж було дозволити, щоб її величність побачила його в натуральному вигляді, в якому він штовхав своїх мешканців на зловживання алкоголем. Півсотні відер вапняного розчину зробили чудеса. Ми перетворили цю ганебну пляму в якусь подобу бульвару. Із смітників зробили дитячі майданчики, напівзаваленим будинкам надали цілком затишного вигляду; найстрашніші місця поприкривали гірляндами. Із вікон кімнатоk, де жило по десять-п'ятна-дцять душ, звисали восьмиметрові прапори; я ще пам'ятаю, як ті пожильці скаржилися, що держакк займають забагато місця в їхніх комірчинах. Адже ця голота навіть не сромиться своїх смердючих нір! З одного дому розпусти ми вигнали весь персонал і прибили над дверима вивіску:

"Притулок для пропащих жінок"; адже так воно й було по суті. Одно слово, доклали всіх

зусиль, щоб надати району більш-менш привабливого, затишного і пристойного вигляду. Та під час генеральної репетиції, коли оглянути його приїхав сам прем'єр, стався скандал. Із-за новеньких вазонів у вікнах свіжопобілених будинків виринули знайомі огидні мармизи професіональних жебраків містера Пічема. Їх були сотні, тисячі. І вони зустріли карету прем'єра національним гімном! Ми з самого початку відмовились від спроб якось загризувати тамтешніх дітей; тут уже нічим очей не замилиш, адже тоненьких рахітичних рученят та ноженят не прикриєш і шовком. А привезти дітей полісменів — яке з цього пуття?. Адже потім серед них нишком прослизне одне справжнє, тутешнє, і на питання гладкого рум'яного прем'єра, скільки йому років, відповість: "Шістнадцять", — хоч на вигляд йому не більше п'яти. А біля самого пам'ятника стояли підлітки, і з їхніх очей вишкірялась уся гнилизна світу. Вони гуртками виходили із найближчого шинку, несучи в руках повітряні кульки та льодяники. Звісно, огляд закінчився ганебним провалом, і ми мусили пітона компроміс із містером Піче-мом. Вирішили, що краще з ним не зв'язуватись. Ось якого тестя ти знайшов на свою голову, Маку! Це тобі не жарти!

Браун був широко стурбований. Він готувався до тяжкої боротьби. Попри всі свої численні вади він був добрий товариш. Вони з Маком разом служили в Індії. Мак міг покластися на його вірність, як на кам'яну гору.

— Вірність, — не раз мовляв у вузькому колі начальник поліції, старий вояк, — можна зустріти тільки в солдатів. Яка цьому причина? Відповідь дуже проста: од вірності залежить життя солдата. Про вірну людину кажуть: "Із ним можна йти коней красти". Отож-бо й є/ Солдат повинен мати змогу красти коней разом зі своїм товаришем. Де Не крадуть коней, там не буває й вірності. Розумієте? Коли ти мусиш іти в багнетну атаку — здебільшого, треба сказати, сам не знаючи, за що й за кого, — коли мусиш бити, колоти й рубати на всі боки, тобі потрібна певність, що поруч тебе — вірний товариш, який так само б'є, коле й рубає. Тільки в таких умовах розвивається ця найвища людська чеснота вірність. Солдатові вона взагалі дається разом із професією. Він буває вірний не тільки якомусь там конкретному другові: адже він не сам вибирає собі роту. І тому він повинен, бути вірним узагалі. Цивільні мавпи цього не розуміють. До них не доходить, як це, приміром, генерал може бути вірним своєму монархові, а потім республіці, як, наприклад, маршал Мак-Магон. Мак-Магон завжди зберігатиме вірність. Коли впаде республіка, він знов додержуватиме вірності королю. І так без кінця! Тільки це і є справжня вірність.

Коли Макхит прощався з Брауном, той уже більш-менш вмирився з друговим наміром сісти за ґрати. Заспокоєний, пішов він диктувати листа начальникові в'язниці. Вони домовилися, що Макхит сам прийде до Скотленд-Ярду й віддасть себе в руки поліції. Але, сідаючи в омнібус, Макхит згадав про Поллі, і його з новою силою облягли прикрі думки, які гнітили його вже кілька годин. Він змінив свій намір і поїхав до Нанхеду.

Приїхав додому він годині о восьмій і здивовано побачив нагорі, в вікні кімнати Поллі, світло. Адже вона вже давно мусила бути у батька.

Перед садочком, зовсім*не ховаючись, походжали полісмени в цивільному.

Засвітилося ще в одному вікні. Поллі, напевне, поралась на кухні. Отже, вона збиралась ночувати ще тут.

Макхіт рішуче попростував до дверей будинку. Біля хвіртки його затримали. Відчувши, як хтось іззаду поклав йому на плече руку, він кивнув головою. Агенти дозволили йому зайти поговорити з дружиною.

Поллі справді стояла біля плити. Вона відразу зрозуміла, що це за люди за спиною в Мака, але здивувалася тільки з того, що він лишився в Лондоні.

— Ти ще не перебралась додому? — сердито спитав він, зупинившись в дверях кухні.

— Ні,— спокійно відповіла вона.— Я була у Фанні Крайслер.

— Ну й що?

— Вона їде до Швеції.

— Але я не їду,— похмуро сказав він.— Наготуй мені переміну білизни.

До в'язниці він пішов із тяжкою тривогою на серці. Тривожила його Поллі.

Другого ранку його, за дорученням містера Пічема, відвідав Воллі. Він завів мову про розлучення й дав зрозуміти, що в разі згоди Макхіта для нього може знайтись виправдувальний матеріал.

— Навіщо вам здався цей суд? — спитав адвокат.— Ваше підприємство процвітає. Погодьтеся на розлучення, й ніякого суду не буде. Вирішальний матеріал у наших руках. Містер Пічем хоче повернути собі дочку, оце й усе.

Макхіт рішуче відхилив цю пропозицію й підкреслив, що він одружився з любові.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Ох, то люд усе хороший, Лиш не слід чіпати їх, Як вони шукають грошей У кишенях не своїх. Пісенька начальника поліції

Листя жовкне

Одного ранку Поллі Пічем, нині місіс Макхіт, повернулась до батьківського дому. Дарма що було дуже рано, вона зуміла роздобути кеб. Проїжджаючи повз парк, вона побачила, що листя на деревах уже жовкне.

У крамниці на Олд-Оук-стріт вона застала великий переполох. Її мати стояла серед купки блідих від безсонної ночі швачок і лаялася з Бірі. На Персика вона ледве глянула. Хтось із слуг відніс нагору речі Поллі, а трохи згодом їй принесли ранкову каву.

В домі чекали обшуку і вже годин сім ховали все, що могло здатися підозрілим. Відвозили кудись милиці, на яких людина з однією ногою не змогла б ходити, спеціальні візочки з потайними ящиками для ніг, а передусім солдатські уніформи. Картотеки переносили в найдальші підвали.

Ще опівночі було розіслано кур'єрів, які мали попередити жебраків, щоб ті вранці не виходили на свої робочі місця. Ледве встигли перенести обладнання гримувальні 'до сусіднього будинку, як опівдні налетіла кримінальна поліція. Вона шукала головним чином солдата Ф'юкумбі, що не з'явився вранці до Скотленд-Ярду на присланий йому виклик. Але солдата не знайшли. Містер Пічем заявив, що вигнав його вчора з роботи за непослух.

Будинок Пічема — краще сказати, три будинки — скидався на лисячу нору, доповідав потім в управлінні Бічер. Там були столярна і кравецька майстерні, що виготовляли все потрібне для жебрацтва, до того ж у неймовірній кількості. Насправді Ф'юкумбі сховали на кілька днів у одному портовому готельчику. Виходити з номера йому суворо заборонили, але він мав при собі свій том Британської енциклопедії. Догляд за собаками взяла на себе Персик, рада, що для неї знайшлося якесь діло. Батька вона побачила тільки другого дня. Він повівся з нею так, наче вона й не відлучалася з дому. Та по обіді до містера Пічема прийшов у якійсь справі Кокс. Уже виходячи з контори, він побачив у передпокої Поллі, що саме надягала капелюшок, збираючись кудись іти, і схвильовано привітав її.

— Персик розцвів, слово честі! — з перебільшеним захватом вигукнув він. — От що значить південь!

Ухопивши її за обидві руки, він почав просити, щоб вона заграла йому що-небудь на фортепіано.

За спиною в нього стояв біля залізних дверей містер Пічем і дивився на дочку таким благальним поглядом, що вона, не сказавши й слова, піднялася з маклеры* до себе в кімнату й заграла йому "Монастирські дзвони".

Коли маклер пішов і Поллі незабаром теж виходила з дому, вона побачила батька у вітальні на другому поверсі. Містер Пічем сидів тихо-тихо й дивився в тьмяне вікно.

Кокс сказав йому, що корабельну справу треба закінчити не пізніше як за два тижні, і вперше пояснив, як він мислить собі розрахунок. Пічем спочатку мусив сплатити всю належну суму; а шлюбний контракт, що його укладуть потім, остаточно врегулює фінансові відносини між Піче-мом і Коксом. Пічем одержить назад свої збитки, а Коксудовольниться прибутком як посагом Поллі.

Спочатку сплатити повністю всю суму! Це було страхіття.

Коли місіс Пічем повернулася додому, їй довелося покласти чоловіка в ліжку. Він ледве міг вимовити слово і не мав сили піднятися сходами нагору. Вночі йому вже здалось було, що він умирає. Дружина мусила вилити йому на груди півпляшки арніки. Він уже хотів був навіть лікаря викликати!

Другого дня він, на силу переставляючи ноги, ходив подвір'ями, в яких кожен камінь оплатив своїми грішми і які тепер мусив віддати за ті гнилі, трухляві дрова, що їх тепер десь у доках його коштом підфарбовували, аби замилити урядові очі. Яка ж це колосально вигідна справа для тих, хто її задумав!

У збитому на потилицю котелку, руки в кишенях, зупинився він за п'ять кроків від дочки, що під двома покорченими, вже зовсім пожовклими деревцями готувала харч для собак, і втупився в неї невидючим поглядом.

Невже ж йому так і не пощастить використати її для свого великого плану й уникнути таким чином страшної руїни? Якби тільки визволити її для цього Кокса! Бо лише скований н йміцнішими родинними зв'язками погодиться цей безсорочний, злочинний, паскудний торговець лихом прийняти його до спілки. Напевне, лиш його мерзенна хтивість зможе штовхнути його на такий крок. Чи ж напевне?..

А той Макхіт воліє сісти за ґрати й улипнути в такий неприємний процес, ніж віддати здобич.

Пічем сушив собі голову, як примусити його погодитись на розлучення.

Хіба, наприклад, піти до нього самому й сказати:

"А ви знаєте, що пограбували бідну людину? Ви, мабуть, думаєте: "Тим ліпше, коли бідну". З бідняками, мовляв, можна не церемонитись. Але ви помиляєтесь, добродію! Бійтесь недооцінити силу бідняків! Ви, може, не знаєте, що вони в нашій державі наділені такими самими правами, як і багатії? І що слабшого треба захищати, щоб його не затоптали? Завважте: він же не має нічого, крім цих рівних прав!"

Цілі години придумував він такі-от звернення, але не знаходив нічого невідпорного. Він і сам розумів: крім сили, не існує нічого, анічогісінько такого, що могло б примусити хоч трохи розважливу людину випустити з рук якесь добро.

Півдня боровся Пічем сам із собою. Потім із муки й слабості в нього зародилася думка вдатись до крайнього засобу — запропонувати зятеві грошей.

До Макхіта прийшов від імені Пічема низенький заяложений суб'єкт, підпільний адвокат із Іст-Енду. Майже без вступу, напрямки він запропонував містерові Макхіту грошову компенсацію при умові, що той погодиться на розлучення.

— А яку суму? — спитав Макхіт, скептично посміхаючись.

Адвокат промимрив щось про кількасот фунтів.

— Перекажіть моєму тестеві,— промовив Макхіт, розглядаючи його, мов якогось викопного ящера з кунсткамери,— що батько моєї дружини попри всі незгоди стоїть у моїх очах занадто високо, щоб я міг сприйняти таку пропозицію серйозно. Я не можу припустити, ніби мій тесть думає, що його дочка віддала своє серце чоловікові, здатному перепродати його за п'ятсот фунтів.

Адвокат розгублено вклонився й пішов.

Через кілька днів містер Макхіт опинився в такому становищі, що, можливо, поставився б з більшою увагою до цієї пропозиції — при умові, що названа сума була б подвоєна. Але низенький заяложений чоловічок більше не приходив. У житті такі пропозиції повторюються дуже рідко.

Думка не знає кайданів

Камера, куди посадили Макхіта, правила раніше за палату на кількох хворих. Вона була висока, простора й досить хвітла, бо мала двоє справжніх вікон. Решта камер у тому коридорі стояли порожні.

Браун наказав постелити в камері товстий червоний килим. На стіні навіть висів портрет королеви Вікторії. Макхітові дозволили також одержувати газети, але він читав їх неохоче: всі вони були повні зворушливих описів Мері Свеер; її весь час змальовували читачам як дуже вродливу жінку. Ще неприємніші були йому репортажі про крамницю та злиденну комірчину, де небіжчиця прожила останні півроку свого життя.

Про нього самого писали тільки яайнесолідніші газети, та й ті уникали прямих звинувачень; переважали туманні натяки.

Книжок Макхіт міг діставати скільки завгодно і яких завгодно, окрім порнографічних. Ці останні були заборонені, бо в'язнів час від часу провідував тюремний священник. Дле біблію йому принесли.

Відвідувачів до нього приходило небагато, але не тому, що тюремна адміністрація обмежувала побачення. О Тара почував глибоку відразу до відвідування цієї будівлі; він дуже не любив зустрічатися з Давніми знайомими. Йому ще малося згодом прожити кілька років у такому домі. Фанні Крайслер приходила теж лише зрідка.

У всьому, що стосувалося діяльності банди й стану Д-крамниць, Макхіт мусив звірятись на повідомлення Поллі. Вона тепер працювала вдвох з ОТарою — переважно вечорами, в Маковому кабінеті в Нанхеді. Арешт, як виявилось, все-таки спутав Макхітові рукц й ноги.

Найдужче гнітило його те, що Аарон не подавав жодної звістки. Він же як-не-як — його компаньйон. І Макхіт сушив собі голову, що таке могло настроїти проти нього могутнього Аарона. Це не міг бути самий факт ув'язнення в слідчій в'язниці; в діловому житті трапляються й страшніші речі.

Помалу йому стало ясно, що від Аарона й Опперів слід чекати великих неприємностей. Процес, якого нав'язав йому тесть, означатиме, напевне, кінець ділових зв'язків із ними. Якщо йому доведеться пред'явити судові своє алібі, він же викриє себе перед своїми компаньйонами як верховода "нейтрального" ЦЗТ!

Тихими ночами, лежачи без сну в своїй камері, шукав він нових шляхів. І думки його дедалі частіше зверталися до Крестона. Чи не можна якось підвернути його під себе або принаймні ввійти з ним у спілку?

"Мій компаньйон Аарон,— думав він,— не хоче навіть відвідати мене в цю хвилину, таку тяжку для мене. Я вважав його своїм другом — ті дрібні непорозуміння, що були між нами, з часом, безперечно, владналися б,— а Крестона ворогом. Але одна давня істина: коли дружба починає холонути, треба вчасно завдати удару, зробити це першому. У боротьбі ніколи не слід" надто твердо встановлювати, хто твій спільник, а хто — ворог. Така позиція може мати фатальні наслідки, як і всяке інше упередження. А. може, мій справжній, природний спільник — саме Крес-тон, а ворог — Аарон? Це може щохвилини виявитись, як то кажуть, у ході справ! Певна річ, постійна необхідність вирішувати такі далекосяжні питання просто жахлива".

Із прикрістю думав він про те, що тільки невдача з посагом Поллі загнала його на шлях, де він натрапив на такі численні труднощі. І перед ним поставав у кутку камери образ Поллі. Невже йому так і не пощастить використати її для свого великого плану?

Помалу в його голові почав складатись новий проект.

Коли його возили до слідчого, Поллі іноді їздила разом з ним.

— Найгірше те,— сказав він їй одного разу, коли вони тарахкотіли туманними вулицями в трясучому парокінному екіпажі, з двома полісменами за переділкою,— що ОТара розбестився. Всупереч категоричному наказові, він не очистив складів. Ти не знаєш, що в нього на думці?

' — Ні,— відказала Поллі трошечки злякано.

— А ти б не могла в нього вивідати? — спитав він, пильно вдивляючись у її обличчя, коли по ньому перебігало світло вуличного ліхтаря. Йому знову пригадалась інша подорож із нею. Ця згадка була йому тепер особливо неприємна, бо вона збіглася з думкою про ОТару. Неприємне було й те, що вона не відповіла на його запитання.

Макхіта мучили сумніви щодо її вірності. Він без кінця запевняв себе:

"Ні, вона не зраджує мене, хоч би вже тому, що вагітна. На таке вона не піде. Це була б занадто огидна, а передусім нерозумна річ. Адже я все одно довідався б, і куди їй тоді подітись? А тому природна розважливість не дасть їй цього зробити. Вона ж знає, що я її розчавлю, просто-таки розчавлю, якщо вона дозволить собі хоч крихітку чогось такого. Я б не побоявся її сучкою назвати. "Як,— сказав би,— я сиджу тут, а ти не можеш потерпіти якийсь місяць? Сучка ти, та й годі!" Хіба можна знести такі слова? "Не кажи так,— заскімлить вона,— хіба ж я справді така?" А я скажу: "Сучка ти, і квит! Носиш під серцем дитину й бігаєш за бахурами! Оце-то докотилася! Такого жодна портова повія не зробить! Я аж здригаюсь від огиди, коли згадую про тебе!" Ось що довелося би їй вислухати. На такий ризик жодна жінка не піде. Бо ж і справді, я цілком щиро вважаю, що не стерпів би, якби вона з кимось злигалася. Адже жінка — це віск у чоловічій руці. Така близькість лишає глибокий відбиток на всій її психіці. Вона після цього втратила б для мене всяку вартість. Адже від неї тоді кожен чоловік міг би домогтись чого завгодно. Вона б тоді могла підвести мене просто під ніж. А мені, як на те, саме тепер доводиться ціжом покладатись на неї. Як добре, що вона вагітна від мене! В такому стані вона не зможе тягатись, як їй захочеться. Вона просто не зможе цього зробити. Їй тепер фізично потрібен я. В такому стані жінка не підпустить до себе жодного іншого чоловіка, хоч би з чисто біологічних причин. А біологічні причини завжди найсильніші".

І справді, останні тижні вона була дуже ніжна з ним і більш не заводила мови про Фанні Крайслер та подорож до Швеції. Він доручив стежити за нею Фазерові й придушував пекучі думки про те, що Фазер може бути заодно з ОТарою, на якого падала найперша Макхітова підозра. Бо йому тепер були потрібні і Поллі, й ОТара; адже ось-ось мала початись вирішальна битва, а йому доводилося завдавати головних ударів із в'язниці.

Стаповище його, без сумніву, було дуже складне. Він виразно усвідомлював, що повинен забути про все особисте, поки не владнає справ.

Він надумав використати Поллі, щоб посварити Національний депозитний банк із концерном Крестона. Уже під'їжджаючи до в'язниці, він коротко проінструктував її, що вона повинна зробити.

Вона мала піти в Національний депозитний банк до Міллера, передати привіт від батька, тоді помулятися трохи, мов у нерішучості, а потім розридатися й спитати старого, що їй діяти: чоловік, мовляв, найближчими днями хоче забрати з банку батьків вклад — її посаг — і вкласти його весь у свої Д-крамниці; містер Пічем не сьогодні-завтра прийде по гроші. Міллер, найпевніше, порадить їй просто умовити батька не віддавати її посагу. Тоді нехай вона скаже, що чоловік зовсім зачарував її батька, і в

сльозах піде з банку.

Вона так охоче погодилась, що він, трошечки розчулений, навіть пояснив їй: банк після цього, напевне, зразу спробує ввійти з ним у контакт. А він зажадає від Півтора Сторіч, щоб вони перестали підтримувати Крестона. Тоді і той, напевне, прибіжить до нього на задніх лапках. Адже вапекла конкурентна боротьба, мабуть, уже зовсім підірвала його сили.

Тон, яким Мак говорив про (вої справи, полишив у неї глибоке враження. Вона виразно зрозуміла, що єдина його мета — забезпечити добробут їй і собі.

"Я погана дружина,— думала вона.— Він бореться за моє щастя, а я волочусь. Нехай навіть усе це поверхове й не зачіпає найглибших струн мого серця, і якщо я й сплю часом з іншими чоловіками, бо не можу витримати, коли мені цілують руку, то в Мака я цим нічого не віднімаю, адже я йому потім так само подобаюсь; і хоч це й велика втіха, особливо з ОТарою, і нікого воно не обходить, та все одно негарно так робити, і на обличчі воно відбивається — від цього бувають такі глибокі зморшки... Всі потім бачитимуть, що я така..."

Схвильована, попрощалась вона з чоловіком і дала собі слово негайно ж порвати з ОТарою — адже з ним її кінець кінцем єднали тільки плотські почуття; тим більше, що останнім часом він почав говорити про Макхіта погано і натякати, що має намір зробитися самостійним.

Вона сказала ОТарі про свій твердий намір того самого вечора, в ресторані, де вони звичайно зустрічались. Він засміявся і попросив її .зайти до нього додому попідписувати деякі папери: він знову скорочував штати.

— Гаразд,— сказав він,— давай кінчимо. Ти вільна вирішувати, як хочеш. Ніхто не має права присилувати тебе до чогось такого, що тобі не до вподоби. Хто-хто, а я не з тих людей, що можуть силою домагатися кохання. Такі речі не для мене. Ледве виникне хоч найменший сумнів, найкраще зразу облишити все. Але хіба це означає, що ти вже не можеш зайти до мене в справах? Що вони мають спільного з нашим романом? Невже двоє дорослих людей, опинившись у одній кімнаті, не можуть стримати себе й не накинутись одне на одного? Якщо проти статевих взаємин є психічні й етичні аргументи, значить, статевих взаємин не буде. Це ж проста річ. Невже-таки має рацію оте жалюгідне міщанство із своїм отрутним скептицизмом і брудними підозрами? Ми обоє — вільні люди!

Він умів говорити дуже красномовно, бо колись ходив до гімназії. Поллі пішла з ним, вони посиділи трохи над паперами, а потім лягли в ліжку, бо хоч психічні й етичні мотиви були проти цього, але статеві були за. А проте після цього їхні взаємини урвались надовго.

Уранці Персик пішла до Міллера в Національний депозитний банк.

Вона добре виспалась, мала свіжий вигляд, настрій у неї був чудовий. Поллі ніколи не мучилась після гріхопадіння — тільки до нього.

Міллер прийняв її в своєму кабінеті. Вона переказала йому привіт від батька, трошечки помулялась, немов у нерішучості, а потім розридалася й висипала все, що втовкмачив

їй Макхіт.

— Мак такий честолюбний,—хлипала вона.—Він скрізь хоче бути першим. А для цього йому, звісно, потрібні гроші, гроші й гроші. Він підтримує так багато людей. Цій Мері Свеєр він теж допомагав. Яка це підлість, що вона звела на нього такий наклеп! Та й я не можу хapati його за руки, коли він хоче забрати мій посаг. У нього така широка натура!

Старий Міллер злякався дужче, ніж вона сподівалась. Він аж потемнів на виду, зачувши, що Пічем хоче забрати свій вклад. Потім промимрив щось про Готорна й вийшов у сусідню кімнату. Поллі прождала його хвилин із п'ятнадцять і, не діждавшись, пішла.

Того ж дня по обіді Півтора Сторіччя прийшли в камеру до Макхіта. В'язень був одягнений, як звичайно; він попросив наглядача принести два стільці й почастував гостей сигарами.

Камера здавалась зовсім не поганим місцем для переговорів. Правда, червоного килима вже не було. В одній газеті з'явилась кореспонденція про комфорт, яким користуються у в'язницях великі комерсанти; на другий день прийшли два наглядачі, згорнули килим і винесли. Але портрет королеви лишився.

Браун усіляко намагався полегшити Макхітові ув'язнення. Він регулярно одержував від Макхіта проценти й від природи був людиною вдячною. Не будучи політиком, він звичайно дотримував слова.

І тому Макхіт, вдоволено обводячи поглядом камеру, сказав Готорнові:

— Можна бути вільним і в тюремних мурах. Воля — це уявлення духовне. Хто її мав, в того її ніякими силами не можна відібрати. Як це сказав поет? "В кайданах —*• вільний". Є люди, які не знають волі й за брамою в'язниці* Можна закувати тіло, але не дух. Думка не знає кайданів!

Панове,— походжаючи по камері, відкрив він нарешті нараду.— Як бачите, мене дуже здивував ваш візит. Мінливість життя, його постійні злети й падіння нещодавно роз'єднали нас. Ми розлучились, як попутники, що кажуть один одному: "Досі ми йшли разом, а тепер наші Дороги розходяться. Але не треба журитись. Бадьоро скажімо один одному: "До побачення!" Ви, як я чув, пішли до Крестона, я звернувся до Аарона. Кожен з нас попрямував туди, куди його повели справи. А справи наші мають одну мету: неухильне служіння інтересам клієнтури. Ви згодні зі мною?

Міллер кахикнув, а Готорн, що сидів, як у воду опущений, підхопив нитку розмови.

— Містере Макхіт,— тихо сказав він,— ваш погляд па те, що сталося між нами, робить вам честь. Хтось інший міг би хибно зрозуміти нас тоді, коли ми по довгих роздумах схилилися на бік Крестона. Національний депозитний банк належить дитині. Ми тільки її опікуни й не можемо коритися голосові особистих симпатій, як інші, самостійніші люди. Нам сказали, ніби ви хочете забрати з рахунку гроші, які ваш шановний тесть довірив нашому банкові...

— Так, хочу,— відказав Макхіт.— Ці гроші потрібні мені для проведення певних комерційних операцій, до яких змушус мою фірму конкурентна боротьба.

Готорн і Міллер презирнулись.

— Чи не концерн Крестона нав'язує вам ці операції? — майже пошепки спитав Готорн.

— Може, й так, — відповів Макхіт.

— Нам дуже шкода, — промовив Готорн, і Міллер кивнув головою.

— Охоче вірю, — погодився Макхіт. Готорн збентежено закліпав очима.

— Якщо дивитися з вищої точки зору, містере Макхіт, — сказав він, — то це майже природна річ, коли потужніші підприємства поглинають слабших супротивників. Так буває і в природі. Я міг би вам цього й не казати.

— Авжеж, — знову погодився Макхіт.

— Коли ви нещодавно зробили спробу поновити контакти з нами, ми вже думали, що настала та мить, коли ми зможемо запропонувати вам свою підтримку.

— Знаю, — радісно підхопив Макхіт. — Ви подвоїли зусилля. Ви мерщій уклали в Крестонові витівки всі гроші, які у вас були. І навіть ті, яких у вас не було!

Він затнувся. Останнє речення він вимовив зопалу, не думаючи, і тепер чекав якогось протесту — але, на свій превеликий подив, не дочекався.

Один погляд на Півтора Сторіччя — і він зрозумів усе.

Вони розтратили вклади клієнтів!

Макхіт замовк лиш на одну мить, а потім безтурботно повів далі:

— Ви, як то кажуть, продали свою останню сорочку і, на жаль, не тільки свою. Адже правда?

Готорн похнюпив голову. Міллер невидючими очима втупився у вічко, прорізане високо в дверях камери.

— І чого ви тепер від нас хочете? — хрипко промовив Готорн.

— Усього, — вдоволено відказав Макхіт. — Або майже всього. Це не дуже багато, правда ж? Мені доводиться дивитись на цю історію з досить низької точки зору. Стривайте, зараз ми прикинемо, що з цього вийде.

Він старанно вибрав у скриньці товсту, довгу Гавану, відкусив кінчик, продув її, задоволено покачав у товстих губах і припалив. То була прекрасна, блаженна хвилина його життя; вона винагородила його за багато інших, не таких прекрасних хвилин.

Із його уст випливла блакитна хмаринка диму.

— Отже, ви розтратили гроші мого тестя, — сказав він. — У свої сто п'ятдесят років ви наважились залізти в сейф! А потім завдяки цим грошам Крестон дістав змогу викинути на ринок товари дешевше собівартості, щоб скрутити в'язи мені й Ааронові. Значить, спершу грабунок, а потім убивство. Розбійники роблять якраз, навпаки. Вони спершу вбивають. А втім, скрутивши нам в'язи, ви б нас потім ще й пожерли. Тьху! Це теж природна річ, Готор-не? Чи не забагато природи?

— Чого ви від нас хочете? — знову спитав Готорн, уже безстрашно дивлячись на супротивника своїми голубими очима.

"Це перші чесні люди, яких я спіткав у житті, — подумав Макхіт. — Перші й останні".

— Та бачте, — повільно сказав він, — я міг би зажадати від вас багато. Але я вирішив запропонувати вам багато. Така вже моя вдача. Я не знищити вас хочу, а врятувати.

Для цього мені найзручніше буде ввійти в правління вашого банку в ролі, скажімо, комерційного директора. А спочатку ми зробимо ось що: ми відмежуємось від Крестона, бо він, якщо дивитися з вищої точки зору, від природи слабший. Безглуздому й безсоромному розтринькуванню надбаного тяжкою працею добра покладемо край. Гроші свої ми зажадаємо від нього назад, щоб він по-справжньому відчув свою слабкість. Можливо, він тоді запрагне сильного керівництва. Як вам подобається така пропозиція?

Міллер підвівся. Готорн пильно позирнув на нього знизу вгору. Міллер кинув на Готорна швидкий здивований погляд, але адвокат не встав з місця. А це дуже багато змінило для Міллера. Він був уже старий; спина його зігнулася, зуби повипадали, волосся порідшало, але мудрості в нього прибуло.

— Тільки заради фірми,— промимрив він,— я здаюсь...

— Авжеж, заради фірми,— притакнув Макхіт.

Півтора Сторіччя, похнюпивши голови, пішли. Вони пообіцяли підготувати всі документи, потрібні для вступу оптового комерсанта Макхіта в правління Національного депозитного банку. Крім того, вони запевнили, що закриють кредит Крестонові.

Кілька днів Макхіт чекав Крестона, який неодмінно мусив прибігти на задніх лапках. Адже оголошений ним рекламний тиждень от-от мав розпочатись, а провести його без допомоги банку він не зміг би. Запекла конкурентна боротьба останніх тижнів, напевне, вже вичерпала його запаси.

Але Крестон не приходив.

Натомість у ЦЗТ почало діятися щось непевне й незрозуміле.

З Нижнього Блексмітського майдану доходили у в'язницю лиш дуже скупі й туманні звістки. ОТара все не показувався. На Макхітові накази, видно, взагалі ніхто не зважав. Поллі теж не могла сказати йому нічого певного. Вона вже кілька разів ходила туди, і щоразу їй чимось забивали баки. ОТара запевняв, ніби саме робить інвентаризацію, і ніяк не міг закінчити її.

Коли Поллі, вже й сама неабияк стривожена, ще раз пішла туди, то побачила, що ящики з товарами кудись вивозять на возах. Її мало не затоптали коні у вузькому, темному підворітті. ОТари не було, а Груч, побачивши її, чомусь дуже зніяковів. Він не міг до ладу пояснити, куди це вивозять ящики.

Схвильована, Поллі пішла додому. Вона вже давно остаточно посварилася з ОТарою: не могла ж вона змиритися з тим, що він завдає збитків Макові. Другого дня, прийшовши до чоловіка, вона на всі заставки лаяла ОТару, кричала, що він шахрай, що він краде на складі товари і кудись їх нишком вивозить, а недавно навіть пробував видурити в неї ключі від комори з грабіжницькими інструментами, бо, очевидно, хоче працювати далі самостійно з частиною своїх хлопців.

Мак заспокоїв її і попросив сходити до Міллера.

Її гордість приємно лоскотало те, що він доручає їй такі серйозні справи. Вона зайшла в банк, немов знічев'я, з прогулянки, і, вислухуючи повідомлення Міллера, походжала по

кабінету, заклавши руки з сумочкою за спину, й розглядала гравюри на стінах.

Від Міллера вона почула, що Крестон спочатку дуже злякався припинення кредиту, але тепер сподівається обійтися зовсім без банку. Він недавно десь дістав велику партію товарів надзвичайно дешево і сподівається від свого рекламного тижня чималого зиску.

Макхітові ця звістка не сподобалась.

На його доручення Поллі, пішовши знов до банку, зажадала від Міллера, щоб він сам оглянув ті Крестонові дешеві товари, перше ніж пролонгувати векселі.

Під час цього огляду Міллера супроводила Фанні Крайслер, яку Макхіт вирішив знову наблизити до себе. Вона пересвідчилася, що дивовижно дешева партія товарів, з допомогою якої Крестон сподівався виграти свою рекламну кампанію, походить із складів на Нижньому Блексміт-ському майдані.

Прийшовши в камеру до Макхіта, вона довго не зважувалася сказати йому про це. Вона доти говорила про всілякі сторонні речі, поки він нагрімав на неї. Він зрозумів усе, ще як вона не встигла докінчити першу фразу.

Отара винайшов вельми прибутковий спосіб очистити склади від товарів. Він підгодував ними конкурента.

Макхіта охопила нестямна лють.

— Це зрада напередодні бою! — кричав він. — І це в той час, коли я сиджу тут, із зв'язаними руками й ногами! А чому я сиджу тут? Чому я не розвію цієї брудної підозри? Одне моє слово — і мені відкриються двері на волю! А чому я не вимовлю цього слова? Бо я почуваю за собою обов'язок довести справу до кінця й не віддати ворогові прапора! Бо я думаю про добробут багатьох людей, який буде зруйновано, коли я вимовлю те слово! Бо мій девіз — вірність за вірність! А мені підносять такі несподіванки! Що я скажу простій людині, господареві Д-крамниці, коли він мене питає, куди я його веду? Він сидить у своїй порожній норі, без товарів, за оренду йому заплатити нічим, у вітрині ще висить оголошення про дешевий розпродаж, а за спиною в нього — голодна сім'я, яка сидить без роботи, бо йому не завозять ні шкіри, ні сукна, ні вовни! Але він не гнеться, не знає втоми в боротьбі, він сповнений надій, він вірить у мене, захоплений нашою великою спільною ідеєю! А така сволота стромляє нам ножа в спину! Та я його на шматки роздеру!

Не один кілометр вибігав він по своїй камері. Проте наступного ранку він не вжив ніяких заходів проти ОТари.

— Зноз ота його давня нерішучість, — сказала Фанні Гручеві. — Все лихо в тому, що він людина настрою. Коли він розчарується в своєму ближньому, то на цілий тиждень втрачає здатність на щось зважитись. Він весь віддається світовій скорботі. Лиш помалу його ідея повертає йому сили.

— А чи в нього взагалі є якась ідея? — з сумнівом спитав Груч. — Я хочу сказати — справжній план, а не окремі випадкові знахідки. Я часом побоююсь: якщо Макові більш не спаде на думку ніщо справді надзвичайне, то йому кінець.

— Треба вірити в нього, — спокійно відказала Фанні.

Із складів і далі вивозили товари. Макхіт не робив нічого, щоб припинити вивезення. Натомість він запросив до себе на нараду обох адвокатів із правління ЦЗТ й Фанні Крайслер і зажадав від них неухильного виконання постанов правління від 20 вересня, згідно з якими мала бути негайно стягнена з Д-крамниць заборгованість Товариству. Очевидно, в нього виник якийсь новий план.

Він намагався зібрати в своїх руках якомога більше готівки. Фанні Крайслер допомагала йому в конторі ЦЗТ, як тільки могла. Вона мала товариську струнку в характері, і їй боляче було дивитись, як перетворюється на руїни мережа Д-крамниць. Але вона знала, що це питання життя і смерті. І вона видушувала з дрібних крамарів усе, що тільки давалось. Лиш дуже пізно помітила вона, куди котиться сама.

Одного вечера, втомлена канцелярською роботою в ЦЗТ, забігла вона до своєї антикварної крамниці. Хоч робочий день там уже давно закінчився, вона побачила у вікнах яскраве світло. В крамниці стояло кілька чоловіків, серед них адвокат Ріггер. Продавець саме показував їм рахункові книги, Ріггер сухо повідомив її, що містер Макхіт хоче продати крамницю. Він, очевидно, здивувався, що вона цього не знає. З Фанні сталась істерика.

Макхіт справді забув сказати їй про це. Він був певний за неї, майже як за себе самого, і йому нічого не варто було б сказати їй, що він якраз потребує грошей, вкладених у ту крамницю. То був один із найнадійніших його резервів. Але, на жаль, він ні словом не згадав про свій намір, хоч Фанні була в нього того дня.

І вона пішла додому зовсім розгублена.

Кілька днів вона не приходила до Макхіта, навіть на виклик, і він написав їй різкого листа. Він, звісно, здогадувався, в чому річ, та все одно й тепер не вибачився перед нею. Він мав доволі іншого клопоту. Крім того, корисно було при такій нагоді показати їй, що вона лиш наймана робітниця.

Макхіт почав розгортати широку діяльність. Правда, останнім часом режим ув'язнення став трохи суворіший. Кілька днів підряд до Макхіта приходило дуже багато різних людей; які, діставши дозвіл на побачення, не хотіли скористатися з нього і, ледве зайшовши до в'язничної приймальні, йшли собі геть. А потім "Дзеркало" роздзвонило на весь Лондон, як багато людей дістало дозвіл. І Браунові довелось обмежити побачення. Таким способом містер Пічем час від часу подавав ознаки життя.

Але ділові операції Макхіта не терпіли ніяких обмежень.

У нього розболілися зуби, і Браун дозволив йому кілька разів поїхати до зубного лікаря. Кабінет лікаря мав два виходи. Полісмени вартували в передпокої. та приймальні, а Макхіт тим часом устигав прийняти немало людей і вирішити з ними невідкладні питання.

Сидячи в зуболікарському кріслі, з серветкою на шиї — на той випадок, коли зайде полісмен,— він провадив переговори з цілим гуртом веселих жінок і дівчат.

Поллі теж була в кабінеті. Вона сиділа на письмовому столі дантиста, що тим часом споживав свій сніданок, і записувала в маленьку книжечку прізвища відвідувачок та суми, які доручав їм Макхіт. Гроші вона брала з сумочки, принесеної з собою. То була

данина, зібрана з Д-крамниць. Збирати її допомагало кілька судових виконавців.

Кожній із жінок Поллі давала підписати квитанційку. Всі вони сміялись, і Поллі теж. Вигадка Макхіта дуже бавила їх.

Щоправда, в "Дзеркалі" потім знову з'явився жирний заголовок: "АКУЛИ СІТІ ЛІКУЮТЬ ЗУБИ". Але Макхіт уже встиг зробити все, що треба.

Він почував себе дуже бадьоро.

На його виклик у той-таки зуболікарський кабінет прийшов із Нижнього Блексмітського майдану Груч. Почастувавши його сигарою, Макхіт спитав, чи багато працівників ЦЗТ, на його думку, вже ситі по зав'язку своїм ремеслом. Він, мовляв, хоче дати їм змогу попрацювати в іншій царині.

Йому, сказав він, потрібно стільки й стільки людей — по змозі й жінок, — яким він хоче доручити одного певного дня скуповувати різні товари. Докладно він їх проінструктує, коли буде треба. Хто добре покаже себе під час цієї операції, той може розраховувати на оренду Д-крамниці на дуже вигідних умовах. Бо ЦЗТ в майбутньому навряд чи замовлятиме в когось або прийматиме товари не зовсім легального походження. А в крамницях, які стоять перед порою бурхливого розквіту, вони зможуть розпочати нове життя. Та й сам він буде радий дати змогу кільком десяткам путящих людей (а інші його взагалі не цікавлять) прилучитися до кориснішої для суспільства діяльності.

Потім він виголосив перед затихлим, приголомшеним Гручем таку промову:

Гручу! Ви старий грабіжник. Грабунки — ваша професія. Я зовсім не збираюсь запевняти вас, що вона своєю внутрішньою суттю застаріла. Це було б занадто сміливе твердження. Але за своєю формою, Гручу, вона відстала. Ви дрібний ремісник, і цим сказано все. Ви ж не можете заперечувати, що це приречений клас. Чого варта відми- качка в порівнянні з акцією? І чого варте пограбування банку в порівнянні з заснуванням банку? І чого, любий мій Гручу, варте убивство людини в порівнянні з найманням її на роботу? Пам'ятаєте, як ми кілька років тому вкрали цілу вулицю, вимощену дерев'яними брусками, —* викопали їх, навантажили й вивезли. І думали, що вчи* нили бозна-який подвиг. А насправді ми тільки виконали непотрібну роботу, та ще й наражаючи себе на небезпеку. Невдовзі після того я дізнався, що куди простіше пролізти в муніципальні радники й трошки подбати про себе під час розподілу підрядів. Таким способом можна одержати ту саму вулицю за контрактом і забезпечити себе заробітком на довший час, нічим не ризикуючи. А іншого разу я продав будинок, який не належав мені; він саме стояв порожній. Я вивісив оголошення: "Продається. Спитати в N. N." N. N. — це був я. Яка легковажність! Це ж справді неподобство — без найменшої потреби віддавати перевагу незаконним шляхам і засобам. Адже досить зібрати трохи грошей, стулити с'як-так квартал одноквартирних будиночків, продати їх у кредит, а потім ждати, поки в покупців не стане чим платити черговий внесок. Тоді ви одержите свої будинки назад, і цю операцію можна зробити ще не раз. І поліцію таке анітрохи не цікавить! Або візьміть нашу фірму: в нічній темряві вдираємось ми до крамниць і забираємо там товари, щоб потім продати їх. А навіщо? Коли ці крамниці збанкрутують — бо ціни в них занадто високі, — ми й так зможемо заволодіти тими

самими товарами,— шляхом звичайної, законної купівлі, до того ж це вийде дешевше, ніж готування грабунку! І, по суті, ми їх теж украдемо, якщо вже вам таке дороге це слово; бо ті товари віднято в людей, які їх виготовляли. їм, тим людям, сказали: "Робочу силу або життя!" Треба працювати легально. Це не менш цікаве діло. Я сам кілька разів, повертаючись із Бельгії, мусив наклеювати пластир на ніс, щоб пройти повз людей у м'яких капелюхах на трапі,— адже ніщо так не змінює зовнішності, як пластир. Але порівняно з грою в ЦЗТ це дитячі забавки. В наш час треба користуватись мирними засобами. Примітивне насильство віджило свій вік. Як я вже сказав, ніхто не підсилає вбивць, коли можна наслати судових виконавців. Ми повинні не руйнувати, а будувати — тобто наживатись на будівництві.

Примруженими очима зміряв він Груча. Наблизивши його до себе, він сподівався помиритися з Фанні.

— Я думав був,— провадив він далі,— розпустити всю закупівельну організацію й позвільняти всіх людей, у тому числі й вас. Але для вас, мабуть, можна щось придумати. Що ж до всіх інших — як ви гадаєте, чи багато їх зможуть збити капітал, щоб стати власниками Д-крамниць? Адже тепер значна частина крамниць звільняється. Складіть для мене список. По-моєму, таким способом я зможу висмоктати з хлопців ще дешицю. Навіщо ж так відразу викидати їх на вулицю? До речі, спитайте й Фанні, кого вона вважає надійним; адже вона завжди симпатизувала їм. Розумієте, Гручу, я надумав змінити курс. Я викликав вас тому, що ви людина з головою. Бо б їм лкь ди, які не розуміють ознак часу; вони по заслугі будуть розчавлені колесом історії.

Груч терпляче слухав і видимо силкувався зрозуміти ознаки часу. Потім промимрив щось про ОТару.

— ОТара? — з жалем відказав Макхіт.— У нього ж тільки спідниці в голові. Я певен, що його документація на закуплені товари далеко не така бездоганна, як повинна бути. Одного чудового дня поліція поцікавиться нею, і що тоді?

Вони знайшли спільну мову. Згодом Груч багато років чесно й обачливо керував закупівлею товарів для Д-крамниць південної частини Лондона.

Рекламний тиждень Крестона

Одного погожого осіннього дня Крестон розпочав свій рекламний тиждень стандартних цін.

Уже о сьомій годині ранку, за дві години до відкриття, перед залізними шторами його крамниць стояли юрми покупців. Нічого підозрілого в них не було — хіба що порівняно великий відсоток чоловіків.

На відкриття прийшли панове Готорн і Міллер з Національного депозитного банку. Разом з Крестоном, високим, худим, жилавим чолов'ягою, вони сиділи в конторі центрального магазину. Старі страшенно нервувались. А Крестон був зовсім спокійний. Він дуже старанно підготувався до кампанії. Продавці напередодні працювали до пізньої ночі, переоцінюючи всі товари за чотирма категоріями цін. Рівно о дев'ятій годині відчинилися двері, й публіка ринула до прилавків.

З перішої ж хвилини в усіх Крестонових крамницях почало діятись щось дивне й досить прикре. Покупці поводитись якось незвичайно.

Ледве тільки вскочивши всередину, вони кидались купувати, мов несамовиті. Ніхто нічого не вибирав. Ажіотаж почався зразу біля найближчих від дверей прилавків і швидко поширився аж до найдальших. Не перебираючи, покупці нагрібали оберемки однакових речей, запихали їх у кошики або навіть у мішки, платили досить великими купюрами й бігли геть, щоб через кілька хвилин повернутися.

Крестон відразу помітив, що діється. Це було не звичайні, нормальні покупці, не ті недовірливі, вередливі, вороже настроєні люди, що довго перебирають, перше ніж розлучитись навіки зі своїми грішми. Вони безцеремонно штовхалися ліктями, силоміць відтискали перебірливих покупців від прилавків, просто-таки тероризували їх. Продавці, які з цього дня почали одержувати процент із виторгу — теж новинка, — потом обливалися, силкуючись задовольнити попит. Щойно принесений крам, лаючись, видирали в них з рук. Тільки біля кас ці клієнти були пунктуальні. Вони вимагали завірених штампом товарних чеків з точно зазначеними назвами й цінами куплених предметів.

Крестон викликав поліцію. Прибувши, вона справді пересвідчилася, що покупці надзвичайно активні, впізнала серед них цілу низку відомих їй підозрілих осіб, але не знайшла достатніх підстав для втручання. Не можна ж гумовими кийками перешкоджати людям купувати в магазині товари за готівку.

Крестон, який тим часом побував і в інших своїх крамницях і побачив там таку саму картину, вирішив поки що зачинити їх на кілька годин. Та коли на нього напали з розпитами репортери, він наказав знову повідчиняти крамниці.

Цілий день, до самого вечора, Поллі з Гручем сиділи в одному ресторанчику й реєстрували чеки на куплені товари. Скуплено було дуже багато.

У вечірніх газетах Крестон прочитав, що його рекламний розпродаж мав бурхливий успіх і що за один день публіка розкупила всі його величезні запаси.

І справді, його крамниці нагадували страхітливе бойовище. Немов гігантські полчища термітів пожерли все дочиста.

Крестон не міг збагнути цього маневру конкурента.

Надвечір, коли скуплені товари вже звозились на візках і підводах до складів на Нижньому Блексмітському майдані, Макхіт прийняв у себе в камері ОТару.

— Я люблю самостійність і ініціативу, — спокійно сказав він йому. — Це в тебе виникла блискуча ідея — продати Крестонові всю оту заваль. Без документів ми б її ніколи не змогли позбутись. А тепер у нас є документи. Бо я наказав знову скупити все у Крестона. Де гроші?

ОТара отетерів. Він не став дуже викручуватись і віддав Макхітові одержаний від Крестона вексель. Документів, що засвідчували б походження товарів, Крестон від нього не одержував, та й не вимагав.

ОТара навіть не пробував щось пояснити Макхітові, очевидно, вдовольнившись його власним тлумаченням. Він залежав від Макхіта, а той — від нього. Цілком випадково

Макхіт перший заговорив на цю тему, а то ОТара, може, сам розповів би все. Ніхто не міг довести протилежне. І підозрювати щось інше було б просто негарно. Так, справді, це було б свинство.

Коли ОТара, ще трохи посидівши мовчки, пішов, Макхіт передав Браунові, що просить його зайти.

Вони пили грог і курили. Макхіт сидів згорбившись па ліжку й задирав носком черевика край килима, що його Браун знову звелів постелити в камері. Йому важко було почати розмову. Нарешті він зайшов здалеку:

— Ти ще пам'ятаєш, що сказав мені влітку, після тієї історії з ліверпульськими інструментами? Ти вказав мені шлях. І я що далі, то краще розумію тебе. Мені треба змити з себе весь бруд свого минулого, це стає для мене дедалі ясніше. Ночами, коли мені не спиться, я думаю про твої слова й борюся з гіршою половиною свого "я".

Він зробив багатозначну паузу. Браун мав досить-таки зляканий вигляд.

— Не забувай, що я допоміг тобі ще й певною сумою грошей, яких ти поки що не повернув,— стривожено озвався він.

— Я б хотів,— відказав Макхіт, прикро вражений словами друга,— щоб ми зараз не говорили про гроші, Фредді. Вони не пропадуть, це така сама правда, як те, що моє прізвище Макхіт.

— А я б хотів, щоб ти облишив ці жарти, Маку! — розсердився Браун.

Макхіт незворушно вів далі:

— Я згадую твої тодішні слова так виразно, немов вони пролунали вчора. "Ти повинен спекатись цього ОТари,— сказав ти.— Тобі треба змінити оточення". І ти дав мені час для цього. Ну, от, я готовий.

Він поважно, суворо глянув у обличчя Браунові.

— • У моїй закупівельній організації помічено деякі зловживання. Підозра падає на мого працівника ОТару, ти його знаєш.

— Що він, обшахрав тебе?

— Та ні, не те що обшахрав. Але товари, які ЦЗТ постачало моїм крамницям, а останнім часом і концернові Аарона, мають, здається, досить темне походження. Не вистачає цілої низки рахунків. Я повинен почати розслідування, інакше його почне Аарон, і тоді вся справа обернеться проти мене. Розумієш?

— Та розумію. Але цей ОТара — небезпечний тип. Він, напевне, постарається заплутати й тебе.

— А може, й ні,— мрійно мовив Макхіт.— Може, він усе-таки дасть мені спокій. Адже на частину товарів рахунки є. Тільки не на всі. А ті, що є, зберігаються в ЦЗТ. Там вони в руках Фанні.

— Ах, он як...— промимрив Браун.

— Саме так,— вдоволено сказав Макхіт.

— А яка тут моя роль? — уже спокійніше спитав Браун.

— Може, тобі пощастить рознюхати про нього ще що-небудь. Розумієш, щось таке, що можна було б і пред'явити йому, і при потребі взяти назад — залежно від того,

поведеться він розумно чи ні.

— Звичайно, можна,— погодився Браун.— Я й сам не люблю зрадників.

— І весь його спосіб життя теж викликав огиду,— ще додав Макхіт.— Я давно вже помічав усі його фіглі-міглі з жіноцтвом. Правда, весь час прощав йому за його заслуги. Але вдома в нього я не міг бувати. А тепер мені урвався терпець.

Вони ще трохи посиділи, покурили. Потім Браун пішов. А Макхіт почав неквапливо роздягатись. На серці в нього було неспокійно.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Де втопилося лоша, там була вода.

Старовинне прислів'я

Чи справді містер Макхіт — убивця Мері Свеєр?

Макхіта почала дедалі більше турбувати історія з Мері Свеєр.

Пічемів адвокат Воллі скликав збори всіх власників Д-кramниць. Вони зішлися в вадній залі одного третьосортного ресторану й плели там інтриги проти Макхіта.

Процес розкрив перед широкою громадськістю умови праці в Д-кramницях. Гладкий Воллі подав пропозицію заснувати спілку потерпілих дрібних торговців. Він повідомив збори, що оптовий комерсант Макхіт, якого підозрюють у вбивстві Мері Свеєр, займає в слідчій в'язниці справжні князівські палати, встелені перськими килимами.

Високий сухотний швець звернув увагу зборів на дивну "дружбу" оптовика з убитою і обурено зажадав розслідування стосунків між роботодавцем і його жіночим персоналом.

— Тут ми маємо явне зловживання своїм становищем! — вигукнув він.

Поміркованіші закликали до спокою.

Одна бабуса запропонувала відкласти всі розрахунки з містером Макхітом до винесення вироку і спробувати зіпхнути на нього орендну плату за жовтень. Вона знайшла тільки єдиного однодумця, та й той схвалив її пропозицію тільки тому, що "це покаже містерові Макхіту, наскільки ми втратили довіру до нього".

Представники поміркованішого напрямку дуже скоро взяли гору. Збори постановили не зачіпати економічних питань, бо вони нітрохи не стосуються справи. І взагалі це може лиш кинути тінь на високі моральні позиції присутніх.

Постанову ухвалено одногласно. Бабуса теж голосувала "за".

Таким чином, економічні питання більше не згадувалися. Маленькі люди дуже люблять розглядати свої катастрофи з вищої точки зору.

Збори обмежились тільки резолюцією протесту проти беззахисності дрібних кramарів та вимогою суворої кари для вбивці, "не зважаючи на його суспільне становище".

І все-таки ці збори несприятливо відбилися на Макхіто-вих справах. Громадська думка дедалі більше схилялась не на його бік.

У газетах публіковано фотографії осиротілих дітей Мері Свеєр. На одному знімку видно було плакат у вітрині: "Ця кramниця належить дружині фронтовика". Але найефектнішого удару завдав Пічем, коли виставив перед багатьма Д-кramницями своїх жебраків, худих, виснажених людей, що мали на грудях таблички з написами:

"Купуючи тут, ви купуєте в моїй крамниці". Крамарі навіть не пробували проганяти їх, і газети надрукували й такі знімки. На їхніх сторінках чорніли жирні заголовки: "МАХІТ — УБИВЦЯ МЕРІ СВЕЕР?"

А Махит будь-що мусив домогтися припинення процесу, не пред'являючи свого алібі. Усе залежало від того, чи пощастить достатньо обґрунтувати версію самогубства Мері Свеер.

Махит поставив на коліна Півтора Сторіччя й мав у своїх руках матеріал проти Крестона. Але використати повною мірою той матеріал він міг, тільки вступивши до правління Національного депозитного банку, а формальності, необхідні для цього вступу, потребували часу.

Уникнути пред'явлення алібі можна було, тільки переконавши суд у правдоподібності версії самогубства. А з другого боку, ця версія кидала дуже похмуру тінь на Д-крамниці. Пізно ввечері напередодні розгляду справи в колегії присяжних, яка мала вирішити питання про підсудність, у камеру прийшов Браун і пригнічено сповістив, що обидва докери, які незадовго до смерті Мері бачили її біля води саму, без супутників, немов крізь землю провалились. Браун доклав усіх зусиль, щоб знайти їх. Напевно, їх хтось усунув. Воллі з ехидною посмішкою сказав начальникові поліції, що обидва вони, напевне, дали слідчому фальшиві свідчення, а тепер зникли, побоювшись повторити їх під присягою. Махитові неважко було здогадатися, хто це усунув свідків. Вони, напевне, жили в тому самому готельчику, що й Ф'юкумбі.

— Ет, що мені з твоєї вірності,— сказав він Браунові, який слухав його, похнюпившись,— коли тут потрібне вміння? Ти нагадуєш мені старого добрягу Скілера; в нього теж завжди були найщиріші наміри, але йому за все життя так і не пощастило вколошкати нікого, бо він був нездара. Він готовий був у землю втоптати кожного ворога, але розпізнавав своїх ворогів, лиш коли було вже запізно. Його й четверо нічних вартових у банку не злякали б, та, на жаль, він щоразу забував удома грабіжницькі інструменти. Отак і в тебе виходить: пам'ятаючи про нашу давню солдатську дружбу, ти ні на хвилину не завагався б кинути в піч весь обвинувальний матеріал про мене. Але я, на жаль, не можу бути певним, що ти не забудеш спалити якусь сторінку чи дві. Це велика вада} Фредді! Ви, урядовці, безперечно, віддані державі й тим, для кого вона існує; та от де лихо: до державної служби звичайно пнуться люди, не досить здібні для того, щоб відвоювати собі місце в житті, пропонуючи свій товар на відкритому ринку праці. Отож і виходить, що на нашій шії опиняються, наприклад, усі ті судді, сповнені найбла-городніших намірів, але не наділені достатнім розумом. Вони не вагаються з якнайбільшою суворістю застосовувати закони проти злидарів і комуністів, але їм дуже рідко щастить прикрутити цих баламутів як слід, заткнути їм пельку, одно слово — сплести їм зашморг! І навпаки, вони чудово бачать, що той чи інший обвинувачений — їхній брат по класу, і навіть симпатизують йому, але через звичайнісіньке невміння правильно застосовувати закони і тлумачити їх згідно з їхнім духом, а часом тільки через свою педантичну, бездумну віру в букву закону виявляються нездатними визволити людину з

біди. А якщо й визволяють, то так незграбно, що наша судова машина потім здається зовсім покаліченою. А тим часом машина ця змайстрована чудово, абсолютно доцільно; треба тільки розумно й логічно користуватися нею, і вона навіть волосинки на твоїй голові не пошкодить. Щоб виправдати такого, як я, нема жодної потреби ламати закон; цілком досить застосувати його! Ах, Фредді, я знаю, що ти мій щирий друг, але ти не дуже здібна людина!

Тієї ночі нони довго просиділи, витаючи в приємних спогадах про свої спільні подвиги. І тільки налагодившись іти, Браун зважився признатись другові, що навіть його підлегла Фанні Крайслер свідчитиме на суді проти нього. Бо на попередньому слідстві вона підтвердила факт зустрічі Макхіта з Мері в її антикварній крамниці.

Колегія присяжних засідала в світлій, затишній залі. Суддя був низенький, худенький чоловічок з великими голубими очима; зовнішність його дуже пасувала до цієї світлої, сонячної кімнати з білими завісами на вікнах і побіленими вапном стінами.

Виступи судового лікаря й полісменів забрали небагато часу. А потім суд зразу перейшов до особи обвинуваченого Макхіта, над яким тяжіла серйозна підозра в убивстві крамарки Мері Свеєр.

Воллі, послуги якого оплачував Пічем, виступав позивачем від імені дітей Мері Свеєр. Макхіта захищали Ріггер та Віс. На запитання, який його фах, Макхіт сказав, що він — оптовий торговець. Коли його спитали, чи був він раніше під судом, Макхіт допустився однієї невеличкої помилки. Він не міг пригадати, щоб його коли-небудь судили, й відповів:

— Не був.

Воллі зразу ж напосівся на нього:

— А чи не накладали на вас, обвинувачений, три роки тому штрафу в розмірі одного фунта?

— Я не пам'ятаю,— відказав Макхіт, неприємно вражений.

— Ах, так. Ви не пам'ятаєте. Ви не пам'ятаєте, що порушили години торгівлі. Ви їх порушили, але не пам'ятаєте цього. В такому разі дозвольте вам нагадати, що ви були під судом.

Ріггер уїдливо хихикнув.

— Штраф за порушення годин торгівлі! Напевне, це єдина кара, якої ви зазнали в житті, Макхіте!

Воллі знову підвівся.

— Річ не в характері порушення закону, а в тому знаменному факті, що обвинувачений намагається приховати це порушення й призначену за нього кару. Якраз дріб'язковість цього випадку доводить, що для Макхіта приховування таких-от речей, які могли б розкрити перед громадськістю його справжнє обличчя, стало другою натурою. Ми ще не раз матимемо нагоду під час розгляду справи переконатися в цьому.

Ріггер заявив протест проти такої спроби вплинути на еуд, але Віс смикнув його за рукав, і він сів. У товстуна Віса був свій план захисту, і вони з Ріггером ніяк не могли дійти згоди. Він збирався обстоювати версію самогубства Мері Свеєр, а Ріггер — версію

її вбивства невідомими злочинцями. Посилатись на алібі ні той, ні другий не мали наміру.

На жаль, Воллі, як показали вже його церші репліки, очевидно, мав доручення якомога загострювати процес. Обидва докери, які бачили того вечора близько десятої години одиноку жінку, що йшла до набережної, певна річ, були відсутні, зате жебраки, що бачили, як обвинувачений ішов тією дорогою вдвох із небіжчицею, були тут. Один із них, підстаркуватий чоловік, на прізвище Стоун, посвідчив таке:

— Я дуже добре пам'ятаю чоловіка, що йшов із тією жінкою. Це он отой, що онде сидить. У нас є звичка прицінюватись до людей. Оцей-от — із тих, що тричі переріють усі кишені, поки розщедряться на пенс. Вони й подають тільки при дамі. Він так довго шукав дрібнішої монети, що я йому, сказав: "Підіть краще додому та переверніть і там усе догори дном. Може, там у вас де-небудь фальшиве півпенні за диван закотилось, пане!" Я пам'ятаю, що я так йому сказав, наче це вчора було. Видно, він мав у кишенях самі великі купюри. А дав кінець кінцем усе-таки одне пенні.

Публіка зареготала. А Ріггер дістав із портфеля газету й передав її присяжним. У тій газеті був знімок вітрина однієї Д-крамниці з оголошенням про знижку для членів родин фронтовиків.

— Це фото опублікували наші супротивники, — сердито сказав він. — Але скажіть мені, чи здатна на такі жертви людина, позбавлена почуття соціальної солідарності?

Воллі заявив у відповідь, що лишає за собою право пізніше ще пролити світло на соціальну солідарність містера Макхіта, а поки що підкреслює лиш ту істотну для суду обставину, що свідок містер Стоун упізнав обвинуваченого принаймні по цій дрібній рисочці. Самозрозуміло, що юридично він, навіть, будучи мільйонером, має повпе право подавати жебракам хоч би й гудзики від штанів; для суду, можливо, не байдуже лиш, звідки він ті гудзики бере.

Це був перший випад проти ділових методів Макхіта, і той, дуже стривожившись, різко відказав:

— Гудзики виготовляють на фабриках.

— Та це ми знаємо, — з заспокійливим жестом промовив Воллі, — от тільки чи дістали за них ті, хто їх виготовляє, повну їх вартість?

Тоді підхопився Ріггер і запитав, чи суд збирається терпіти комуністичну пропаганду.

Суддя втихомирив позовників. Істотне в словах свідка, сказав він, тільки одне: чи впізнає він у обвинуваченому чоловіка, який був разом із Мері Свеєр біля набережної того вечора, коли вона загинула.

Ріггер пообіцяв ще повернутись до особи свідка й нагадав, що його свідчення суперечить свідченню докерів. Він викликав офіцера поліції, який свого часу допитував відсутніх тепер докерів, і той потвердив, що вони справді казали, ніби бачили жінку саму.

— Яку жінку? — поцікавився Воллі.

Комісар визнав, що фотографії загиблої докерам не показували.

Воллі переможно підвівся.

— Оце то свідки! — вереснув він,— Вони бачили поблизу доків одиноку жінку! Немов це там така вже дивина!

На його знак із кімнати для свідків вийшла якась жінка, що явно належала до найнижчих верств суспільства. Вона заявила, що заробляє на життя проституцією і промишляє в околиці доків. Того вечора, в суботу, вона ходила до набережної на влови, але підчепити кавалера їй не пощастило. Доки — поганий район. Вона сама працює там тільки тому, що в неї на обличчі лишай, а парк біля гавані погано освітлений.

Ріггер спитав, чи не страшно одинокій жінці ходити ввечері в тому районі. Адже там легко й на злочинця нарватися.

— Нам не страшно,— відказала вона.

— Там жінки не носять при собі великих цінностей,— пояснив Воллі.

— Але ж бувають убивці-садисти,— наполягав Ріггер.

— Для нас вони є всюди,— незворушно відказала жінка.

Ріггер почав розпитувати її, чи існує конкуренція між повіями, чи не сваряться вони між собою за клієнтів.

Адже, зрештою, чоловіки, хоч би які темні наміри вони мали, для повій лишаються об'єктом заробітку.

— У нас у кожної своя ділянка,— сказала жінка.

— А крім того, ви, напевне, маєте захисника?

— Я не маю.

— Чому ж?

— Бо я мало заробляю.

— Е, обличте. Всяка дрібниця комусь знадобиться. Ви нам очей не замилюйте. Скажіть, адже ваші захисники не тільки страхують вас перед клієнтами, а й захищають ваші інтереси від інших повій, що ходять на влови до чужої "ділянки"?

— Може, й так,— погодилася жінка.

— Я уточнюю все це,— поважно звернувся Ріггер до присяжних,— бо вважаю за можливе, що Мері Свеєр загинула за обставин, на які вказують останні слова цієї жінки.

Віс напав па нього ззаду.

— Та годі вам! — буркнув він, схилившись над паперами.— Хіба не ясно, за яких обставин загинула Мері Свеєр!

Жінку відпустили. Усі змушені були визнати, що вона цілком могла бути тією "одинокую жінкою", яку бачили докери. А в такому разі Макхіт міг супроводити Мері Свеєр, як твердили жебраки.

На репортерській лаві збуджено загомоніли, коли Воллі викликав солдата Ф'юкумбі, який після першого допиту в поліції десь був зник.

Ріггер відразу ж запитав його, де це він пропадав.

Воллі відповів за нього:

— Він перебував під пильною охороною. Ми не хотіли, щоб із ним сталося щось погане.

Приміром таке, як з місіс Свеєр.

Ф'юкумбі спокійним тоном розповів усе, що йому було відоме. Макхіт викликав небіжчицю до портового шинку, вона лишилась там чекати, а його, Ф'юкумбі, відіслала. Вона, напевне, хотіла добитися від Макхіта грошової допомоги; здається, вона збиралась і пригрозити йому чимось, бо нібито знала щось про нього.

Підвівся Ріггер:

— Чи місіс Свеєр боялась обвинуваченого? т

— Як це боялась?

— Чи боялась вона, що він може щось їй заподіяти, наприклад, турнути в воду?

— Та навряд, а то вона не пішла б туди на побачення в ним.

— Правильно, Ф'юкумбі. Інакше вона не пішла б туди. Отже, вона нічого не казала про те, що боїться його?

— Ні.

Враз підвівся товстун Віс. Своім пронизливим фальцетом він запитав свідка, чи справді місіс Свеєр так-таки нітрохи не боялась містера Макхіта. Чи не побоювалась вона, наприклад, якихось економічних утисків з його боку?

Колишній солдат відповів не зразу. Подумавши трохи, він спокійно мовив:

— Та правда, вона не раз казала — щодо крамниці він з нею панькатись не буде. З цього боку вона його боялась.

— Правильно,— сказав Віс і з переможним виглядом сів.

Воллі слухав усе те, саркастично всміхаючись. Потім узяв слово:

— А може, є ще й третій варіант? Її бажання дістати грошову допомогу, її скрута могли виявитись сильнішими за страх перед фізичною розправою. Ви ж чули щойно, як мало змоги мають, приміром, вуличні дівчата зважати на найстрашніші небезпеки! Я виступаю тут від імені двох сиріт, панове. Із свідчень містера Ф'юкумбі ми повинні зробити висновок, що їхня мати придушила страх, щоб добути шматок хліба для своїх дітей.

Потім Макхіта спитали, чи його рукою писана записка, в якій він викликав Мері Свеєр до шинку "Смажена риба". Він потвердив це. А на запитання, чи знав він почерк загиблої, він відповів заперечно. Він і справді не знав його, а то вчасно розпізнав би автора того листа з натяками на Ножа, якого так довго носив при собі.

Суддя оголосив перерву на обід. Поллі зайшла до чоловіка в кімнату, де, крім нього, були тільки його адвокати. Вони стояли в кутку й сперечалися про принципи захисту. Мак і Поллі з'їли вдвох один сендвіч. Макхіта дуже турбував хід процесу. Його, між іншим, цікавило, що хотів сказати Воллі своєю дурною реплікою: "Чи дістали за гудзики ті, хто їх виготовляє, повну їх вартість?"

— От нахаба! — обурювався Мак.— Він, ясна річ, натякає, що мої товари крадені. Припустімо, що я продаю гудзики. Припустімо, що я скупив їх, приміром, у збанкрутілих фірм. Результат виходить той самий, що й від крадіжки: я не сплатив за них повної ціни. А хоч би я й заплатив торговцям повну вартість гудзиків, то виготовляли ж їх однаково не вони. У тих, хто їх виготовляв, тобто в робітників, гудзики вкрадено, хоч їм і заплатили за роботу. Адже ясно, що вони не одержали повної

вартості. Інакше звідки б узявся прибуток? Відверто кажучи, я не бачу великої різниці між крадіжкою й "купівлею". Я з ним колись за ці слова поквитаюсь. Це ж підривання ділової репутації!

Поллі погодилася з ним.

Вона за цей час іще покращала. Влітку вона багато купалась і загоряла — звичайно, на закритих пляжах, через свою вагітність. З рук її ще не зійшла легенька смага, хоч вище ліктів вони були білі. Короткі широкі рукава блузки, зсовуючись до пліч, оголювали білу шкіру; картина була дуже зваблива, і Поллі те знала.

Після перерви процедура почалася, на вимогу Воллі, з допиту Фанні Крайслер.

У Фанні були синці під очима, вона дуже нервувалась. Вона тяжко переживала втрату антикварної крамниці.

Фанні сказала тільки те, що небіжчиця, яка нібито була колись у приятельських взаєминах із містером Макхітом, зверталася до нього з проханням позичити грошей.

— Але ж вона погрожувала обвинуваченому розкрити якісь таємниці?

— Та вона, напевне, мала на увазі деякі обставини свого одруження,— квапливо відповіла місіс Крайслер.— Містер Макхіт відіграв у цій справі роль, розголошення якої могло б бути йому неприємне.

— А що ви знаєте про Ножа? — раптово спитав Воллі. Навіть крізь вуаль помітно було, як Фанні зблідла.

— Нічого,— з зусиллям вимовила вона.— Тільки те, що писалось у газетах.

— Але ж небіжчиця, погрожуючи обвинуваченому викриттям якихось таємниць, згадувала про Ножа.

До Фанні вже повернулось самовладання. Вона байдуже сказала:

— Цього я не знаю. Вона тоді багато всякої нісенітниці наплела, бо дуже розхвилювалась і вважала себе скривдженою. Напевне, йому було просто неприємно, що вона згадувала прилюдно про їхні колишні взаємини.

Віс раптом захотів знати, яке було матеріальне становище загиблої.

— Не дуже добре, але й не гірше, ніж у інших крамарів. Крамниці тепер усі в тяжкому становищі.

— Ви перебуваєте на службі в обвинуваченого? — з притиском спитав Воллі.

— Так.

— Може, захист виставить для з'ясування ділових методів Макхіта своїх власних свідків? — іронічно сказав адвокат.— Людей, які не перебувають у нього на службі?

Віс розсердився.

— Шановний колега, здається, гадає,— значуще промовив він,— ніби в Англії вже нема людей, здатних казати правду, не зважаючи на свої матеріальні інтереси. Мушу сказати, що це здається мені дуже сумним.

— Що здається вам дуже сумним? — не без задоволення перепитав Воллі,— Те, що вже нема таких людей, чи те, що я так гадаю?

Та суддя жестом зупинив його. Тоді Воллі викликав для допиту одного з редакторів "Дзеркала".

Коли той напрямки заявив, що небіжчиця запевняла, ніби містер Макхіт — це лихозвісний злочинець Ніж, Ріггер зітхнув із полегкістю.

— Так це ж показує кожному, хто має розум,— тобто кожному, хто не читає газет,— на якому жалюгідно хисткому фундаменті базується все обвинувачення! — вигукнув він,— Містер Макхіт — це Ніж! Виходить, наші комерсанти вночі шастають із потайними ліхтарями й зламують сейфи! Панове, ми добре знаємо, на що здатна заздрість. Але ж усе повинне мати якісь межі! Обвинувачення цілком засноване на твердженні, ніби містер Макхіт, один із найвідоміших наших комерсантів, насправді зовсім не комерсант, а злочинець, убивця! Бо інакше воно втрачає будь-який сенс. Якщо він не убивця, а відомий усьому місту власник системи Д-крамниць, то які в нього могли бути підстави боятись "викриття" з боку особи, про моральне обличчя якої ми не хочемо сказати нічого поганого лиш тому, що її вже нема на світі? Це ж безглуздя!

І Ріггер важко сів.

Воллі повернувся до обвинуваченого:

— Містере Макхіт, а як пояснюєте ви погрози небіжчиці на вашу адресу?

Макхіт повільно підвівся. Він здавався щиро збентеженим.

— Панове,— звернувся він до присяжних, обвівши їх усіх поглядом,— мені не дуже легко відповісти на це питання. Я можу говорити про це з вами тільки як чоловік з чоловіками. В цьому плані я мушу визнати, що не почуваю себе цілком вільним від вини. Ваше щастя, якщо ви можете сказати про себе, що в своїх стосунках із жінками завжди були абсолютно коректні, ніколи не допускалися необачності, не завдали болю — хоча б навіть несвідомо. Я про себе цього сказати не можу. Я не мав ніяких так званих "стосунків" із цією бідолашною, що звалася Мері Свеєр і загинула від руки якогось мерзотника чи, може, від своєї власної, як гадає мій захисник містер Віс. Я ніколи й оком на неї не накинув. Але, може, вона накидала на мене оком? Я, висловлюючись по-діловому, був її хазяїном; раніше я, напевне, разів кілька зустрічався з нею і — хто його знає! — можливо, пробудив у ній якісь надії. Панове, хто з нас, чоловіків, знає, скільки отаких гріхів, сам про те не здогадуючись, міг він учинити за своє життя? Ви, панове, знаєте не згірш за мене, як важко часом буває хазяїнові додержувати належної відстані між собою й своїми робітницями. І хто може серйозно ставити за вину цим бідним дівчатам, які здебільшого мусять тяжко працювати й знають дуже мало радості в житті,— хто поставить їм за вину, коли вони трошечки закохуються в свого хазяїна, людину з вищого класу, культурнішу, ніж звичайне їхнє оточення? А звідси лишається тільки один невеличкий крок до якихось потаємних надій і далі — до гірких розчарувань. Дозвольте мені на цьому скінчити.

Вечірні газети майже всі надрукували цей виступ жирним шрифтом. "Сповнена гідності й людяності" позиція господаря Д-крамниць знайшла загальне схвалення. Тільки одна пролетарська газета обкидала Д-крамничного Наполеона болотом. Але хто ж міг сприйняти її серйозно, коли вона, всупереч усякій спортивній етиці, не визнавала за супротивником жодного права на людяність і гідність, а на додаток закінчила свої інсинуації закликком до насильницького повалення панівного суспільного ладу.

На коротенькій промові містера Макхіта засідання ще не скінчилося.

— Згідно зі свідченням місіс Крайслер, ви, очевидно, все-таки ставились до ваших стосунків з Мері Свеєр настільки поважно, що навіть дали їй грошей? — сказав Воллі, вдоволено глянувши на суддю.

Той, маленький щуплявенький чоловічок, любив удавати, ніби найефектніші промови зовсім не зворушують його.

Макхіт одразу відповів:

— Панове, я міг би сказати, що люди часом дають гроті, не дожидаючись погроз, або навіть всупереч погрозам, коли бачать, що прохача змусила звернутись до них тяжка скрута. Але я цього не скажу. Я скажу тільки, що хотів відвернути всякі інциденти на зразок того візиту небіжчиці до "Дзеркала", який потім усе-таки відбувся. Комерсанти доводиться уникати найменшої тіні, що може впасти на його репутацію. Якої ваги надавав я погрозам небіжчиці, видно хоча б із того, що я не пішов до "Смаженої риби".

— Але ж ви викликали Мері Свеєр туди?

— Я просто пожалів її. З цієї ж причини я, може, й пішов би туди, але мене пізніше затримала одна ділова нарада. Якби я сприймав ті погрози всерйоз, мене, звичайно, ніякі справи не змогли б затримати.

Воллі зацікавлено підвів голову:

— А що то була за ділова нарада? Якщо ви були на Діловій нараді, то мусите мати й алібі.

Макхіт глянув на своїх адвокатів і сказав:

— З міркувань ділового характеру я не хотів би розкривати тут без крайньої потреби, що то була за нарада.

— Така потреба може виникнути, — сухо зауважив суддя.

Але Ріітер та Віс похитали головами й випустили на сцену свого свідка — хазяїна "Смаженої риби".

Він розповів, що небіжчиця довго сиділа у нього в шинку сама, когось дожидаючи й дедалі більше хвилюючись. Виходячи, вона навіть не наділа капелюшка, а несла його в руці. Пізніше про неї ніхто не питав.

Воллі поцікавився, чи можна зазирнути в його шинок із вулиці.

Свідок відповів ствердно.

На запитання, чи можна, вийшовши з шинку, піти іншою дорогою, крім тієї, що веде до набережної або назад на Дефс-стріт, де Мері Свеєр ніяк не могла розминутися з обвинуваченим, якщо він запізнився, свідок відповів, що такої дороги нема.

Воллі зробив висновок: обвинувачений міг перейняли свою жертву біля "Смаженої риби" або ж зустріти її, коли вона йшла назад.

У залі почали запалювати великі скляні кулі газових світильників — була вже пізня осінь, і сутеніло рано.

Воллі переждав, поки скінчиться ця процедура, а тоді повів далі:

— Тут щойно не без сарказму ставилось питання, чи їм це дрібна крамарка могла погрожувати оптовому комерсантові Макхіту. З цього приводу я дозволю собі зараз

допитати одного свідка.

Ввійшов убраний по-святковому чоловік із довгими, звислими руками — швець, що працював у будинку навпроти крамниці Мері Свеєр. Він посвідчив, що небіжчиця одного разу сказала йому, ніби добре знає, звідки беруться товари, які їй привозять. І сказала вона це таким тоном, що йому, свідкові, зразу стало ясно: ті товари мають якесь дуже темне походження.

Макхіт підвівся. Він хотів зразу відповісти. Але Ріггер смикнув його за рукав і щось шепнув. Макхіт сів, і Ріггер попросив суддю оголосити невеличку перерву: він, мовляв, утомився від нескінченної балаканини і хоче умовити підзахисного все-таки пред'явити алібі.

Суддя погодився.

Але в коридорі Макхіт рішуче заявив адвокатам, що розкрити своє алібі він ще ніяк не може.

Тоді адвокати в один голос сказали йому, що в такому разі розвіяти підозру навряд чи вдасться і присяжні напевне підтвердять обвинувачення в убивстві. Проте Віс хотів ще спробувати переконати суд, що Мері Свеєр сама вкоротила собі віку, і Ріггер більше не наважився суперечити йому.

Після п'ятнадцятихвилинної перерви засідання почалося знову.

Макхітові адвокати повідомили суд, що їхній підзахисний, на жаль, поки що не вважає за можливе відкрити, де він перебував у момент смерті Мері Свеєр. Причини такого небажання чисто ділові. Але суддя сприйняв це виправдання досить холодно. Потім Віс заявив: він сам переконаний, що Мері Свеєр взагалі не стала жертвою вбивці, а сама заподіяла собі смерть, і хоче спробувати переконати в цьому суд.

Викликавши своїх свідків, він почав допит. Це були власники Д-крамниць. Віс попросив їх змалювати їхнє становище.

Крамарі в один голос запевнили, що воно справді катастрофічне. Один з них сказав навіть: "Хоч вішайся". Особливо сутужно стало відтоді, як раптово припинилося постачання. /

Віс подякував їм і викликав сусідів небіжчиці. Їх він спитав:

— Ви можете що-небудь сказати про покійну місіс Свеєр, про її хазяйновитість?

— Лиш те, що ми бачили як сусіди.

— Чи добре була з неї крамарка?

— Старалась...

— А з грішми була акуратна?

— Не дуже. Якщо в кого їх не густо, могла й набір дещо дати.

— Отже, діловою людиною в звичайному розумінні цього слова вона не була?

— Та вона могла дати вам нові шкарпетки й задарма, тільки зайдіть до неї в мокру погоду та покажіть, що ваші діряві. .

— Отже, вона не була, як то кажуть, діловою людиною?

Свідок не відповів.

— Панове,— звернувся до суду Віс.— Ви самі бачите: якщо смерть цієї жінки була, як

нам здається, добровільна, то це останнє свідчення ясно показує, куди можуть завести людину добре серце й жалісливість.

Суддя посміхнувся.

На поміст для свідків вийшла старенька жінка.

— Розкажіть нам,— зажадав від неї Віс,— що вам розповідала небіжчиця про те, як вона стала власницею крамниці.

Старенька повільно, старанно висякалася. Вона, напевне, хотіла, щоб усі побачили її червоний носовичок.

— Та їй ту крамницю, можна сказати, подарували.

— Ну, мабуть, щось вона таки заплатила за неї?

— Небагато. Багато в неї й не знайшлося б. Її чоловік солдат.

— Але щось же в неї було? І вона ті гроші віддала?

— Та казала, що віддала.

— А не казала, скільки?

— Здається, вісімнадцять чи дев'ятнадцять фунтів. Більше в неї нізащо б не знайшлося.

— Але ж принаймні стільки в неї було. І вона їх віддала за крамницю, так?

— Їй хотілося мати чистіше помешкання. Все ж таки діти... Така вже в неї вдача була, останні гроші викинути, аби зверху блищало...

— Ну, і вона б утратила ті вісімнадцять чи дев'ятнадцять фунтів, якби її вигнали за несплату оренди чи заборгованість постачальників?

— Та вже ж. Хіба ж ви самі не розумієте?

— А що б їй тоді лишалось робити?

— А що тут зробиш...

Бабуся нарешті згорнула носовичок, якого весь час держала в руці, наче боялась, що ось-ось чхне.

Опит свідків посувався дуже повільно. З'ясовували всілякі подробиці. Нічого нового не впливало. На запитання, що вони знають про причини такого занепаду їхніх крамниць, кілька крамарів водно відповіли: повсюди впали ціни. У Крестона теж усе продається за безцінь. А причини — які тут узагалі можуть бути причини? Це так само важко передбачити, як те, скільки дощу випаде того чи іншого року. Найгірше те, що припинилося постачання, але тут, мабуть, причина проста — не щастить більше дістати таких дешевих товарів. Містер Макхіт сам з усієї сили намагався роздобути товари, бо це ж він порадив їм найняти помічників і налягти на рекламу, через що й вичерпалися так швидко запаси. Але він так і не зміг роздобути нічого, а Закупне товариство підвело його.

Кінець кінцем Віс — Ріггер уже остаточно замовк — підсумував усе, що свідчило на користь версії самогубства.

Становище маленького підприємства, в яке місіс Свеєр уклала всі свої заощадження, стало безнадійним. Це, зрештою, було достатнім мотивом для самогубства.

— Мері Свеєр, панове,— патетично вигукнув адвокат,— не погребувала вбивці. Для людей, знайомих з умовами, в яких їй довелось жити, її смерть не є нерозв'язною

загадкою. Хто знає це життя, життя найдрібніших крамарів, той не може не визнати: людині, змушеній жити таким життям, небагато треба, щоб одного дня сказати: "Годі!" Для того щоб розпрощатися з таким життям, не потрібна якась особлива сила волі. Які принади мало для нещасної таке животіння під важким тягарем боргів, без найменшої надії на щось краще? Ви погляньте на пристановище цієї жінки! Я навмисне не назвав його житлом; ви б теж не змогли назвати його так. Погляньте на її дітей! Ні, не треба дивитись на них, ви тільки зважте їх! Спробуйте уявити собі будень такої людини — і не думайте, що в її житті коли-небудь бувають свята. І над цією горою ще нависає загроза! В ці двері стукають кредитори! Ні, Мері Свеєр не потребувала того, щоб її вбив містер Макхіт. Мері Свеєр сама вкоротила собі віку.

А на заперечення, що небіжчиця, мовляв, була жінка дуже життєрадісна, можна відповісти так: ту життєрадісність відібрала в неї катастрофа з крамницею, а може, й особисте розчарування в містерові Макхіті, від якого вона не дочекалась допомоги. А в тому, що вона складала всю вину на нього — напевне, з щирим переконанням, — нема нічого дивного. Дрібні торговці не дуже добре розуміються на законах, які керують торгівлею. Коли настає криза, вони звичайно звалюють усю вину на великих комерсантів. А про те, що ці великі теж залежать від цілком певних, закономірних процесів економічного характеру, які часто нелегко буває врахувати, дрібні крамарі уявлення не мають. Ось тепер саме почалась така криза, і дрібні, малосильні підприємства не витримали її.

Коли Віс уже не знав, що казати далі, Воллі перебив його: він, мовляв, мусить ще раз поставити запитання, після якого, десь із годину тому, містер Макхіт завагався був на мить, чи не розкрити своє таємниче алібі. Бо в Сіті ходять чутки, за якими походження товарів, що продаються в Д-крамницях, оповите досить густою темрявою. Скільки йому відомо, містер Макхіт твердить, що ці товари постачає йому якесь ЦЗТ (Центральне закупне товариство). То чи не буде містер Макхіт ласкавий розповісти про це Товариство?

— Ні, — відповів Ріггер, трохи порадившись із Макхі-том. — Містер Макхіт не хоче торкатись цього питання.

У всякому разі, додав він, ЦЗТ — законно зареєстрована фірма, до складу якої входить представник аристократії і два адвокати. Ця фірма дійсно останнім часом перестала виконувати свої зобов'язання перед містером Макхітом, але це приватна справа містера Макхіта і Товариства, яка зовсім не стосується суду. Він узагалі спиняється на цьому питанні тільки для того, щоб не виникло враження, ніби містер Макхіт сам винен у економічній катастрофі Мері Свеєр.

Його колега Віс уже змалював перед судом становище Д-крамниць як дуже тяжке. Воно, безперечно, останнім часом стало таким, але не з вини містера Макхіта, а садое з вини ЦЗТ, яке раптово припинило постачання.

Свідки можуть потвердити, сказав Ріггер, що містер Макхіт у цей критичний час сам, заходячи до своїх крамниць, засукував рукава й докладав до всього рук.

Макхіт теж іще раз попросив слова.

— Тут уже згадувалося,— сказав він,— що життя місіс Свеєр було дуже тяжке. І тому, мовляв, здається не виключеною можливістю самогубства. Я хотів би додати дб нього, що ми в Д-крамницях справді вже напружуємо свої останні сили. У безнастанному намаганні краще служити публіці ми йдемо на такі жертви, які під силу тільки найвитривалішим із нас Ми продаємо занадто дешево. Наші прибутки такі низькі, що ми самі бідуємо. Можливо, ми занадто фанатично захопились ідеєю дати незаможному покупцеві добрий товар за приступну ціну. Я відверто признаюся, що й сам останніми днями, коли на мою голову звалилось стільки лиха, не раз питав себе, чи витримаємо ми? Можливо, нам доведеться все-таки підняти ціни. Можете повірити мені, що смерть моєї колеги глибоко вразила мене.

Суддя холодно глянув на репортерів, що завзято працювали олівцями, і ще раз спитав Макхіта, чи не розкриє він усе-таки свого алібі. Діставши заперечну відповідь, він відпустив присяжних на нараду.

Рівно через десять хвилин вони повернулися й оголосили свій вирок: Мері Свеєр загинула від руки вбивці, і матеріал слідства дає досить підстав запідозрити в убивстві комерсанта Макхіта.

Вечірні газети того дня були геть заповнені "справою Макхіта". Вони рясніли жирними заголовками на зразок: "ТУМАН НАВКОЛО СМЕРТІ МЕРІ СВЕЄР РОЗВІЮЄТЬСЯ" або "В ЯКОМУ ТАЄМНИЧОМУ МІСЦІ ПЕРЕБУВАВ ОПТОВИК У ХВИЛИНУ СМЕРТІ КОЛИШНЬОЇ ПРИЯТЕЛЬКИ?"

На наступному тижні Макхіт одержав нарешті звістку про Аарона. Фанні Крайслер прийшла до нього вперше після суду, щоб сповістити, що Аарон і Комерційний банк почали ставитись до ЦЗТ на диво холодно. Аарон під час одного візиту мимрив щось про якийсь "зв'язок між убивством цієї, як там її, і припиненням постачання". На Райд-стріт якісь підозрілі суб'єкти, очевидно агенти приватного детективного бюро, розпитували про склади ЦЗТ. А вчора Жак Оппер, президент Комерційного банку, викликав Фанні до себе й навіпростець зажадав від неї квитанцій на останні партії товарів, завезених до магазинів Аарона.

Макхіт відразу спохмурнів. Подумавши трохи, він наказав їй подбати про квитанції й на #сяк випадок зробити в кредит нові закупівлі в Бельгії.

Прощаючись, Фанні сказала:

— Якщо твій процес затягнеться ще надовго, все про паде. Сподіваюся, ти це зрозумієш? Про її особисті турботи не було сказано ні слова.

Ішов останній тиждень жовтня.

Справи містера Пічема й містера Макхіта наближалися до розв'язки.

"Прекрасна Анна", "Юний моряк" і "Оптиміст", підмальовані й затягнені в корсети, чекали тої хвилини, коли вони знову довірять океанові свої старі моці. "Оптиміст" передчував, що доживає останні тижні. Пічем уже уявляв свою дочку в вінчальному уборі, перед вітарем, поруч із маклером Коксом. Макхіт уявляв її в зовсім іншому вигляді й оточенні. Власники Д-крамниць утратили останні надії, зате набули досвіду й мудрості. Коксові судилося заповнити химерними значками вже небагато сторінок

свого щоденника. Протоколи судової справи про вбивство крамарки Мері Свеєр комерсантом Макхітом писались надаремно і множились уже недовго. А солдатів Джорджу Ф'юкумбі лишилося жити не більш як шістдесят п'ять днів.

КНИГА ТРЕТЯ

ЛИШЕ ДОСТАТКОМ ТІШИТЬ НАС ЖИТТЯ

Всі ті, хто доброї шукає слави й перед собою ставить вищі цілі (Слова, хороші в віршах, не на ділі),— Ті диваки, повірте, ловлять гави. Вони ламають гордо свій житняк, Закроплений солоним потом хліб. Ах, розібравши добре м'яса смак, Забули сьому заповідь вони б. З помірності кому яке пуття? Лише достатком тішить нас життя.

Хіба це зле — в'юном звивати спину, За зиском уганяючи гріховним, Тоді — в купіль та вихилить чарчину, Розсівшись за столом, наїдків повним? Ви морщитесь? Для вас жаданий гість Лиш той, у кого руки в мозолях? По правді, це не мій, панове, шлях. Я, слава богу, не ідеаліст. Давно ясний для мене сенс буття: Лише достатком тішить нас життя.

Балада про життєві утіхи.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Uetima ratio regis¹ Напис на пруських гарматах

Важливі ухвали

Серед п'яти-шести своїх колег комерсантів містер Пічем павряд чи привернув би до себе вашу увагу. Він мусив торгуватися з усіма за кожен пенс і тому перед людьми, з якими звичайно мав справу, ніколи не скидав маски чіпкого, непоступливого бізнесмена, якого важко одурити"

1 Останній доказ короля (лат.).

Але вважати всіх своїх ближніх шахраями — це ще нітрохи не означає вірити собі. Містер Пічем зовсім не був людиною сильної вдачі. Великий, може, навіть перебільшений страх перед несталістю життя, вкарбоване глибоко в мозку уявлення про зловорожість і неблаганність міста, в якому він жив (як і всіх інших міст), спонукали його якнайшвидше пристосовуватися до всіх нових вимог довколишнього світу. Його співгромадяни знали його тільки як власника фірми "Дж.-Дж. Пічем. Одяг для жебраків", але він був завжди готовий заснувати яке-небудь інше підприємство — прибутковіше, безпечніше або принаймні надійніше. Містер Пічем був маленький, худенький, завжди пригнічений чоловічок; але навіть зовнішність його не була, так би мовити, остаточною. Коли б економічна ситуація стала безперспективною для маленьких, худих, пригнічених людей, він напевне міг би серйозно задуматись, як перетворитися на людину середнього зросту, вгодовану й життєрадісну. Бо його малий зріст, худорба й пригнічений вигляд були тільки, так би мовити, заправою, неофіційною пропозицією, яку завжди можна взяти назад. У такому стані було щось жалюгідне, але водночас на ньому ґрунтувалися й усі його досить значні успіхи. Адже об'єктом його комерції була жалюгідність, у тому числі й своя власна. Але небезпеки, подібні до тих, які він спіткав у боротьбі за існування останнім часом, ніби підносили його над самим собою. Загроза втрати всього добра, а з другого боку — перспектива великих зисків за

кілька тижнів перетворили його на справжнього тигра, навіть зовнішньо. В ті дні, коли він за дорученням Кокса доводив до розв'язки справи ТЕТС, його обличчя мало хижий, жорстокий вираз.

Гейла, що прибіг до нього виканючити сто фунтів, які напередодні програв у карти, Пічем прийняв без піджака, навіть не вийнявши рук із кишень, і не дав йому ні пенса.

Товариство експлуатації транспортних суден корчилося в агонії.

Після розмови з Гейлом Пічем іще раз скликав компаньйонів. Вони прийшли всі до одного. Звичайно мовчазний Мун раптом запротестував проти проведення наради в лазні. Він прийшов раніше за всіх і зупиняв кожного біля дверей. На всю вулицю кричав він, що ця смердюча лазня йому вже в печінках сидить. І остання нарада Товариства, таким чином, відбулася в сусідньому ресторані.

Пічем сповістив про безсоромну Гейлову вимогу, під* креслив необхідність задовольнити її і не став приховувати, що таких маневрів слід чекати й далі. Щодо нього самого, то йому вже терпець урвався. І він просить панів компаньйонів негайно ж підвести загальний баланс, вирахувати, хто скільки повинен внести, і надати йому повноваження самому довести до кінця всю справу. Якщо йому ніхто не заважатиме, то він гарантує, що все розв'яжеться без скандалу.

Його пропозицію прийняли.

Сплати встановленої для кожного компаньйона частки в збитках Пічем домагався з непохитною твердістю.

З баронета він виміг вексель, який на все життя або принаймні на кілька місяців прикував молодого Клайва до подружнього ложа американки. Останньої відмовки баронета, нібито він гомосексуаліст, Пічем не взяв до уваги.

Істмен віддав гроші досить спокійно: він мав таку змогу, бо нещодавно підвищив квартирну плату в своїх будинках, розташованих у північній частині Лондона й заселених переважно робітниками, яким не було за що перебиратись в інше помешкання.

Мун виявив несподівану впертість, і довелося вжити до нього особливих заходів. Він віддав вісімсот фунтів готівкою і векселі на решту суми тільки після того, як ціла юрма жебраків зібралася перед його букмекерською конторою й навіть удерлася всередину. Дехто з них ніс плакати: "Хто грає — той має, а хто має — той може дати!" або "Тут грав і я".

Краул, щоправда, в останню хвилину вийшов із гри. Одного дня він зранку прийшов на Олд-Оук-стріт і викликав Пічема. Вдвох вони обговорили його становище, і Краул заявив: "Значить, мені лишається куля в лоб". Пічем дав йому адресу контори Кокса в Сіті. Він вирішив: нехай маклер побачить, до чого призводять його інтриги, це буде урок для нього.

Ресторатор того ж дня пішов до Коксової контори й заявив анемічній секретарці, що домовився з маклером і чекатиме його тут. Він прождав дві години, але Кокс так і не з'явився; а втім, як з'ясувалось пізніше, маклер і не знав нічого ні про яку домовленість. Коли дівчина сказала, що вже зачинятиме контору, Краул промимрив

щось незрозуміле, відвернувся до стіни, де стояла вішалка для парасольок, і вистрелив з револьвера собі в рот. Удома в нього на столі його дружина знайшла листа в запечатаному конверті з написом: "Моїй дружині. Розпечатати тільки о 8-й годині вечора, якщо я не повернуся додому".

У тому листі було всього три рядки: "Рідні мої, мене пограбували безсоромні злочинці. Простіть мене, я хотів зробити як краще. Альберт Краул, ресторатор".

Під кінець найбільших труднощів завдав Пічемові Фінні. Почувши про самогубство Краула, він нарешті вирішив лягти на операцію. Та Пічем вчасно пронюхав про це. Він зразу кинувся на квартиру до Фінні, але той уже поїхав до лікарні. Пічемові довелося вдатись мало не до кулаків, щоб випитати в його економки адресу лікарні. Він прибіг туди за півгодини до операції.

Лють його була безмежна, але й Фінні аж позеленів від гніву й зразу вирішив прогнати економку. Пічем кричав так, що збіглися медсестри з усього корпусу. Він сказав старшій сестрі:

— Цей чоловік не зможе вам заплатити навіть за свою плювальницю. Він узагалі йде на операцію тільки тому, що мусить сплатити велику суму. Ось у мене в кишені газета з повідомленням про самогубство ресторатора Краула — він таким способом хотів викрутитися з тієї самої халепи, що й оцей-от добродій! Ото розсурмлять газети, на які авантюри пускається ваш хірург! Чи він, може, всіх самовбивць хоче сюди принадити? Перед такою ницістю Фінні був безсилий. Перше ніж лягти на операційний стіл, він підписав вексель.

За якийсь тиждень Пічем уже мав досить точне уявлення про суму, яку можна було видушити з ТЕТС.

Інцидент із Краулом був для Макхіта сигналом тривоги.

Фанні принесла йому ранкові газети з повідомленням про самогубство ресторатора в конторі маклера Кокса.

Макхит ще раніше пустив Фанні Пічемовим слідом. Ділові зв'язки його тестя з маклером Коксом у галузі морського транспорту дедалі більше цікавили його. Поллі розповідала чоловікові про батькове признание, ніби Кокс довів його до грані банкрутства. Самогубство Краула проливало трохи світла на закулісний бік цієї справи. Від Поллі Макхит дізнався також, що того самого вечора Кокс приходив до її батька і в конторі цілих півгодини горлав на нього, бо він нібито намагався пошкодити йому. Було очевидно, що Пічем і Кокс борються не на життя, а на смерть — чи то один проти одного, чи то разом проти когось третього; цього з'ясувати не пощастило.

Опівдні Фанні прийшла зцову. Вона вже побувала вдома в самовбивці й розвідала багато дечого. Дружина Краула — бридка, опухла від сліз жінка, що зовсім не вміла володіти собою, — за п'ять хвилин устигла звинуватити бога й увесь світ у смерті колишнього ресторатора.

Фанні обурено розповіла, як вона репетувала при своєму старому батькові: "А що мені тепер робити з оцим старим луб'ям? Усе, що він відкладав на старість, теж пропало, а він же, бачите, вже під себе ходить!"

Макхіт, почувши про таку невихованість, тільки головою похитав. Але він був глибоко стривожений.

Фанні вивідала, що ТЕТС, яким тепер, очевидно, керував Пічем, опинилося в дуже тяжкому становищі. Здається, Кокс зовсім скрутив Пічема. "Приміром так, як ти Готорна",— сказала Фанні. І Товариству якнайближчим часом потрібна буде велика сума грошей; а точніше кажучи, вона вже кілька тижнів як потрібна. Однак Пічем, здається, має на думці якісь заходи, що повинні звільнити його від цих видатків, напевне, —непосильних для нього. Тільки цим і можна пояснити, чому він досі не забрав свого вкладу з Національного депозитного банку.

Макхіт знав, що Пічем сподівається вирвати в нього свою дочку для Кокса. А не спромігшися цього зробити, він неминуче мусив вивертати кишені. І тому його візиту в Національний депозитний банк можна було чекати що-хвилипи.

А Макхіт і досі ще не ввійшов до правління банку. Але необхідні формальності невдовзі будуть закінчені. Все залежить від того, чи пощастить виграти час. Тепер треба було держатися за посаг, а дружиною пожертвувати, принаймні тимчасово. Поллі він однаково не втратить. Вона ж таки від нього вагітна, і це прив'яже її до нього.

Він повинен будь-що довершити задумане..

Того ж вечора Макхіт викликав Воллі, Пічемового адвоката, і заявив йому, що згоден на розлучення.

Кокс бував у Пічемів, як і раніше; останнім часом він навіть почав щоразу приводити з собою сестру, і між обома родинами встановилась якнайщиріша приязнь. Міс Кокс була в захваті від місіс Пічем та її дочки. Старші дами грали у вітальні в віст, а Поллі тихенько сиділа над вишиванням, що зображувало Нельсона в Трафальгарському бою. Увечері маклер приходив по сестру й на кілька хвилин підсідав до дам. Щоразу він просив Персика заграти йому на фортепіано. Поллі грала дуже добре, і голосок у неї був приємний; а коли вона грала, прозорі рукавички блузки збивалися до пліч, оголюючи повні руки.

Дивлячись на Поллі за роялем, Кокс розумів, як це могло статися, що він колись навіть серйозно думав про одруження з нею. Вона була дуже принадна.

"Невже те, що чоловік уже один раз домігся свого від жінки, справді важить для нього так багато? — писав він у своєму щоденнику.— Ну що можуть значити ці перші, звичайно такі недосконалі обійми? Напевне, в чоловікові все-таки є якийсь інстинкт владаря, і тому для нього головна насолода полягав в підкоренні жінки, перемозі над нею. Інакше звідки б оця байдужість після такої близькості? І навіть тоді, коли не йшлося про позбавлення невинності? Чи, може, справді економічні міркування відіграють таку велику роль у нашому духовному житті? Може, справді на мою емоційну сферу так уплинув той факт, що міс Пічем уже не може вважатися доброю партією — після того, як її батько зазнав таких збитків? Хоч тих збитків кінець кінцем завдав йому я сам, але я інстинкт, мабуть, не цікавиться причинами, для нього важливий самий факт... Та хай там як, а я зовсім збайдужів до неї".

Такі почуття треба було приховувати від Пічема. І Кокс приховував їх. Букети гвоздик,

які він приносив на Олд-Оук-стріт, ставали дедалі пишніші.

Наприкінці вересня він дізнався, що дочка містера Пічема вже півроку як одружена з якимсь Макхітом. Він здивувався, але нічого не сказав Пічемові, тільки затаїв це відкриття на дні душі.

Самогубство Краула дало йому поважну офіційну підставу розсердитись на Пічема. І справді, ця подія завдала йому деяких прикрощів. З ділових міркувань Кокс був' членом одного аристократичного клубу, і після газетних повідомлень про випадок у його конторі йому довелося розпрощатися з своїм членством. А ще прикріше було ось що: коли корабельна афера скінчиться публічним скандалом, його ім'я, тепер поєднане з нею, теж неминуче буде заплямоване.

Інцидент із Краулом дав Коксові змогу не церемонитися з Пічемом. Проте він і далі разом із сестрою відвідував

місіс Пічем і Поллі. Цього мусило вистачити, щоб заспокоїти Пічема щодо дальших маклерових планів.

А згодом, коли почався страйк портових робітників, спільна робота знову трохи зблизила Кокса з Пічемом.

Під різними приводами Пічем уже кілька разів знижував платню ремонтникам. І ось одного ранку з двохсот робітників на своє робоче місце вийшло тільки п'ятеро. Решта їх стали пікетом перед ворітьми — не пропускати нових.

Це було прикре й навіть небезпечне діло. Звичайно, з'явилася змога, пославшись на страйк, відтягти остаточну передачу суден. Але в хвилину відвертості, породженої спільними турботами, Кокс розповів, що бажання уряду придбати в ТЕТС транспортні судна, по правді кажучи, було не дуже палке. Уряд мав у своєму розпорядженні достатній тоннаж. Це Гейл пронюхав, що вище начальство все-таки не заперечуватиме проти придбання додаткових транспортних засобів. А коли контракт було укладено, Гейл — головним чином щоб уникнути неприємних запитань,— через своїх друзів із генштабу влаштував перевезення на новопридбаних суднах невеликої військової частини. Цю частину, звичайно, можна було б перевезти й на інших суднах; але ж термін Коксової попередньої угоди щодо саутгемптонських суден незабаром закінчувався, а їх неодмінно треба було придбати до завершення всієї цієї ризикованої афери. До того ж Гейл зовсім розперезався і щодня міг знову зажадати грошей. І тому Пічем докладав усіх зусиль, щоб відновити ремонтні роботи. Прикриваючись авторитетом державних органів, він зняв галас про "шантажистські дії робітників у критичну для Великобританії хвилину" і вже думав про допомогу війська в придушенні страйку.

У своїх майстернях він спішно розгорнув виготовлення уніформ. Він мав намір спочатку інсценізувати велику демонстрацію інвалідів війни проти страйкарів. Такий виступ скалічених ветеранів на захист інтересів усієї нації повинен був зустріти гарячий відгук — особливо на сторінках газет.

І в ці дні напруженої роботи Воллі приніс йому звістку про згоду Макхіта на розлучення. Нарешті, видно, впала страшна перешкода, яка заважала Пічемові

остаточно застрахуватись від Коксових інтриг і таким способом усе-таки обернути на свою користь цю нещасливу справу, яка ось уже більше трьох місяців не давала йому дихати.

І раптом його дочка, почувши з батькових уст, що їй доведеться розлучитися з чоловіком, кинула йому в обличчя: "Я вагітна!"

Пічем розлютився до нестями.

— Все одно розлучишся! — загорлав він у відповідь. — Розлучишся й підеш до лікаря! Гадаєш, я дозволю тобі довести мене до торби? Я, зрештою, теж не кам'яний і не дам отак топтати себе під ноги! Ви таки дограєтесь, що я ляжу в ліжку, відвернусь до стіни, і нехай усе пропадом пропад'ає. Ідіть тоді самі попідвіконню, паскуди!

У ці дні він не роззирався довкола, а йшов по сліду, як собака-шукач.

Та він знав замало.

Якби він здогадувався, що маклерові давно відоме це нещасливе заміжжя його дочки, або хоч знав, що сталося тоді, коли Поллі вдруге ходила додому до містера Кокса, він діяв би інакше.

Поллі того ж вечора пішла у в'язницю до чоловіка.

Він, звичайно, знову запевнив її, що все це робиться для проформи. Шлюботоргівничий процес триває довго. А врешті досить висунути якусь неслухняну причину розлучення, і в останню хвилину все розладнається. Але подати заяву про розлучення все-таки доведеться, бо її батько надто вже допікає йому, а власне, тримає його в руках.

— Він може сплести мені зашморг і не заважається зробити це, ти ж його знаєш!

На це Поллі сказала йому, що в такому разі їй доведеться піти до лікаря, позбутися дитини. Бо вона згарячу призналась батькові, що вагітна.

Макхіт злякався. Цього він не передбачив. Хрипким голосом, не дивлячись на дружину, він сказав, що про це не може бути й мови, дитиною він не пожертвує, хіба що вже не знайдеться ніякої іншої ради.

Поллі, заплакана, пішла, а Макхітові ця проблема півночі не давала спати. Від природи він був добрим сім'янином і радів, що скоро матиме сина. З гірким зворушенням думав він про нього й, засинаючи, вже почав вірити, що тільки думка про сина штовхнула його на такі комерційні авантюри.

"Ет, навіщо вся ця тяганина, — думав він, — коли можеш нагло врізати дуба й не маєш кому залишити все надбане добро? Навіщо мені отут сидіти, як не для сина? І звідки взялася б у мене сила боротись? Я братиму його за малесеньку ручку, водитиму по крамницях, які колись належатимуть йому, і казатиму: "Синку, те, що ти бачиш, здобути тяжкою працею, не забувай цього! Твій батько робив до кривавого поту, щоб дати тобі все оце. Він працював не тільки для себе. Дяки йому не треба, ні, йле він нагадує тобі про це, щоб ти бачив, як міцно ми, твій батько й ти, зв'язані між собою. Твій батько помре, коли настане час, і тоді ти продовжиш його справу, пам'ятаючи про того, хто... ну, хто все ж таки старався для тебе". От що я йому скажу, і він мене зрозуміє. Я назву його Діком".

Він справді був глибоко схвилюваний. Лиш другого дня опівдні переказав він Поллі,

щоб вона все-таки пішла до лікаря — це неминуче. Він розраховував на те, що вона якомога відтягне цей візит, принаймні на два-три дні, і сподівався до того часу встигнути зробити щось таке, після чого ця операція стала б непотрібною. Але Поллі повинна бути готовою до неї і ні в якому разі не збуджувати в батька анінайменшої підозри.

Макхітові дійсно конче треба було якомога розтягти ту передишку, яку він здобув ціною згоди на розлучення, щоб устигнути остаточно підвернути під себе Національний депозитний банк.

Він знову натис на Готорна й Міллера, щоб вони поквапилися з реорганізацією банку. Прийшовши на його виклик, вони мусили спершу прождати добрих півгодини в чекальні. Так підстроїв сам Макхіт. І вони, невимовно пригнічені, сиділи серед родичів в'язнів — придавлених турботою, або зневірених, або й придавлених турботою і зневірених чоловіків і жінок.

Тільки-но вони ввійшли, як Макхіт нагримав на них: мовляв, уся ця історія надміру затяглася, і він взагалі не розуміє, як це вони ще можуть зволікати так довго з його прийняттям до правління їхнього наскрізь прогнилого закладу.

Потім він обговорив з ними план наступу на Крестона.

Крестон зумів провести свою рекламну кампанію без додаткових кредитів. Він і досі дивувався маневрові конкурента, що перекупив у нього товари. А втім, ціни ж були значно нижчі від середнього рівня...

Широко афішований рекламний тиждень Д-крамниць та концерну Аарона дуже турбував Крестона, бо публіка нетерпляче дожидала того тижня. Про те, що банк має перейти до рук Макхіта, Крестон не знав нічого.

І ось Макхіт звелів переказати йому, що деякі партії товарів, продані під час його рекламного тижня, підозрілі.

Їхні прикмети збігаються з описом товарів, недавно вкрадених у Бірмінгемі. І тому чи не буде містер Крестон ласкавий показати квитанції на ці товари. Крестон прибіг негайно.

Це був сухорлявий чоловіча метр дев'яносто на зріст, який почував відразу до м'яса, священиків та І. Аарона. Він страшенно сполошився.

— Містере Крестон,— дуже стримано зустрів його Макхіт,— вас привела сюди вельми прикра історія. Мушу сказати, що я не повірив своїм вухам, коли мені сказали,, ніби під час вашого рекламного розпродажу збуто населенню великі партії товарів непевного походження. Сподіваюся, що в вас в документи на ці товари?

Та в містера Крестона документів не було.

Цю партію він купив, бо вона коштувала дуже дешево, а йому після запеклих конкурентних боїв були вкрай потрібні товари. Ніяких документів він не одержав. І тепер у нього був такий спантеличений вигляд, немов він, усупереч своєму найщирішому переконанню, з'їв свіжий біфштекс.

Макхіт поставився до нього суворо. Єлейним голосом нагадав він йому про чесність у конкурентній боротьбі й про мудрість закону, який карав переховувача та

перепродувача так само суворо, як і злодія. І коли він, Макхіт, тепер під час своєї рекламної кампанії продаватиме ті самі товари, то він же має документи — товарні чеки з магазинів Крестона. А Крестон ніяких документів не має.

Потім Макхіт коротко й жорстоко заявив йому, що незабаром вступає до правління Національного депозитного банку, а на закінчення виклав умови, на яких крамниці Крестона можуть увійти до синдикату, яким керуватиме він, Макхіт, а постачатиме його товарами Центральне закупне товариство.

Довготелесого містера Крестона мов громом уразила звістка про те, що конкурент заволодів банком, який держить його в руках. Він досить швидко оцінив своє становище.

Наглядача попросили принести паперу й олівців. Ново-спечені компаньйони писали стовпці цифр, тицькали в них сигарами. На стіні камери був пришпилений зелено-голубий план Лондона; затягуючись міцною Гаваною, Макхіт червоним олівцем жирно обводив на ньому окремі райони, підкреслював назви майданів, проводив складну систему ліній по всьому місту й передмістях. Це була майбутня схема розміщення КД- (Крестонових і дешевих) крамниць.

Деякі з магазинів Крестона малося ліквідувати, поз'єднувати, перетворити на дзвінку монету. Макхіт безжально викреслював їх червоним олівцем. Його банк хотів повернути "свої" гроші, вони були йому потрібні.

— Не забувайте, що банк належить дитині,— сказав Макхіт Крестонові.— Безвідповідальні люди розбазарили її майно. Постраждали вже й гроші вкладників. Цьому треба покласти край. Інакше як зможу я взяти на себе відповідальність перед неповнолітньою власницею? Я не сентиментальний, але й не хочу, щоб про мене потім казали: "Оцей-о грабує дітей". Діти — майбутнє Англії, і п'ього ми не маємо права забувати ні на хвилину.

Ціни вирішили поступово підвищити; в рекламі наголошувати більше на слові "якість". Макхіт, розповідаючи Фанні про свою розмову з Крестоном, змалював їй його психологічний портрет:

— Це був немовби мовчазний діалог. Я спитав: "Ви хочете відповідати за те, що накоїли?" Він квапливо відповів: "Ні".— "Ах, значить, ви не хочете захищати своєї самостійності за всяку ціну?" — знову спитав я. "За всяку ціну — не хочу",— відказав він. "Отже, ви волієте здатись на ласку переможця й схилити шию під мою п'яту?" — "Авжеж, так вийде дешевше". Сильною вдачею він похвалитись не мооісе, він людина цілком розважлива. В наш час навряд чи варто виховувати в собі сильну індивідуальність.

Міллера й Готорна ждав ще один удар. Макхіт зажадав від Міллера письмового признання, що він на власну відповідальність, без відома Готорна, скористався Пічемовим вкладом для спекулятивної мети. Репутацію самого банку треба було зберегти чистою.

Міллер був остаточно розчавлений. Схилившись старою головою на спинку стільця, він заплакав. Потім узяв себе в руки, підвівся й мовив із спокійною гідністю:

— Цього я не можу зробити, містере Макхіт. Я нізащо в світі не підпишуся під заявою, ніби я розтратив на спекуляції" довірені банкові гроші. Ви розумієте, що це означає: довірені? Ви віддали в мої руки зароблене тяжкою працею добро. Ви сказали: "Містере Міллер, ось моє добро, все, що я маю; я передаю його вам у надійні руки, візьміть його й порядкуйте ним, як умієте і як вам підкаже ваше сумління. Я довіряю вам! Я людина, ч сті, й ви людина честі". А тепер, виходить, я мушу сказати вам: "Ваші гроші пропали. Я ще тут, але грошей уже нема". Нізащо в світі. Чуєте, містере Макхіт? Нізащо в світі я так не скажу.

— Але ж ви справді тут, містере Міллер, а грошей усе-таки нема!

— Нема,— проказав за ним Міллер і сів з таким виразом обличчя, який буває в здивованих дітей.

Хвилин п'ять усі мовчали. Потім Міллер підвівся й пішов до дверей, трясучи головою і щось мурмочучи собі під ніс. Через дві години старий Готорн приніс його признання. Міллерове прізвище стояло під ним, виведене чітко й виразно, мов рукою школяра.

Готорн іще благальним тоном попросив Макхіта поки що залишити Міллера на його посаді в банку — без плат-ці, звичайно,— бо старий не знає, що сказати дружині й сусідам.

Макхіт милостиво погодився.

Того самого дня Макхіт став директором Національного депозитного банку.

Важкий тягар спав у нього з серця. Тепер нехай собі Аарон і Оппер дізнаються, що прізвище президента ЦЗТ — Макхіт; адже тепер і прізвище директора Національного депозитного банку — теж Макхіт. Та й прізвище Крестонового компаньйона — також Макхіт.

Після вечері Поллі пішла до місіс Краул.

Її послав туди батько. Вона давно вже взяла на себе деякі обов'язки, що лежали на ньому як на розпоряднику доброчинних фондів. Місіс Краул дуже зворушили гостинці — кошик із харчами та пляшка сидру, що їх принесла Поллі. Вона зразу почала гірко ремствувати на ТЕТС, що конфіскувало в неї всі меблі, які не були "предметами першої необхідності", та на свого батька, що слухав, похнюпившись.

— Що мені тепер із ним робити? — скиглила вона.— З ним іще тяжче, ніж із дітьми. Ті хоч не паскудять під себе. А тепер іще мій чоловік перевів його гроші, і в нас узагалі більш нічого не лишилось.

— Якби ви змогли нашкрябати хоч що-небудь, місіс Краул,— співчутливо сказала Поллі,— я б, може, вмовила чоловіка, щоб він улаштував вас у одну з наших крамничок. Там би ви були принаймні самотійна, сама собі пані. Але на це потрібен якийсь невеличкий капітал.

Вона була дуже ласкава до місіс Краул. Похмура кімната здавалася світлішою, поки вона сиділа там, усміхаючись, із порожнім кошиком на колінах.

Місіс Краул вагалась. Бездумним поглядом, обминаючи старого батька, обвела вона нужденні меблі. Нарешті сказала: /

— Та одна можливість, здається, є. У нього лишилася ще сестра; може, вона

погодиться вкласти кільканадцять фунтів у щось таке абсолютно надійне. Багато вона й сама не має...

І, повернувшись до батька, спитала: — А ти як гадаєш?

Старий не відповів. Мабуть, він і не зрозумів нічого; у нього вже, видно, розум потьмарився.

Щінки ще трохи поговорили про цю справу. Прощаючись, Поллі твердо пообіцяла випросити в чоловіка Д-крамницю для місіс Краул. Правда, вже на сходах вона забула про свою обіцянку. Це в неї була справжня манія — за всяку ціну подобатись усім.

Коли вона повернулася додому, батько викликав її до себе в контору й сухо сказав їй, що Макхіт дав згоду на аборт. Він прислав якогось Груча, і той переказав це самому Пічемові. А для неї в її кімнаті лежить записка.

Та записка глибоко вразила Поллі. Виходить, Мак так мало дорожить своїм сином? Бо ж для нього це його син, він же нічого не знає про Смайлза! Як огидно! Поллі так образилась, що заявила матері: вона піде до лікаря сьогодні ж таки. Адресу одного такого лікаря вона знає; коштуватиме це п'ятнадцять фунтів.

Місіс Пічем запропонувала спершу спробувати хініном. Прийняти першого дня три порошки, другого — чотири і так далі — до семи. Приймати більше семи небезпечно, але весь курс треба пройти до кінця, незважаючи на шум у вухах, серцебиття й нудоту. Але дочка сказала їй, що вона вже не на першому місяці: отже, лишалося тільки йти до лікаря.

Вони пішли зразу після чаю. Лікар, видно, не впізнав Персика; напевне, в нього була дуже широка клієнтура. Крім того, з ним цього разу вела переговори мати, а для нього пацієнтами були ті, з Ким він домовлявся про гонорар. Сидячи посеред своєї зброї, він погладжував гарну, м'яку, не зовсім стерильну борідку й говорив:

— Шановна пані, дозвольте передусім звернути вашу увагу на те, що ваші наміри не зовсім гармоніюють із законом.

Він так майстерно володів своїм голосом, що слово "гармоніюють" прозвучало мов райський спів. Але місіс Пічем сухо перебила його:

— Так, я знаю, це коштує п'ятнадцять фунтів. Тридцять років життя з містером Пічемом і постійний

ужиток міцних напоїв навчили її бачити людей наскрізь.

— Та п'ятнадцять фунтів — це ще не все; до речі, не знаю, звідки у вас такі відомості — операція коштує трохи дорожче, — ележно заперечив лікар. — Це ж моральна проблема.

— Ви кажете, операція коштує дорожче. А скільки? — спитала місіс Пічем.

— Ну, скажімо, двадцять п'ять фунтів, шановна пані... Але передусім ви повинні добре зважити свою відповідальність — чи справді ви хочете знищити новозароджене життя, чи це дійсно безумовна, пекуча потреба, як буває, скажімо, в тих неімущих пацієнток, котрі просто не мають коштів на утримання дитини. Така обставина хоч і не виправдовує операції взагалі, але принаймні робить її по-людському зрозумілою, правда ж?

Місіс Пічем пильно глянула на нього й сказала:

— Ідеться саме про таку потребу, пане доктор.

— Тоді, звичайно, річ інша,— відказав лікар, бо місіс Пічем і її дочка вже підводились.— Будь ласка, приходьте завтра о третій годині. Гонорар сплачується відразу, щоб не посилати вам додому зайвих рахунків. Моє поважання, шановна пані.

Мати з дочкою зайшли до кондитерської і з'їли по тістечку. Додому вертатись було ще рано, і вони пішли в кінематограф. То був один із тих маленьких, убогих кіно-театриків, де сеанси йдуть без перерви. Зал був довгий і вузький, як кишка, малесенький екранчик мерехтів, немов у кадрі йшов невпинний дощ, і люди на ньому сіпались, наче в танці святого Вітта.

Фільм називався: "Мати, дитя кличе тебе!"

На початку його якась молода світська дама вбиралась на бал. З допомогою покоївки вона затяглася в довжелезний корсет і начепила на шию й у вуха фунтів зо два діамантів. Помилувавшись собою в великому трюмо, вона пішла до кімнати своєї донечки. Трирічна дівчинка саме лежала хвора в ліжку. Лікар, поважний бородатий чоловік, стояв біля ліжка й лічив її пульс. Молодій матері він сказав кілька слів — видно, дуже серйозних, але вона тільки легковажно засміялась, яедбало обняла дитину й випурхнула з кімнати.

Посеред проходу в залі стояв черевань-коментатор.

— Легковажність і жадоба насолоди,— прогримів він хрипкуватим басом,— спокушають молоду матір залишити смертельно хвору дитину й кинутись у вир п'яних розваг.

Потім на екрані з'явилась пишно . оздоблена зала, де танцювало досить численне товариство.

— Вищий світ у вихорі насолод,— пояснив бас.

Увійшла молода мати. Лакей у штанях до колін і шовкових панчохах доповів про неї. Чоловіки посхоплювалися. Принесено шампанське. Молода мати сіла між двома джентльменами на м'якій плюшевій канапі. Час від часу вона підводилась потанцювати, міняючи кавалера за кавалером.

— Непомітно збігають години...— інформував публіку коментатор.

На екрані знову з'являється дитяча кімната. Дівчинці, очевидно, погіршало. Вона сиділа в ліжечку й простягала рученята до далекої мами. І раптом дитина впала навznak.

— О, вона вмирав, життя покидав її,— прогув бас— Кінець, кінець!

І знов на екрані бальна зала. Молода мати, закинувши назад голову, пила шампанське з кришталевого келиха. Раптом задня стіна пишної зали зробилася прозора, показала дитяча кімнатка. Померла дівчинка, теж напівпрозора, помалу підвелась у ліжечку. За спиною вона .мала крильця, бо вже стала янголятком. Вона полинула в бальну залу до своєї легковажної матусі — просто крізь задню стіну зали підлетіла до мармурового столика, за яким розкошувала молода мати, що забула свій обов'язок. Перед столиком янголятко опустилось на паркет і розтануло в повітрі.

— В уяві охопленої жахом матері,— прогримів бас,— зринуло видіння: її дитя, вже неживе, в образі ангела прощається з нею навіки. О, яка зворушлива картина!

Молода мати зомліла. На кілька секунд її показали в гардеробі.

— О, хоч би ж не запізно! — шепотіла бідолашна, хапливо накидаючи щось на плечі.

І знову з'явилася спальня дитини. Туди вбігла мати. Впавши на коліна перед ліжком, вона обнімала мертву донечку, заламувала руки. Всі збіглися втішати її, але ніщо, видно, не могло втамувати її душевного болю і докорів сумління.

— Запізно! Безжурні минулися дні! Т1306 каяття не поверне їх, ні! — глухо закінчив бас.

Мати й дочка, розчулені до глибини душі, весь сеанс не відводили очей від екрану. Біля каси вони купили собі шоколаду, але зразу після початку мелодрами з'їли його весь, так захопив їх фільм.

Коли на екрані, покинута легковажною матір'ю, самотньо вмирала маленька дівчинка, Поллі щось боляче кольнуло в серце. У темряві вона схопила матір за руку, і в обох їх виступили на очах сльози, коли померла ясноголова крихітка, простягаючи до матусі рученята, влетіла в бальну залу. Вони вийшли з кінематографа, глибоко зворушені цим мистецьким твором.

— Ні, я тебе завтра туди не поведу, — здушеним голосом сказала на вулиці місіс Пічем.

Поллі теж більше не розуміла, як це вона могла погодитись на таку жертву. Хіба ж вона не така сама, як ота злочинно легковажна мати в бальній залі?

Тільки пізно вночі звільнились вони обидві від чарів мистецтва. Місіс Пічем, роззута, в самих панчохах, прийшла в спальню до Поллі й, сівши на край ліжка, сказала:

— Гляди, не їж завтра в обід нічого, а то після наркозу блюватимеш.

Поллі цілу ніч снілась лікарева колекція зброї.

Містер Пічем був дуже заклопотаний.

Того вечора він прийняв у себе адвоката Віса й Фанні Крайслер. Пічем наполіг на тому, щоб його зять уже зараз назвав особу, яка під присягою посвідчить перед судом факт подружньої зради. Він не хотів найменшого ризику.

Макхіт запропонував одну дівчину з закладу місіс Лек-сер у Танбріджі, і гладкий Віс привів її до крамниці Пічема. Вона висловилась дуже відверто, але шокований містер Пічем відхилив цю пропозицію, сказавши, що не збирається завдавати своїй дочці ганьби на весь світ. Насправді ж він, мабуть, боявся, що свідчення повії суд не визнає за достатню підставу для розлучення.

Макхіта мало грець не взяв від люті.

— Що мені, цілий гарем треба було завести, щоб догодити моєму шановному тестеві? — репетував він.

Проте він усе-таки погодився виставити свідком Фанні Крайслер. Хоч він уже став директором банку, але банкрутство Пічема ще було для нього небажане: він тепер розглядав його як клієнта. Якщо цей клієнт розквітається зі своїм ворогом, не забираючи з банку грошей, для банку буде багато краще.

У ті дні Макхітові не раз спадало на думку: а чи не розлучитися йому з Поллі насправжки?

Гручеві, як завжди без ніякого такту, обговорюючи з ним кандидатуру Фанні Крайслер

як Свідка, він сказав ось що:

— Справа може повернутися так, що наші з дружиною дороги розійдуться. Тоді з мого боку найрозумніше було б, мабуть, порвати з нею зовсім. Але якщо я тепер визнаю свій зв'язок із Фанні, це ще не означатиме розриву з дружиною. Як-не-як, а вона вагітна від мене, а тому не може піддатися першій-ліпшій примсі й покинути мене через таку дрібницю. Тільки найповажніші причини можуть змусити жінку в такому стані відмовитись від чоловіка. Тим-то й важлива для нас вагітність: жінка тоді по-справжньому починає розуміти, що треба дорожити чоловіком. Природа, Гручу, хитра штука. Вона завжди візьме своє. А чому? Бо вона в усяку щілинку пролізе.

Груч сидів згорбившись на ліжку, кутив і статечно кивав головою.

— Тільки в одному випадку дружина може підвезти мені візка,— замислено вів далі Макхіт.— Коли вона справді позбудеться вагітності. Але ж це була б така жорстокість із її боку, що мені потім стало б уже однаково: розрив — так розрив. Я полишив це питання на її власний розсуд, не казав їй нічого ні "за", ні "проти". Цим я хотів показати їй, що вона повинна вирішувати сама. Це серйозне випробування для неї, дуже серйозне. Я, відверто кажучи, не знаю, як вона його витримає. Я не знаю навіть, чи вона ще носить під серцем дитину. Хтозна, може, все вже скінчено. Я остерігся питати про це. Я вдаю, ніби воно мене взагалі не цікавить. Але настане час, коли я спитаю: "Де наша дитина? Що ти з нею зробила? Чи була вона така дорога для тебе, що ти нізащо в світі не захотіла розлучитися з нею, чи ні?" І ця хвилина вирішить усе.

Груч знову закивав головою. Макхіт ту мить сам вірив у те, що казав. Це була якраз його манера — давати точні вказівки, а потім безапеляційно складати всю відповідальність на тих, хто їх виконував.

І от Віс привів Фанні Крайслер до Пічема. Той прийняв їх у своїй конторі стоячи.

Фанні поводитись дуже невимушено і, як завжди, справляла враження справжньої леді. Вона заявила, що охоче зробить містерові Макхіту послугу, про яку той просить. Вона людина вільна, нічим не зв'язана і нітрохи не дбає про людський поговор.

— Стривайте! — різко перебив її Пічем.— Чи мають означати ваші слова, що ви ладні скласти фальшиву присягу, аби тільки догодити містерові Макхіту? Це нас аж ніяк не зможе задовольнити!

Фанні спантеличено глянула на адвоката, що ніяково дивився кудись у, куток убогої кімнатки. З усіх трьох сама вона сиділа. Поклавши ногу на ногу та ще й запаливши сигарету, вона нарешті сказала:

— Ви маєте на увазі, що я повинна сказати вам, чи справді жила з вашим зятем?

— Авжеж,— підтвердив містер Пічем.

Вона засміялася — зовсім не ображено. Потім обернулася до адвоката:

— Я не знаю, Вісе, чи це буде в інтересах містера Макхіта — говорити про такі речі?

Фанні навмисне сказала просто "Вісе", а не "містере Віс", підкреслюючи цим, що вона стоїть із ним на одному суспільному ґаблі, тобто належить до його клієнтів.

— У інтересах містера Макхіта чи не в інтересах,— суворо сказав містер Пічем,— але я повинен це знати. І моя дружина теж повинна це знати, якщо ваша ласка. Для нас усе

це не жарт.

І, відчинивши оббиті залізом двері, покликав дружину. Вона, очевидно, була десь недалеко, бо ввійшла зразу.

Склавши руки на животі, вона цікавими очима дивилася на гостей. Вщсг було, що вона — не леді.

— Це міс Крайслер,— відрекомендував їй Пічем гостю, яка зразу ж поклала мундштук із сигаретою, але пози не змінила й усміхалася так само непевно.— Міс Крайслер прийшла сюди повідомити нас, що вона мала інтимні стосунки з містером Макхітом до останнього часу, тобто й після його весілля. Правильно я кажу?

— Атож,— відповіла Фанні вже зовсім серйозно. І з чемності перед незнайомою жінкою додала трохи тихіше: — Я завідую однією з крамниць містера Макхіта і постійно працюю разом з ним.

Потім вона встала, сховала в сумочку мундштук, кивнула головою й вийшла. Віс із ніяковою посмішкою відчинив перед нею двері.

Тієї ночі Пічем уперше за кілька місяців спав спокійно. Він вирішив наступного ж ранку остаточно порозумітися з Коксом — відкрити йому фатальну помилку Поллі й одночасно повідомити про згоду Макхіта на розлучення. Саутгемптонських суден уже не треба було купувати; гроші, за винятком Пічемової частини, були зібрані.

Але вранці, коли він якраз голився, збираючись іти до Кокса, той сам улетів до нього й загорлав, вимахуючи якимсь листом:

— Що це ви зі мною затіяли, пане-добродію! Набиваєтеся з вашою дочкою, що б я з нею одружився, вже кілька місяців зводите мене з нею; таким способом забезпечуєте собі виняткове становище в вашому Товаристві, перешкоджаєте мені вживати до вас таких крутих заходів, як до решти вашої шахрайської компанії. А сьогодні вранці я несподівано дізнаюся, що ваша дочка давно одружена й збирається розлучатись, а чоловік її — злочинець і, як мені сказано, сидить у в'язниці! Чи ви сповна розуму, пане-добродію?

Пічем, з намиленим обличчям, із бритвою в піднятій руці, стояв перед маленьким дзеркальцем, що висіло на віконній ручці. Підтяжки його штанів звисали ззаду аж додолу. Він глухо застогнав.

— Оце ваша відповідь, пане-добродію? — крижаним тоном провадив Кокс— Це все, що ви маєте мені сказати? Хрокнули, та й усе? Видно, що нахабства вам позичати не треба, пане-добродію!

Пічем опустил руку з бритвою. В нього було вульгарне обличчя, але ту мить на ньому відбився такий біль, що воно стало майже благородне.

— Коксе,— мовив він глухим голосом,— бог з вами, Коксе! Як ви можете казати таке!

1 вираз болю в нього на обличчі був такий непідробний, що Кокс обмежився найнеобхіднішими словами:

— Не пізніше як за дві години — дві години, чуєте, Пічеме? — ви принесете до мене в контору гроші, зібрані з ТЕТС, а потім більше не показуйтеся мені на очі, іпакше через п'ять годин сидітимете за ґратами разом з вашим любим зятеньком.

1 вийшов, гордовито випростай. За дверима він зіткнувся з Поллі та її матір'ю, що бігли сюди, зачувши галас. Проходячи повз них, він ущипливо кинув:

— Добридень, місіс Макхіт!

Місіс Пічем забігла в контору. Побачивши біля вікна чоловіка, блілого як стіна, вона зразу все зрозуміла.

— Ми поки що не підемо до лікаря,, Поллі,— сказала вона дочці хвилин через п'ятнадцять.

Пічем був зовсім приголомшений. Він же з такою певністю покладався на плотські жадання маклера! Він твердо вірив у них тому, що вони здавались йому, пуританинові, такими брудними! Він був певен, що в душі Кокса хтивість візьме гору над матеріальними інтересами, й зневажав його за це. Він його не дооцінив...

Після того, як маклер оголосив шах, події почали розгортатися з шаленою швидкістю.

Пічем пішов до банку забрати свій вклад, але йому там почали всіляко забивати баки. Запідозривши щось нечисте, він захотів побачити Міллера. Його примусили чекати, і він удерся до кабінету сам. У ту ж мить другими дверима вбіг туди захеканий Готорн. Один погляд на Півтора Сторіччя — і Пічем зрозумів усе чи майже все.

Коротка розмова внесла цілковиту ясність.

Якщо він хоче одержати гроші, сказали Пічемові, йому доведеться мати справу з містером Макхітом. З учорашнього дня містер Макхіт став комерційним директором банку, хоч він перебуває ще у в'язниці.

Пічем, нічого не сказавши, повернувся й вибіг. Він побіг до контори Кокса. Була вже одинадцята година.

Кокс мовчки вислухав його повідомлення. Тоді сухо сказав:

— Даю вам час до завтра, до дванадцятої години. А потім ви принесете мені гроші або вексель. Адже ваш зять, як ви кажете, директор банку. А тепер негайно принесіть мені урядовий контракт і той документ, де Краул і баронет визнають помилку, якої припустилися вони, а отже, й решта членів Товариства.

Пічем іще раз, наче в трансі, сховавшись — додому й приніс Коксові обидва документи. Потім він знову вернувся додому й замкнувся в конторі. Обідати він відмовився. О другій годині звелів привести з готелю Ф'юкумбі.

Колишній солдат за цей час погладшав, обличчя аж налилося. Але колір його був нездоровий. Поки Пічем говорив до нього, за своєю звичкою дивлячись у тьмяне вікно, одноногий стояв непорушно, мов статуя, коло залізних дверей, тримаючи кашкета в своїх великих руках.

Пічем сказав йому приблизно таке:

Під його фірму останнім часом підкопується один інтриган. І тому він змушений значно скоротити виробництво й звільнити з роботи частину своїх людей — між іншим, і Ф'юкумбі.

Кілька хвилин містер Пічем говорив про страшну проблему безробіття:

— Я добре усвідомлюю, що це означає — вигнати своїх працівників на вулицю. Особливо страшні моральні наслідки таких заходів. Типовий безробітний здебільшого

дуже швидко втрачає всяку порядність. Він надзвичайно рідко буває здатний уберегти свої моральні принципи від згубного впливу голоду й холоду. Його віра в себе ламається. Він бачить, що став тягарем для інших. І в такому душевному стані він дуже легко заплутується в тенета безвідповідальних баламутів, що ставлять собі за мету робити з таких, як він, ворогів суспільного ладу. Все це я знаю, та що я можу вдіяти?

Але, сказав далі містер Пічем, існує одна можливість уникнути звільнення частини працівників його фірми, в тому числі й самого Ф'юкумбі. По Лондону вештається один тип, на ім'я Вільям Кокс, а в його кишені лежить один документ, на володіння яким він не має анінаймен-шого права. Цього Кокса треба прибрати з дороги, і то не пізніше як до завтрашнього ранку. Для того, хто візьметься за це й таким чином урятує від звільнення з роботи кількох десятків людей, забезпечене алібі. Йому треба буде тільки, виконавши завдання, зразу ж піти туди й туди і перебути там ніч.

— Це чисто ділове завдання,— філософічно закінчив містер Пічем.— Це продовження комерції іншими засобами. Візьміть хоча б війну; адже ви самі солдат. Коли комерсанти вичерпують усі свої можливості, за діло беруться солдати. Я не заперечую, що в діловому житті ми звичайно користуємось іншими, мирними методами. Але це означав тільки, що в наш час, крім добре вигостреного ножа, є й інші засоби для досягання бажаного. Та, на жаль, бувають і винятки.

Маклера Кокса солдат знав. Він не раз носив до нього додому листи.

Після цієї розмова місіс Пічем ще бачила його на подвір'ї. Він тоді попався їй на очі востаннє, і вона потім часто розповідала, ніби в неї аж мороз поза спиною пішов. Він довго стояв серед розвішеної на шворках білизни й дивився на собак, але так і не підійшов до них, хоч вони були ще не нагодовані й скавуліли від голоду.

— Богзна, які кровожерні думки снувалися ту хвилину у нього в голові,— зітхаючи, казала вона.

Насправді ж у нього в голові, мабуть, не було ніяких думок — якщо тільки він не прикидав, скільки може бути варта вкрита толем будка, яка захищала його принаймні від дощу, коли не від холоду. Недовго пощастило йому прожити тут... Він не встиг навіть прочитати півтома енциклопедії.

Коли Ф'юкумбі виходив із крамниці музичних інструментів на Олд-Оук-стріт, у правій задній кишені штанів у нього був ніж. Твердого наміру в нього ще не було.

Майже в цю саму годину місіс Поллі Макхіт мала ділову розмову з містером ОТарою. Розмова відбулась на квартирі в цього останнього.

Місіс Макхіт, дуже стривожена, розповіла, що тільки-но, прийшовши додому, знайшла у себе в кімнаті лист від чоловіка, у якому він пише, щоб вона більше не турбувалась: до розлучення справа ніколи не дійде (слово "ніколи" було підкреслене), бо він, коли треба буде, просто обвинуватить її у зраді з маклером Коксом. На Кокса у нього в руках є матеріал, що викриває його як розпусника. І це відіб'є Коксові — хай там хоч який віп не винний у даному конкретному випадку — всяку охоту розлучати їх.

Вона показала записку, написану нашвидкуруч олівцем. ОТару все це, видко, не дуже стурбувало.

— Кокса викличуть як свідка! — вигукнула Поллі в нестямі.

— Ну то й що? — спитав ОТара, навіть не підвівшись з дивана; він щойно пообідав і саме читав спортивну хроніку в "Таймсі".

— Що, що! Я не хочу цього.

— Ти справді зраджувала з ним чоловіка?

— Таке скажеш!

— Так чому ж ти не хочеш, щоб він виступав свідком?

— Не хочу, і все. Тобі ще мало? Я цього не хочу, значить, його треба прибрати, перше ніж діло дійде до суду.

— Виходить, якщо я тебе правильно зрозумів, ти хочеш, щоб його вколошкали?

* — Ні, цього я, звичайно, не хочу.

Обоє замовкли. ОТара знов узявся за газету.

— Ну то що? — спитала за хвилину. Поллі.— Поклади газету! Як ти зі мною поводишся! Не чуєш, що я тебе питаю?

— Ах, так? — мовив ОТара.— Кажеш, його треба прибрати? Ну, а що станеться, якщо його не приберуть?

— Тоді я сама назву свідка, з яким я справді зраджувала чоловіка,— повільно промовила Поллі.

— Ого! Сама назвеш свідка?..

— Ну, ну, нема чого зуби шкірити! Що ти розумієш! Я нізащо в світі не стану перед відкритим судом поруч із такою комічною фігурою, як цей Кокс. Якщо вже обвинувачення в подружній зраді, то нехай принаймні з більш-менш пристойним хлопцем. Ти бачив коли-небудь цього Кокса? Із таким старим цапом та зраджувати чоловіка? З тебе пуття теж не бозна-скільки, але ти хоч із себе непоганий. Для суду, в усякому разі, підійдеш.

ОТару ці слова вразили більш ніж прикро. Весь його чималий досвід стосунків із жінками підказував йому, що причина, якою Поллі пояснювала свій намір у разі необхідності, тобто коли не буде прибрано маклера, висунути свідком його, ОТару, для неї дуже поважна. А для нього це означало передчасний розрив із хазяїном, Макхітом, провал усіх його планів, а може, й дещо гірше. ОТара знав Макхіта ще тоді, коли той звався Беккетом. Він не завжди був ситий і миролюбний.

ОТара акуратно згорнув газету й сів.

— Годі, припни язика,— брутально сказав він.— Наплескала вже більше ніж треба. Йди додому.

Він зрозумів, що настав час платити. Поллі, щоб не дратувати його, пішла. На пій, за тогочасною модою, був великий, як колесо від воза, капелюшок із барвистим плюмажем, вуаль і корсет з турнюром, а в руках — парасолька. Того дня вона вбралася дуже дбайливо і, йдучи вулицею, розглядала себе в кожній вітрині. Це давало їй змогу бачити також, хто з чоловіків озирається на неї або йде слідом. Всша йшла у в'язницю, до свого Мака.

У камері вона була просто чарівна. Вона кокетливо сиділа на ліжку, поклавши ногу на

ногу, дірявила парасолькою повітря й хвалила Макову ідею висунути свідком Кокса. Адже це провалить весь процес. Вона перед судом покаже на Кокса парасолькою й скаже: "Із оцим-от паном я зрадила чоловіка?" І просто зареочеться. Змальовуючи цю сцену, вона залилася сміхом.

Проте Мак не повеселів. До нього прибігав у паніці Міллер із Національного депозитного банку і розповів про Пічемів візит. Цей Кокс справді становить серйозну небезпеку для Пічема і його грошей. Видно, його апетиту не пощастило вдовольнити самою Поллі. А коли Пічем не зуміє впоратися з Коксом, лусне банк, стати президентом якого коштувало Макхітові стількох зусиль. Він раптом болісно відчув, як тісно зв'язана його доля з тестевою долею, і йому навіть захотілось порадитися з ним, як радяться інші зяті із своїми тестями, коли добробутові сім'ї загрожує небезпека.

Він був такий рознервований, що його дратувала навіть присутність Поллі, і він дуже скоро відіслав її додому. Але вона не пішла, поки він не поцілував її.

Зразу ж по її відході Макхіт мав дуже серйозну розмову з одним із своїх людей — Реді Комівояжером. Ішлося про Кокса. Реді був найкваліфікованіший убивця в банді Ножа.

Кволий падає

А Кокс тим часом ішов униз по Гарроу-стріт до Вест-Індських доків. Пічем сказав йому, що хоче влаштувати демонстрацію своїх людей проти страйкарів. Він убрав демонстрантів у солдатську форму. Вони мали зображувати обурення ветеранів користолюбством портових робітників, через яке британські солдати не можуть дістатись до театру воєнних дій. На Олд-Оук-стріт понамальовували плакатів із написами: "Ви перешкоджаєте нашим товаришам воювати!" і "Дивіться, чим пожертвували ми"

Маклер хотів подивитися на цю комедію. Правда, Пічем казав, що нічого надзвичайного там не буде, але він домовився з деякими газетами, щоб вони роздули цю історію, а це толовне.

Біля Лаймгаузкої пристані маклер зустрів Бірі. Пічемів управитель, чимсь дуже схвилюваний, розповів йому, що Пічем уранці був скасував демонстрацію, але після обіду знову наказав провести її. Однак усіх учасників сповістити вчасно не спромоглися, і тому з усього цього, мабуть, вийде тільки посміховище, бо збереться лиш невелика-частина демонстрантів. Повідомивши це, розгублений Бір і побіг далі — рятувати те, що можна було ще врятувати. Маклер свиснув. Отже, Пічем теж був застрайкував, але тепер знов узявся до роботи.

Що ближче підходив він до доків, то більше народу бачив на вулиці. Дехто просто стояв у завулках і дивився, але більшість, як і він, ішли в напрямку доків. Видно було, що люди сподіваються побачити чи почути щось цікаве. Спитавши одного, другого, маклер дізнався, що в доках збирається демонстрація інвалідів війни.

Натовп робився дедалі густіший.

Був саме кінець зміни. Робітникам, що не приєдналися до страйку, треба було йти додому. Оскільки досі ніяких сутичок не траплялось, адміністрація вирішила, що вивозити штрейкбрехерів на шлюпках нема потреби. І їм доводилось проходити між

двома рядами страйкарів.

І справді, з боку набережної долітав, якийсь досить гучний гамір.

Через кілька кварталів маклер знову зустрів Бірі. Той пропихався крізь юрму, що сунула до набережної.

Обидва кілька хвилин постояли разом, затиснуті в натовпі.

— Вийшла все-таки досить солідна демонстрація,— збуджено розповідав управитель.— З наших людей тут хіба що третина, але — неймовірна річ — збіглися справжні інваліди! Он там попереду всі вулиці забиті покаліченими солдатами, притому справжніми. Цього ми, звісно, не могли передбачити. Нашим людям за демонстрацію заплачено, тож і зрозуміло, що вони прийшли. Крім того, вони ніколи не нюхали пороху. Але ті, що прибігли самі,— це справжні солдати. І їх справді обурює те, що робітники, мовляв, не хочуть нічим пожертвувати батьківщині. Ви тільки послухайте, як вони репетують! То не робітники кричать на штрейкбрехерів, то солдати лають страйкарів — до того ж солдати, вже покалічені! Ми спершу хотіли були найняти справжніх інвалідів. На думку містера Пічема, вони за кілька пенсів погодились би на що завгодно, навіть на патріотичну демонстрацію — таку малу пенсію вони одержують і в таких злиднях живуть. Але потім ми відмовились від цього наміру, бо вирішили, що наші люди надійніші. А тепер от видно, якою помилкою було б платити їм гроші! Вони роблять те саме й задарма!

Людську дурість завжди недооцінюють. Оці люди без рук, без ніг, без очей ще стоять за війну! Оцьому гарматному м'ясові справді дорогі інтереси нації! Це просто в голові не вкладається! З ними можна ще багато дечого зробити, повірте мені! У нас теж в один такий, Ф'юкумбі на прізвище, без ноги. Але ми нізащо б не повірили, що він здатний на таке. Він, правда, вже скуштував мирного життя, а оці-от — мабуть, ще ні. Сміх, та й годі... Але я завжди казав: досить тільки розпалити війну, і на ній можна хіба ж так заробляти! На світ божий вилазять такі риси людської натури, про якій гадки ніхто не мав. Треба тільки вміти їх використати, і можна робити які завгодно гешеф-ти без ніякого капіталу. Ну хіба не чудово? Натовп розділив їх, ,

Колоною по восьмеро, по десятеро, заповнивши всю вулицю й відтираючи випадкових попутників до стін будинків, демонстранти уперто сунули вперед, горлаючи патріотичних пісень. Усі вони були більш або менш покалічені. Той дибав на милицях невміло, бо не встиг наставлятись, і одна холоша метлялася порожня; у того була рука в черезплічнику, а мундир накинутий на плечі. У дедалі густішому вечірньому присмерку брудно-білі пов'язки нагадували знамена. В цьому божевільному поході були навіть сліпі, які втратили очі на війні; їх вели попід руки їхні товариші, що вважали себе зрячими. Публіка показувала на них пальцями, мов на здобуті в бою трофеї. Інші жертви котилися на низеньких візочках — свої ноги вони поклали на вівар батьківщини. Люди на тротуарах махали їм руками, жартували з їхніх каліцтв. Вони відповідали реготом. Що тяжче скалічені були ці недобитки, то більше захоплення викликав у публіки їхній патріотизм. Це була просто-таки нечесна конкуренція між ними, бо як, наприклад, міг змагатись однорукий з людиною, що втратила обидві ноги?

І весь цей натовп брѳохав глибокого грязюкою вулиць Поплару і з останніх сил поривався до злиденних нетрів Лаймгаузу, горлаючи воєнних пісень і отруюючи повітря смородом карболки та своїм голодним диханням.

Серед людей у мундирах, у ногу з ними, ішли й цивільні — здебільшого молоденькі панички в чепурненьких костюмчиках, яких вони нізащо не хотіли поміняти на військову форму.

Але й тим, і другим не терпілося, щоб судна якомога скоріше були готові, щоб можна було навантажити їх свіжим м'ясом, нескаліченими, дворуками й двоногими людьми зі здоровими очима. Ці каліки, недобитки, покидьки більш за все і перш за все хотіли, щоб їхнього полку прибуло. Недолі властивий справді непоборний інстинкт розмноження.

Серед публіки говорили, що демонстранти хочуть іти до магістрату — зажадати активного втручання поліції в страйк.

Кокс рушив назад. Уже зовсім 'стемніло, давалася взнаки осінь.

Повсюди ще стояли купками люди і говорили про демонстрацію. Загалом тутешні мешканці були, звичайно, на боці робітників. І здогади, які вони висловлювали, були не дуже далекі від істини. Ці люди, очевидно, не належали до "лондонського народу", про який кричали газети.

Маклер піддав ходи. Він був троїи стривожений, як завжди, коли бачив якесь людське стовпище або навіть просто чув про нього. Він зайшов до маленького брудного шиночка й випив чарку віскі. Те пійло здалося йому таким огидним, що він подумав: "Який жахливий смак у цих людей!"

Вийшовши на вулицю, він зіткнувся з якимсь чоловіком; той, щось промимривши, швидко пішов геть. Судячи зі стуку, в нього була дерев'яна нога.

Це зіткнення налякало Кокса. Йому спало на думку, що в цій околиці його може спіткати якась халепа через його занадто шикарний костюм. "Правду кажучи, неможливо зрозуміти, чому нас попросту не вбивають де попало,— подумав він.— Адже нас не так-то й багато. Якби мені довелося покладатись тільки на захист Пічема, то кепські були б мої справи. Та й я б навряд чи схотів пролити за нього кров. Найгірша риса оцього тутешнього народу — те, що він не почуває ані найменшої поваги до людського життя. Ці люди думають, що життя кожного варте так само мало, як і їхнє власне. А крім того, вони інстинктивно ненавидять кожну заможнішу від них людину за її розумову перевагу над ними".

Дійшовши до найближчого рогу, він почув за собою чиюсь швидку ходу. Коли він обернувся, його вдарили чимсь важким по голові. Навіть не писнувши, він осів додолу. Упавши на брук, він поповз до стіни будинку, дістав ще один удар і лежав на тротуарі, поки на нього не натрапив патруль. Полісмени підняли його й віднесли до дільниці; звідти труп відвезли до моргу, де через три дні мого знайшла сестра. Вона поховала брата на кладовищі Бетерсі. На пам'ятнику, що зображував зламану колону, вирізьбили напис: "Вільям Кокс. 1850—1902".

Ф'юкумбі ще від обіду ходив назирці за маклером. Він бачив, як той після пообіднього

сну вийшов із дому; все складалося так, як сказав йому містер Пічем. Дуже скоро солдат помітив, що за маклером стежить не він сам. Твердого наміру в нього, не було. Пічемове доручення зовсім не подобалося йому. Але він дістав наказ і мусив його виконувати.

Кілька місяців порівняно ситого й спокійного життя на Олд-Оук-стріт розбестили його, а ще більше дні, прожиті в портовому готельчику. Він не хотів повертатись у холодне небуття вулиці, з якого йому пощастило вибратись, а надто тепер, напередодні зими.

У натовпі він кілька разів підходив до маклера зовсім близько, але напасти на нього не наважувався.

Коли маклер заходив до шинку, Ф'юкумбі навіть загубив свого ножа. Він знічев'я почав стругати ним дерев'яне поруччя, біля якого зупинився, і впустив ножа в канаву. Він хотів був спуститись туди й підняти його, але побачив, що маклера біля прилавка вже нема, і побіг через вулицю до шинку. Зіткнувшись біля дверей з Коксом, він так перелякався, мовби то маклер хотів напасти на нього, а не навпаки.

Переслідування почалося знову.

Ф'юкумбі, звичайно, вже добре бачив, що в ньому беруть участь іще принаймні двоє. Вони йшли на деякій відстані один від одного, та коли вулиця ставала безлюдніша, видно було їх обох.

Після втрати ножа у Ф'юкумбі не лишилося ніякої змоги випустити душу з маклера, але він про це не думав. Він виконував наказ. Ідучи за Коксом, він почав говорити сам із собою.

— Ф'юкумбі, я мушу звільнити вас,— мурмотів він.— Ви мені більше не потрібні. Ви спитаєте: "А що ж мені тепер робити?" На це я мушу відповісти вам: "Не знаю". Можливостей у вас дуже небагато. Перше ніж потрапити до мене, ви пробували жебрати. Ви сказали собі: "Я втратив ногу. Без ноги я не можу взятись ні за яке ремесло, що прогодувало б мене". Ви сподівалися, що всі муляри, носії, розсильні, биндюжники і ще бозна-хто, тобто всі перехожі, будуть глибоко вражені тим, що ви вже не можете класти цеглу, переносити меблі, правити кіньми, і тому, зворушені вашою долею, розділять з вами свій хліб. Яка помилка! Ви знаєте, що сказали б про вашу біду ці люди, якби вони про неї взагалі захотіли щось сказати, хоча б із самої тільки зловтіхи? Вони б сказали: "Він опинився за бортом? Ще один опинився за бортом? Велике діло — один вилетів за борт, а тисячі лишились. Хіба нам легше від цього? От якби тисячі вилетіли! Якби нашим роботодавцям довелось бігати та питати, де б тут знайти когось, щоб переніс їм меблі!" Та знаєте ви, чого тільки не робиться, щоб позбутися зайвих робочих рук? Це дуже велика частина того, що взагалі робиться на світі, Ф'юкумбі! Це, можна сказати, головна робота більшості людей. Адже люди живуть не з того, що вони хочуть носити меблі, а якраз із того, що вони не хочуть їх носити і доводиться принадувати, просити їх, платити їм. Але для цього нас повинно бути мало, дуже мало. Коли нас стає забагато, починається гризня й усякі неподобства. "Ти опинився на вулиці, друже? Щира правда, що ти тепер став нам трохи симпатичніший. Але не настільки, щоб..." Тому, Ф'юкумбі, ми можемо припустити, що завдяки цій загальній симпатії ніхто вас не

зачіпатиме відверто, коли ви поводитиметесь тихо. За наших нинішніх умов і це вже немало. Але сподіваєтесь, що вас хтось пожаліє? О, яка наївність! Ви хочете, щоб вас пожаліли люди, які ходять через міст Бетерсі? Оті зачерствілі, запеклі люди з Бетер-сі, здатні знести будь-які злигодні, в тому числі й ваші? Як ви гадаєте, скільки доводиться перетерпіти людині, щоб по-справжньому загартуватись, більш-менш достатньо зачерствіти? Адже ті якості людині від природи не даються, їх треба набути. Людина ж не народжується хижаком! Ви погляньте на її щелепи! Хоча б на свої, в дзеркало! Запевняю вас, для розмелювання їжі вистачило б і вчетверо менших. Але ж, перше ніж жувати, треба вкусити, а як по-вашому, чи в багатьох людей щелепи досить сильні для цього укусу, такого важливого, такого вирішального,— укусу, що повергає жертву на землю, перемагає, вбиває її? В небагатьох, пане-добродію, в дуже небагатьох. У вас нема ноги? А більше ви не можете винести на ринок нічого? Ви голодні? Оце й усе? Яке нахабство! Адже це однаково, що намагатися на вулиці привернути до себе загальну увагу, показуючи, що ви вмієте стояти на одній нозі. Бо ж таких людей тисячі. На цьому ринку пропонуються речі куди цікавіші. Ви нещасні? На ваше нещастя, є люди ще нещасніші! А тому ви неконкурентоспроможні. А конкуренція, добродію,— це, щоб ви знали, підвалина всієї нашої цивілізації! Добір найздібніших! Дорогу визначним людям! Як змогли б вони бути визначними, коли б їм не було з-між кого визначатись? Отже, треба хвалити бога за те, що є такі, як ви, і можна визначитися з-поміж вас. Увесь розвиток життя на нашій планеті ми можемо мислити собі тільки у формі конкуренції. Бо інакше звідки, б він узявся взагалі, той розвиток? Звідки б узялась мавпа, якби динозавр не був неконкурентоспроможний? От бачте! У вас нема ноги. Що ж, з лихом-бідом ви можете довести це. (Хоча для цього ще треба, щоб інші готові були вислухати ваші докази. Ага, про це ви не подумали!) Але ж друга нога у вас є! І руки є! І голова! Ні, голубе мій, не таке-то все це просте, і ніяких переваг утрата ноги вам не дає. Все це тільки лінощі, млявість, ознаки поганої породи. По суті, ви шкідник. Не маючи з цього ніякої користі для себе, ви самим своїм існуванням шкодите іншим людям — життєздатнішим, нещаснішим. Що, що, кажуть усі, так багато знедолених? Як же ти їм зарадиш усім? І з кого треба починати? А тому~ цілком ясно: що більше на світі недолі, то менше сенсу думати про неї. Адже вона майже повсюди! Це природний стан людства! Світ нещасливий так само, як дерево — зелене! Ідіть собі! Вже зовсім стемніло.

Ця розмова з самим собою розлютила солдата, і він, підходячи до найближчого перехрестя, вже обмірковував, як напасти на маклера. Та враз він побачив, як із-за рогу вибіг худий чоловік у крилатці, кількома швидкими кроками наздогнав маклера і вдарив його по голові чимсь важким, схожим на торбинку з піском.

Ф'юкумбі злякався. Але збитий з ніг маклер раптом почав підводитись. Зіп'явшись на руки й на коліна, він порачкував до стіни будинку — видно, хотів на щось зіпертися.

Солдат хвилинку пильно дивився на нього. Потім швидко пішов через вулицю.

Зупинившись біля Кокса, що ліз тротуаром, солдат неквапливо сягнув рукою в кишеню куртки, тоді в задню кишеню штанів. Але ножа, як сподівався, він у кишенях не

знайшов. Майже здивовано глянувши на порожню РУку, солдат зіперся спиною на стіну будинку і, незворушно дивлячись на маклера, який уже звернув убік і, хрипучи, повз до завулка, заходивсь відщібати свою дерев'янку, прикріплену ременем до кукси. Дерев'янка ніяк не відщібалась; та нарешті Ф'юкумбі впорався з нею й на одній нозі пострибав за Коксом. Той повз, не оглядаючись. Стрибаючи обіч нього і б'ючи його дерев'янкою по голові й по спині, солдат вигукнув: — А-а, запалася б ти!

У нього на думці, видно, була ще морока з дерев'янкою, що не хотіла відщібатись.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Дужий стоїть

Поллі сиділа з матір'ю в своїй рожевій кімнатці й шила дитячі сорочечки, коли двері прочинились і огрядний управитель гукнув, що батько кличе її.

Вона збігла вниз, як була, з голкою в руці.

Містер Пічем, у святковому костюмі, коротко сказав їй, що хоче разом з нею оглянути Д-крамниці. Вони пішли пішки по Олд-Оук-стріт до центру міста. Стояв сонячний осінній день. Листя на деревах було вже жовте; у воді каналу плавали каштани.

Пічем мовчав, він не мав про що говорити з дочкою. Проте вона сприйняла цю прогулянку вдвох як добрий знак; та й навіть злиденні вулиці в прозорому повітрі золотої осені здавались майже гарними, і на серці в неї було легко й весело.

Отара ще не сповістив її ні про що. Але містер Кокс більше на Олд-Оук-стріт не з'являвся. І батько став помітно спокійніший. Видимо, напружене його становище трохи полегшало.

На Бек-стріт вони зайшли в першу крамницю. Там продавався кухонний посуд та різні інструменти. Хазяйка, висока, дебела жінка, знала Поллі і тому відповіла на всі Пічемові запитання, хоча й не дуже приязно.

Жінка розповіла, що останнім часом вони одержують зовсім мало товарів. Якби її чоловік не приробляв де-> щицю (він бляхар, а крім того, лагодить лампи тасадівницьке знаряддя), то вони давно б уже з голоду поздихали. Але їм обіцяють, що скоро крамницю регулярно постача-тимуть товарами.

За оренду вони повинні платити самі; правда, вже трохи заборгувалися. Вони не перші хазяїни в цій крамниці; їхній попередник лишив їм усе обладнання, а вони за це зобов'язалися сплатити його борг домовласникові.

— Це ж усе тільки початок,— пояснила батькові Поллі вже на вулиці.— Адже з цих крамниць жодна не торгус: ще й півроку, та й арешт Мака був для крамарів тяжким ударом. Але вони помалу спинаються на ноги. Ті, що зуміють перетерпіти оцю скруту, колись таки доберуться, до золотої жили.

Пічем не відповів.

Кілька вулиць вони пройшли мовчки.

При другій крамниці, до якої вони зайшли, була шевська майстерня. У хазяїв було душ із шестеро дітей; старшенькі вже працювали в майстерні.

-Товаром, сказав хазяїн, його постачають і тепер більш-менш добре. Навіть у найскрутніший час, коли інші крамниці по кілька тижнів не одержували нічого, йому

все-таки завозили потроху шкіри. Правда, серед неї буває багато браку, а вимірюють шкури за загальною площею, отож він мусить платити й за відходи.

Сам хазяїн, на жаль, останнім часом нездужає. І світло коштує дуже дорого, бо комірчина, де в них майстерня, зовсім темна: доводиться світити цілий день.

— А все ж краще, ніж на фабриці,— сказала хазяйка.— Там і зовсім нічого не заробиш.

Пічем кивнув головою й спитав, чи ціни на готове взуття встановлює фірма, яка постачає товар. Йому відповіли: так, і дуже низькі. Коли вони з Поллі вийшли на вулицю, Пічем спитав:

— Чи вони взагалі коли-небудь розраховуються за кредит?

Поллі відповіла, що, наскільки їй відомо, вони одержують нову партію тьварів тільки після розрахунку за попередню. Вона побоювалась, що крамниці дуже не сподобалися батькові, бо він не сказав більш ні слова.

У третій крамниці вони ще й спитати нічого не встигли, як крамар почав обурюватися заворушенням у доках.

— Перевішати б їх усіх, тих комуністів! — сказав він.— —Б'ють вікна, наче те скло людям задарма дістається. Вони ненавидять нас, бо не мають нічого, а ми таки дещицю маємо. Ото кому не вдається вибитись у люди, той хоче, щоб і нікому не вдавалося. Працьовитість, заповзятливість — усе пустити за вітром, і хай роботящому чоловікові живеться не краще, ніж усяким лайдакам. Це ж антихристи, а не люди! У нашому домі теж такі водяться. Пити вони не п'ють, зате роблять дещо гірше! Допусти їх до влади, так вони з тебе останню сорочку знімуть! Наче нам і без того мало доводиться боротись/ В одному тільки містер Макхіт дав маху: не слід було йому зв'язуватися з отим христопродавцем Аароном. Той йому ще дасться взнаки!

. Поки крамар отак розпинався, Пічем оглянув крамницю. В абияк збитих зашкленних скриньках лежали дешеві годинники, переважно будильники. Продавались тут і трикотажні вироби й навіть тютюн. Над дверима була вивіска: "Галантерея".

Вигляд крамаря і його дружини навряд чи хто назвав би квітучим. Вони були в цій крамниці вже треті госпо-дарі — треті, що робили спробу стати тут на власні ноги. Судячи з їхньої зовнішності, спроба ця вимагала немалих зусиль.

У чоловіка були запобігливі манери, які не дуже пасували до його дебелиї статури. Жінка дивилася спідлоба й весь час мовчала.

— Отакі вони приблизно всі, ці крамниці,— трохи пригнічено сказала Поллі на вулиці.— Ти хочеш оглянути й решту?

Проїхавши трохи омнібусом, вони зайшли ще в декілька крамничок.

Перед однією з них Пічем зупинився і став зосереджено розглядати намальованого крейдою на тротуарі джентльмена в елегантному костюмі й— циліндрі. Поруч було списано перелік рекламних цін. Цю техніку Пічем знав.

Білявий, ще досить молодий чоловік за прилавком, на якому були розкладені костюми, сказав їм:

— Ви знаєте, тут таки можна пристойно заробляти! Збут досить великий. Якщо нам знову Дадуть дешеві тканини, та дозволять трошечки підняти ціни, та якщо ми

позбудемось конкуренції великих фірм, то можна буде жити. Адже ми встаємо вранці о п'ятій годині й лягаємо спати не раніш ніж о десятій-одинадцятій вечора. Мусить же це нарешті дати якісь плоди? Як, по-вашому?

Ще в одній крамниці вони застали розгардіяш: вселявся новий орендар. Ті, що вибиралися, досиділись дд останньої хвилини. Вони ще стояли з дітлахами та пожитками посеред невеличкої, побіленої вапном комірчини, а нові господарі на вулиці вже розвантажували з підводи своє манаття.

Дітлахи ревли, сердиті батько й мати щедро наділяли їх штурханами. Увійшли нові орендарі — чоловік і жінка, високі, спокійні люди з тихим хлопчиком. Жінка зразу почала розпитувати — скільки платили за газ та чи помешкання справді сухе...

Старі хазяї почали клясти все на світі, і видно було, що нові дуже зніяковіли. Вони зробили помилку, почавши розпитувати, і тепер уже не хотіли нічого чути. Але ті не могли зупинитися.

— Все це, звісно, не варт брати всерйоз,— трохи почервонівши, звернувся новий господар до Поллі та її батька.— Вони озлоблені. І тепер їм усі винні в їхній біді, лиш не вони самі.

А жінка зневажливо додала:

— Це ж фабричні. Тепер вони їдуть до Ланкашіру найматись на прядильні. Ото там їм і місце. Таким людям узагалі не слід лізти в хазяї.

Проте вона все-таки стурбовано поглядала в куток, на велику мокру пляму, яку їй зловтішно показала її попередниця. Коли вони наймали це приміщення, пляма була закрита одержною шафою...

Поллі з батьком вийшли, не дожидуючи, поки скінчиться ця сцена, і поїхали додому. Поллі мовчала, вона думала, що все одно батька не переконає. Але вже недалеко від дому вона все-таки завела мову про те, що ті люди принаймні мають якусь самостійність і вміють цінувати її. Вони, мовляв, не хочуть, щоб ними хтось командував, і радніше працюватимуть з ранку до півночі.

Поллі не була певна, чи батько взагалі слухає її. Але він слухав, і дуже уважно.

Другого дня Пічем поїхав до Національного депозитного банку і просидів у Міллера кілька годин. Про стосунки Макхіта з Аароном старий зміг розповісти йому дуже небагато. Але Пічем давно зрозумів, що тільки його зять іще може врятувати банк. Уже з того, як він підім'яв під себе старих Міллера й Готорна, видно було, що він має клей у голові.

Загалом у Пічема від Д-крамниць лишилось досить добре враження. Система була непогана. Таким способом 8 людей можна висмоктати дещицю.

Поллі зовсім даремно боялася, що батькові не сподобається вбогий вигляд крамниць. Він, певна річ, чудово знав, що добробут — це тільки зворотний бік бідності. Бо що таке добробут одних, як не бідність інших?

— Мене просто злість бере на всіх отих благодійників людства,— казав* він частенько.— Пам'ятаю, якось газети підняли були страшенний гвалт: мовляв, оті іст-ендські халупні нетрі не гідні зватися людськими оселями, вони антигігієнічні. Тоді

взяли зламали цілий район тих нетрів і переселили їх мешканців у нові, гарні й чисті будинки за Темзою, в Стоктоні-на-Тайні. Завели точний статистичний облік, а через п'ять років порівняли свої дані. І що ж виявилось? В Іст-Енді смертність становила два відсотки, а в нових будинках вона досягла двох і шести десятих. Вони й роти пороззявляли. А річ тут дуже проста: тижнева плата за нові квартири була на чотири-вісім шилінгів вища, і ці шилінги мешканці тих квартир мусили від рота відривати. Про це, бач, наші реформатори та благодійники людства не подумали!

Зятеві здібності справили велике враження на Пічема. Підводячи коли-не-коли очі від паперів і замислено дивлячись на руїну-Міллера, він питав сам себе, чи не є вся їхня ворожнеча з Макхітом звичайнісіньким конфліктом поколінь. Він недооцінював зятя, вважав за злочинця. А це, виявляється, дуже працьовитий, наполегливий і, безперечно, далекоглядний бізнесмен.

Того ж дня увечері Пічем поїхав додому до свого адвоката Воллі. /

Той прийняв його у великому, розкішно обставленому кабінеті з пишним ліпленням на стінах, устеленому східними килимами. В кутку, біля величезного письмового столу, стояли листаті кімнатні рослини в сірих емальованих вазонах.

— Ви прийшли з приводу розлучення вашої дочки? — досить холодно спитав Воллі.— Відверто кажучи, мене цей процес останнім часом дуже непокоїть. Адже факт подружньої зради містера Макхіта встановлений точно і визнаний ним самим, і висунення в ролі свідка містера Кокса — вашого компаньйона, скільки мені відомо,— це тільки виверт, через який, боюсь, буде винесено на світло денне цілу гору сміття.

— А хто це висунув містера Кокса свідком? — здивовано спитав Пічем.

— Містер Макхіт. Кілька днів тому.

— Ах, он як,— повільно промовив Пічем,— Але ж містер Кокс уже два дні як десь пропав. Він ще позавчора не вернувся ввечері додому. І його сестра, з якою він жив разом, здається, дуже стривожена. На жаль, він має певні нахили, які спонукають його до спілкування з покидьками суспільства, і тому оця його відсутність мимоволі викликає найсерйозніші побоювання. Іншими словами, я боюся, що з Коксом нам уже не доведеться мати справу.

— А...— тільки й сказав Воллі й допитливо подивився на співрозмовника, немов прикидаючи, яку позицію зайняти тепер

— Я розірвав усякі ділові стосунки з містером Коксом,— вів далі Пічем.— Я мав з ним у Саутгемптоні одну пригоду, що відкрила мені очі. Я волів би не вдаватися в подробиці й не змальовувати вам огидної сцени, свідком якої мені довелося стати. Мене нудить на саму згадку про неї. З тієї хвилини цей суб'єкт як людина для мене більше не існує.

На цьому він облишив Кокса і з незворушною міною пояснив, що його дочка сповістила йому дуже важливу новину: вона при надії. Ця обставина змінює все докорінно, і ні про яке розлучення тепер не може бути й мови.

Адвокат сприйняв це повідомлення з видимою полегкістю. А Пічем сухо говорив далі. Він спитав про стан і ймовірний результат судової справи свого зятя, натякнувши, що зацікавлений тепер у виправданні.

Адвокат покрутив у руках ніжик для розпечатування листів.

— Містере Пічем,— відповів він,— головою закладаюся, що вашого зятя виправдають. І на ньому не лишиться навіть тіні підозри, можете бути певні. В нього ж в алібі.

— Чудово,— сказав Пічем і хотів був уже встати.

— Що ж тут чудового? — обурився Воллі.-г— Якщо не знайдуть справжнього вбивцю, процес може затягтися. Адже алібі треба буде ще перевірити. Ні, любий мій Піче-ме, тут нам доведеться трошечки докласти рук.

Адвокат відхилився на спинку крісла й згорнув на череві свої маленькі ручки.

— Любий мій Пічеме,— поважно промовив він.— Ви ізацікавлені — й не можете не бути зацікавлені — в цілковитому з'ясуванні всіх обставин, що призвели до смерті місіс Свеєр. По-моєму, це Віс на попередньому розгляді справи обстоював версію, ніби Мері Свеєр у такому скрутному матеріальному становищі зовсім не потребувала вбивці для того, щоб піти з цього світу. Її становище й справді було досить тяжке.

Воллі говорив дедалі повільніше, немов шукаючи переходу до суті справи. Він дивився кудись повз містера Пічема, що сидів спокійно, звівши костисті руки між коліннями. Потім, раптово випроставши спину, адвокат рішуче, з притиском промовив:

— На жаль, у світлі нещодавно з'ясованих фактів ця версія не витримує критики.

Воллі підвівся й почав великими кроками ходити по пухнатих килимах, які надбав своєю красномовністю.

— Містере Пічем,— не зупиняючись, значуще сказав він,— в останні дні життя покійної Мері Свеєр у її товаристві можна було бачити людину, якій жилося ще гірше, ніж небіжчиці. Ця людина — один колишній солдат, Ф'юкумбі на прізвище. Під час попереднього розгляду справи Макхіта він виступав перед колегією присяжних у ролі свідка. Він посвідчив, що був у місіс Свеєр того вечора і навіть провів її до гавані.

Адвокат ступив ще кілька кроків мовчки. Потім раптом зупинився перед Пічемом і, пильно дивлячись на нього, спокійно сказав:

— Перед судом давала свідчення людина, "яка останньою бачила небіжчицю, і нікому з тих, хто слухав цю людину, не набігло на думку те, що мусило впасти в очі насамперед. От як засліпила свідків, що самі походять переважно з простолюду, ненависть до людини, яка стоїть на вищому суспільному щаблі, ніж вони. Та й у редакцію "Дзеркала" водив бідолашну жінку той-таки солдат. Вона, очевидно, на той час уже остаточно підпала під його вплив. Я певен, що є докази, не може не б'ути доказів — чи то свідчень сусідів, чи то яких інших — тієї демонічної влади, яку мав цей суб'єкт над нещасною. Він утесався в цю затишну, хоч і вбогу домівку, в той час як чоловік Мері Свеєр, такий самий солдат, тобто його товариш по зброї, бився на війні. Для нього було особливою насолодою звести дружину товариша, от що це за людина! І все це робилося в маленькій комірчині, на очах у дітей! А*пронюхавши про ту незвичайну доброту і батьківську турботу, яку виявляв містер Макхіт до найнезначнішого зі своїх співробітників, він, напевне, день і ніч напосідав на бідолашну, щоб вона скористалася з такої рідкісної нагоди. Охоплена раптовим соромом жінка — раніше цілком чесна й порядна,— напевне, відмовилась шантажувати

свого роботодавця, і я уявляю собі, яка жахлива сцена могла розігратись уночі на причалі. Ми, безумовно, зможемо здобути свідчення якого-небудь портовика, що того самого вечора, вийшовши прогулятись, приблизно о чверть на десяту бачив, як Ф'юкумбі йшов від пристані. Містере Пічем! — Адвокат підняв голос.— Саме ті міркування, які не дозволяють нам повірити, ніби заможний банкір Макхіт міг важити на життя дрібної крамарки Мері Свеєр, підказують нам, що це мусив бути неотесаний злидар, колишній солдат Ф'юкумбі. Це міркування про рівень культурного розвитку людини. Військове ремесло, яке людину освічену, наділену багатою уявою підносить вище й надихає на подвиги, пробуджує в простій, неосвіченій людині тваринні інстинкти. Такого мугиря цікавить тільки власна вигода, вигода в будь-якій формі. На вбивство його штовхає звичайна жадоба крові. Він не знає відкритого, чесного змагання, що будить у нас усі сили, не знає того поривання вгору, того невситимого честолюбного прагнення знайти своїм здібностям якнайповніше застосування, якими відзначаються культурніші верстви нашого суспільства. Ті дрібки шкільної освіти, які йому свого часу пощастило здобути, не можуть справити на нього вирішального впливу, бо до школи його звичайно приналежить тільки тепла грубка або ж заганняють штурхани, яких не бракує вдома. Створити собі якийсь достаток йому не щастить, для цього він занадто тупоголовий. Якщо йому й трапляється роздобути трохи грошенят, вони в нього довго не держаться. Компенсацію, яку йому виплатили, коли звільняли з військової служби, він проциндрив дуже швидко й лишився без щербатого мідяка в кишені. А кому, як не вам, містере Пічем, краще знати, що Лондон — це не дитячий садок для тих, у кого порожня кишеня. Він пробує жебрати. З цього нічого не виходить, бо в нього надто неприємна зовнішність. І зрештою він доходить до такого стану, що найменша надія роздобути грошей робить його готовим на все. Він ладен убити людину заради якихось двох-трьох шилінгів! Звісно, частина вини за це лягає на природу, яка нерівномірно розподіляє свої дари, на середовище, на виховання; ми зовсім не збираємось цього заперечувати.

Адвокат на мить підвів погляд угору, до кришталевої люстри. Потім знову заговорив, уже тихіше:

— Я вже чую ваші заперечення, що Мері Свеєр, мовляв, сама жила в злиднях і, напевно, не могла мати в кишені більш ніж кілька пенсів. Я вже виклав вам свої припущення про спробу примусити бідолашну жінку до шантажу — спробу, яка зайшла надто далеко. Але злочин міг бути вчинений і заради кількох пенсів! Навіть таке могло статися, навіть таке! Як то, скажете ви, за кілька пенсів — людське життя? Чи можливе таке? Панове! — Адвокат, захоплений власним красномовством, забув, що він удома.— Один лиш погляд на наше місто відкриває нам страхітливую, неймовірну істину: буває й гірше! Що таке для вас, панове, кілька пенсів? І що таке для вас кілька фунтів? І заради якої суми ви могли б зважитись... ні, я не буду розвивати цю думку до кінця. Чи знаєте ви, що це таке — проспати ніч під мостом? Дозвольте мені утриматись від такого

опису!..

Адвокат стояв, спершись руками на спинку крісла, за два кроки перед Пічемом. Дивлячись на нього згори вниз, він докінчив спокійно, ніби сам до себе, мов закарбовуючи в пам'яті основні тези своєї блискучої імпровізації для промови на суді:

-т Звідси висновок: те, що могло штовхнути Мері Свеєр на самогубство — невилазні злидні,— те ж саме спонукало солдата Джорджа Ф'юкумбі, людину ще нужденнішу, вбити її. Бо я, шукаючи винуватця будь-якого злочину, завжди питаю себе: хто мав користь із цього злочину? Хто мав з нього користь, ваша честь і панове присяжні, той його учинив!

Найбільший авторитет у царині людських злиднів зі схвальним виразом на обличчі слухав його слова.

Баталія біля Вест-Індських доків

Буряна ніч, і за валом вал

Ріже грудьми корабель.

Чом так тривожно ударив дзвін?

Он попереду — зуб'я скель!

Кожен відважно на місце свов

З морем на бій за вітчизну стає.

Вже смерть близька, вже смерть близька,

Та не злякає вона моряка.

З люттю стихії змагатись шкода:

Рине в пробоїни чорна вода.

До суду останнього кожен готуйсь:

У вічність тепер ми держимо курс! Боже, помилуй нас! На вічний спочинок ми ляжем на дно

морське.

Боже, помилуй нас!

нДоля моряка"

Тільки на третій день після вбивства Кокса сестра впізнала його труп у одному з попларських моргів.

Преса негайно пов'язала смерть маклера Вільяма Кокса зі страйком портових робітників, який дедалі більше привертав увагу громадськості.

"Не може бути найменшого сумніву в тому,— писалося в газетах,— що Вільям Кокс віддав життя за батьківщину. Всі дані, які є в руках поліції, дають досить підстав упевнено твердити, що в цьому випадку страйкарі не зупинилися перед злочином. Кокс за дорученням урядових установ контракував транспортні судна для перевезення військових частин до Кейптауна. Якщо уряд не бажає або неспроможний захистити людей, що працюють разом з ним для добра країни, то скоро в нас не знайдеться жодного бізнесмена, готового на таке співробітництво. Най-трагічніше те, що загибель цієї заслуженої людини безпосередньо пов'язана з полум'яною маніфестацією інвалідів війни. Адже цього вівторка сотні скалічених солдатів зібралися поблизу доків на

демонстрацію протесту проти злочинного страйку портовиків, з вини яких гинуть, марно ждучи підмоги, англійські солдати в обложеному Мафе-кінзі. Як відомо, весь цей страйк розгорівся через якісь там жалюгідні пенси. За тих кілька додаткових пенсів на тиждень ніхто з страйкарів не зміг би купити навіть пари чобіт. Отже, критичне становище країни ці люди використовують для задоволення своїх егоїстичних претензій, які навіть їм самим не обіцяють найменшої користі. Найкращі уми нашої економіки день і ніч б'ються над проблемою зниження прожиткового мінімуму. Якраз останніми днями один судовий процес, що привернув до себе загальну увагу, дав нам нагоду пересвідчитись, як невтомно, навіть ціною тяжких жертв, намагаються наші комерсанти здешевити речі першої необхідності. Напружуючи всі сили, знижують ціни своїх товарів роздрібна фірма Крестона, концерн Аарона, десятки дрібних самостійних крамарів і ремісників, об'єднаних у широко відому систему Д-крамниць. Як зможуть вони здійснити їхні плани, коли частина наших громадян так уперто обстоюватиме свої химери? Ніхто не збирається заперечувати, що робітники мають таке саме право на достатню винагороду за свою працю, як і представники всіх інших класів суспільства. Але засоби, до яких вони вдалися, не можна виправдати нічим — особливо в наші дні, коли Британська імперія бореться за саме своє існування і ніхто не повинен ухилятися від жертв. Треба сподіватися, що уряд нарешті втрутиться в цю справу. Вбивство комерсанта. Вільяма Кокса— це вогненні письмена, які попереджують про страшну загрозу, навислу над Англією".

Проте мусило статися ще багато дечого, перше ніж уряд усвідомив свій обов'язок.

Як президент ТЕТС Пічем дав кілька інтерв'ю. Від імені Товариства він висловив глибокий сум з приводу втрати такого незамінного співробітника і особливо підкреслив високі патріотичні принципи небіжчика.

Весь час від того дня, коли знайшли труп Кокса, і до його похорону Пічем присвятив чисто комерційній стороні корабельної справи. Він зробив послугу міс Кокс, переглянувши папери покійного, і сповістив її про те, що вона має одержати комісійні в сумі дванадцяти тисяч двохсот п'ятдесяти фунтів, а собі взяв один підписаний двома членами ТЕТС документ, що стосувався внутрішніх справ Товариства, і попередню угоду на саутгемптонські судна.

В архіві Коксовому він знайшов також усі документи, що стосувалися купівлі та продажу трьох старих суден. Ці документи були йому потрібні для ТЕТС.

Далі він зробив одне грандіозне відкриття: натрапив у паперах небіжчика на ще один контракт із урядом. Контракт, укладений на нові саутгемптонські судна! Отже, покійний, діставши у власність задарма, коштом ТЕТС, гри чудових кораблі, негайно запропонував їх урядові.

Прибуток від цього другого контракту мав становити понад сто двадцять тисяч фунтів стерлінгів! Пічемові потемніло в очах. Якусь мить він боявся, що його грець поб'є.

У сусідній кімнаті, за напіввідчиненими дверима, сиділи міс Кокс і Поллі. Вони шили жалобне вбрання. Кілька хвилин Пічем боровся з бажанням попросити води. Але міс Кокс могла б тоді щось запідозрити. То були, мабуть, найтрагічніші хвилини в його

житті. Проте він вийшов із цієї боротьби переможцем. Важко дихаючи, притискав він руку до грудей, у яких шалено колотилося серце, й зі страхом думав, що зараз зомліє, але води все-таки вирішив не просити.

Коли блідість зійшла з його обличчя — Пічем пересвідчився в цьому, скориставшись замість дзеркала склом книжкової шафи,— він у зворушливих виразах попрощався з міс Кокс і поїхав до морського міністерства.

Там він примусив Гейла переоформити обидва контракти на його ім'я. Для цього досить було погрозити статс-секретареві, що в разі відмови розписку на тисячу фунтів завдатку, яку він дав Коксові, буде переслано кому слід. Гейл був тяжко вражений дочасною смертю давнього друга; ця рана в його серці, сказав він, ніколи не загоїться.

Чистий прибуток Пічема від першого контракту, як виявилось, мав становити приблизно двадцять дев'ять тисяч фунтів стерлінгів. Остаточний баланс ТЕТС, підведений ним, мав такий вигляд: сім членів Товариства, з котрих один свого часу, передавши свій пай Пічемові, вибув із його складу, зазнали збитків у розмірі 77 450 фунтів стерлінгів. Ця сума складалася з грошей, сплачених за троє старих суден, витрат на їх ремонт та на хабарі, Коксових комісійних і вартості трьох нових суден (яка становила 38 500 фунтів). Прибуткова частина балансу складалася з сорока дев'яти тисяч, сплачених урядом, та ще дві тисячі сто фунтів Пічем вніс за старі кораблі, які він нібито продав через фірму "Бруклі і Бруклі". Із Крау-ла, перше ніж він покинув світ, пощастило видушити майже чотири п'ятих його частки збитків.

Правду кажучи, в дійсності саутгеадптонські судна, як виявилось із знайденої в Коксовому архіві попередньої угоди, мали коштувати лише тридцять тисяч.

Йдучи злиденними вулицями Поплару додому з кремації Кокса, Пічем уперше за ці неспокійні дні поринув у свої філософські роздуми.

"Дивовижна річ! — думав він.— Як часто найскладніші ділові ситуації розв'язуються найпримітивнішими, відомими з незапам'ятних часів способами! Далєбі, не так-то й далеко відійшла наша хвалена цивілізація від тих часів, коли печерна людина мусила вбивати свого ворога ломакою! Почалося все з контрактів та урядових печаток, а кінець кінцем без убивства й пограбування не обійшлося! А я ж за своїми переконаннями найпалкіший противник убивства! Яке це огидне варварство! Але в діловій практиці воно часом необхідне. Зовсім відмовитись від нього ніяк не можна. Хоч воно карається законом, але відмова від нього теж карається, і навіть ще тяжче! От, наприклад, Краул покараний смертю за свою фаталістичну позицію в цій нещасливій афері з транспортними суднами. А падіння на лондонське дно, що загрожувало всій моїй родині,— це кара нітрохи не легша за ув'язнення. Це ж довічна каторга! Безперечно, культура наша з часом зростає, почуття облагороджуються — образ цього Кокса ще не раз уві сні тривожитиме мене і особливо його вбивцю, Ф'юкумбі,— але самі тільки культура, добросердя й людяність не мають досить сили, щоб зовсім виключити з нашого життя вбивство в тій чи іншій фор-мі: надто велика нагорода за нього і надто тяжка кара чекає на того, хто завагається його вчинити! Цього Кокса, хоч його й забито, спіткав, власне кажучи, цілком природний кінець. Якби він лишився на світі, ця

справа скінчилася б жахливою катастрофою, а так усе обійдеться добре чи майже добре. Звісно, вбивство — це останній засіб, найостанніший з усіх можливих, але все-таки не виключений!.. Тільки подумати, куди можуть завести людину чисто комерційні стосунки".

Другого ранку він пішов у доки. Справи там були кепські. На роботу вийшло не більше десятка ремонтників. Ворожість робітників, що пікетували біля воріт, не пускаючи нікого найматись до Пічема, глибоко вразила його.

— Повсюди насильство! — гірко мовив він до кількох портових службовців, що стояли біля нього в ангарі й крізь тьмяне віконце дивились на док.— Ну, гаразд, не хочуть вони працювати за ту платню, яку я їм пропоную,— не треба. Але навіщо ж перешкоджати іншим, тим, що згодні на такі умови? Тим, кому ці гроші необхідні, бо в них сім'ї —голодують? Навіщо вони чинять насильство над цими найнужденнішими з нужденних і наздають їм працювати? Адже кожна людина повинна мати право робити те, що вона хоче! *

Пічем не знав, що діяти.

І раптом дочка й зять зробили йому приємний сюрприз.

Звітка про маклерову смерть створила в сім'ї Пічемів своєрідний настрій.

Поллі дуже хвилювалась і була рада, що має змогу втішати міс Кокс та допомагати їй готуватися до похорону брата. Це діло дуже заспокоювало її.

Галас, знятий газетами навколо страйку в доках, відкрив їй нарешті батькове скрутне становище. І вона попросила матір спитати його, чи не потрібні йому часом люди, які захищали б робітників, згодних стати до роботи; її чоловік, мовляв, охоче дасть йому таких людей.

— Видно, те велике горе, що вона бачить в останні дні, відкрило їй очі на чужі турботи,— сказала чоловікові місіс Пічем.— Поллі питавтсья, чи не може вона тобі якось допомогти.

— Та то шахрай на весь Лондон, той її чоловік,— буркнув Пічем, але потім усе-таки переказав дочці, щоб вона поговорила з Бірі. Вона так і зробила.

— Не можна прислухатись до голосу ненависті, коли на карту поставлено матеріальні цінності,— сказав їй Макхіт, коли вона заговорила з ним на цю тему.— Душею ми вороги, але обставини владно вимагають об'єднання наших зусиль.

ОТара послав у доки кілька десятків своїх людей, і вони зразу внесли певну систему в боротьбу зі страйком. Методи їхнього впливу на страйкарів наводили жах навіть на полісменів. Виявляючи неухильну любов до порядку, вони ламали ребра кожному, хто тільки підвертався їм під руку, й гатили кулаками в кожне обличчя, що мало голодний вираз. Інженер, який керував ремонтом суден, сказав про них Пічемові, що в усіх цих загалом страшенно брутальних хлопцях є, проте, й добре зерня і що все залежить від того, за яку мету їх примусити боротись.

Штрейкбрехери знову посміливішали.

Потім люди ОТари зібрали ватагу всякого наброду й підмовили її сплюндрувати поблизу доків кілька продовольчих крамниць. Розгорілася справжня баталія, пізніше

занесена до анналів ЦЗТ як "Битва біля Вест-Індських доків". Вона стала переломним моментом у боротьбі зі страйком.

На очах у мовчазної лави робітників Буллі з його кодром розбили кілька вітрин. Та коли вони полізли всередину, страйкарі кинулись приборкувати цю зграю, бо не хотіли, щоб потім їх звинуватили ще й у грабунках. Найманці ЦЗТ похапали окости та інші частини розібраних туш і насіли з ними на кволіх, знесилених страйкарів. Одного щуплявенького робітника збили з ніг цілим воловим стегном. Іншим полетіли в бліді, помарнілі обличчя горщики з холодцем, і вони, з позаліплюваними очима, засліплені, потрапили прямо в руки поліції, що встигла надбігти тим часом. Літали в повітрі й буханці; від них зазнало тілесних ушкоджень кілька рахітичних дітлахів. Великі хлібини стали страшною зброєю. Одній бабусі п'ятифунтовою хлібиною перебило руку, в якій вона тримала порожній кошик. Ця перебита рука згодом, на суді, стала доказом проти неї.

Газети зчинили несамовитий гвалт із приводу цього погрому, над усе обурюючи поводженням "народних мас" із харчовими продуктами. "Ось вони, страхіття анархії,— писалося в передовицях,— оргія розгнuzданих інстинктів! Чому ж панове соціалісти не хваляться такими подвигами, пишучи свої брудні лицемірні цасквілі на наш суспільний лад?"

Після цього влада почала вживати якнайрішучіших заходів проти страйку і економічних вимог робітників.

Через два дні на придушення страйку послали військову частину. Молоді солдати, які мали незабаром відпливти в Південну Африку, оточили доки й взяли штрейкбрехерів під свій захист. Наступними днями ще сталося кілька сутичок, лунали й постріли, але закінчення ремонту транспортних суден було забезпечене.

Вирішальний бій був короткий, але запеклий.

Солдати, майже всі — новобранці, брали участь у бою вперше. Вони були вгодованіші й сильніші за робітників, та якби їх одягти в робочі блузи або робітників — у мундири, то розрізнити їх навряд чи пощастило б, такі вони були схожі одні на одних. Адже вони належали до одного класу. Далекі, якби в солдатів не мундири та гвинтівки, тут могла б вийти бійка між своїми!

До того ж не забудьте, що вони говорили тією самою англійською мовою, ще й мовою простого люду. І лайки, якими вони обкидали одні одних, були однакові. А якщо в котрогось солдата робітникові вдавалося видерти з рук гвинтівку, то він вимахував прикладом з не меншою вправністю, бо звук махати молотом. Якщо робітники й не були такі вимуштрувані, то вони з материним молоком, увібрали в себе свідомість того, що, не постоявши за себе, й черствої скоринки не добудеш. Та й солдати знали з того самого джерела: не за те вони дістають платню, щоб Тут гав ловити. І от, нацьковані одні на одних, вони билися між собою так само, як раніше разом бились із злиднями, голодом, хворобами — всім тим, що чекає їх у містах і чатує на них у селах.

Газети вміщували докладні репортажі про ці сутички під майже однаковими заголовками: "МОЛОДІ СОЛДАТИ, ЗАПАЛЕНІ БАЖАННЯМ ШВИДШЕ ПРИЙТИ НА

ПІДМОГУ СВОЇМ ТОВАРИШАМ У МАФЕКІНЗІ,
ЗМУШЕНІ ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ ВІДВОЙОВУВАТИ ДЛЯ СЕБЕ ТРАНСПОРТНІ СУДНА!"
Після цих подій ремонт суден закінчено всього за кілька днів. Головні труднощі тепер становило виконання безлічі різних формальностей, призначених для того, щоб уберегти державу від шахраїв.

Нарешті однієї п'ятниці судна прийняла урядова комісія, а ще за тиждень вони вже відпливли до Кейптауна.

Того дня стояв густий туман. Хоч відпливати мала невелика військова частина — такі партії відсиляли мало не щотижня, — але вся пристань була забита військовими, родичами солдатів, урядовцями та репортерами. Самого відплиття ніхто й не бачив, бо в густому тумані далі власного носа нічого не було видно.

— Любі друзі, — сказав у своїй напутній промові статс-секретар. — Відвага й самопожертва нашої молоді — це підвалини майбутнього Англії. Вся країна вітає в цю мить цвіт нації — оцих дві тисячі юнаків, які ступили на палубу кораблів її величності, щоб показати нам приклад бойової доблесті. Сліпа в своїй люті стихія оточує їх, підступні й безчесні вороги чигають на них, і лиш геній Британії вітає над ними. Вони — в руці божій, і цим сказано все.

Під звуки духового оркестру й ридання матерів та наречених великі невиразні силуети трьох кораблів у густому тумані відійшли від причалів.

Через одинадцять годин, ще не вийшовши з Ла-Маншу, "Оптиміст" із усім своїм живим і мертвим вантажем пішов на дно.

Національна катастрофа V

Минули ніч і стихії розгул,

На дні лежить корабель.

Лиш зграї дельфінів та ситих акул

Жирують довкола скель.

З усіх моряків ні один чоловік

Лихої смерті своєї не втік.

В останній постелі, на мулистім дні,

Лежать вони тихо у вічному сні.

Плеще співуче хвиля морська,

Та пісня предвічна в серця проника:

Пильнуй, моряк! Пильнуй, моряк!

То вітер і море дають тобі знак.

Спокійно спіть, спокійно спіть...

Там, де коралові хащі сплелись,

Заснеш і ти колись.

"Цоля моряка"

Ідучи вранці в омнібусі по Оксфорд-стріт, Пічем нараз почув пронизливі вигуки хлопчаків-газетярів. Він зійшов з омнібуса, купив екстрений випуск якоїсь газети й прочитав, що "Оптиміст" потонув і що в Сіті ходять чутки про диверсію. Транспортні

судна нібито вийшли з гавані в непридатному для плавання стані; і тепер, треба сподіватися, поліція вживе належних заходів до замішаних у цій історії безвідповідальних елементів, які становлять загрозу для безпеки Британії.

Він зразу повернувся додому.

Екстрені випуски дійшли вже й до Олд-Оук-стріт. Увійшовши в контору, Пічем побачив Бірі з газетою в руках. Він був блідий як мрець і весь тремтів.

Проходячи повз управителя, Пічем скося кинув на нього страшний погляд, але Бірі тільки безтямно витріщився йому вслід, немов то був якийсь привид.

Місіс Пічем зустріла чоловіка з привітністю, яка свідчила про те, що вона вже встигла побувати в яблучному погребі.

Вона ще нічого не чула.

Пічем зайшов до кімнати, де стояла запасна картотека, замкнувся там і година за годиною без упину ходив із кутка в куток. Дружина все прислухалася до його неспокійних кроків. *

Коли настав час вечеряти, вона підійшла до дверей і постукала, але він нічого не відповів. До поставленої біля дверей вечері він теж не доторкнувся. Він чекав арешту.

Об одинадцятій годині вечора, тобто годин через чотирнадцять після виходу екстрених випусків, він зійшов униз, до контори, дзвінком викликав Бірі й послав його до найближчого трактиру по свіжі газети, бо управитель збрехав, ніби ще не купував їх.

У газетах чорніли жирні заголовки: "НАЦІОНАЛЬНА ТРАГЕДІЯ" або "ТУМАН ПРИЗВІВ ДО ЗАГИБЕЛІ "ОПТИМІСТА", а під ними — деякі подробиці катастрофи, що встигли просочитись до Лондона. Якихось натяків на причини її не було зовсім — тим паче таких, як у екстрених випусках. Писалося тільки, що морське міністерство призначило розслідування.

Пічем перечитав усе, до останнього рядка. Тоді почав діяти. Удвох з Бірі вони розробили детальний план цілковитої реорганізації роботи майстерень. Більше половини працівників фірми мали віднині вбратись у військову форму й перетворитись на інвалідів війни. З точки зору жебрацького промислу така національна трагедія була цілком рівнозначна виграшній битві. Не було ніякого сумніву, що лондонці, начитавшись свіжих описів катастрофи, Стануть щедріші на милостиню. Кожного чоловіка в мундирі й з хоч якимись слідами поранення ближчими днями на руках носитимуть.

Провівши за роботою кілька годин, Пічем ліг задрімати на часинку, потім знову встав. Майстерні — лимарня, теслярня й кравецька — з шостої години ранку розпочали виготовлення мундирів та кукс.

Уранці Пічем поїхав до Скотленд-Ярду. Дорогою він васкочив на п'ять хвилин до морського міністерства.

Гейлова витримка дуже сподобалась йому. Військова служба навчила старого бюрократа стоїчно зносити будь-які удари долі. В його департаменті кипіла робота. Розпорядження Гейла були скупі й точні. Пічемові він сказав, що на післязавтра призначено офіційну панахиду. Другому контрактові — на саутгемптонські судна — ніщо не загрожує, запевнив Гейл, якщо тільки не вибухне скандал з приводу першого

контракту.

Головний інспектор прийняв Пічема з видимою недовірою, що втихла тільки тоді, коли Пічем відрекомендувався як президент Товариства експлуатації транспортних судон, розвіявши цим Браунові побоювання, що його візит якось пов'язаний із справою Макхіта, яка мала розглядатися в суді найближчими днями.

Пічем запитав, що він повинен казати представникам преси про гадані причини нещастя. Браун охоче проінструктував його. Причину катастрофи ще не з'ясовано, але надійшло повідомлення, що "Юний моряк" теж зазнав тяжкої аварії. Мабуть, судна зіткнулися в густому тумані.

Пічем квапливо попрощався, поїхав до Істмена й просидів до полудня з ним та Муном (Фінні лежав у клініці після операції), підводячи остаточний баланс. Обом його компаньйонам не дуже кортіло ще раз заглиблюватись у подробиці справи. Адже саутгемптонських кораблів, які, на їхню думку, відпливли в море під назвами трьох нещасливих старих посудин, вони й у вічі не бачили і тому боялись розслідування.

Вертаючись додому, Пічем не дуже поспішав. Він блукав вулицями, ловлячи уривки розмов. Повсюди тільки й мови було, що про катастрофу.

На тротуарі перед однією маленькою, темною Д-крам-ничкою крамар розмовляв із кількома перехожими.

— Еге, з морем і вітром погані жарти,— просторікав він.— Вони можуть усі людські плани поламати. Проти туману людина безсила. Це все сили природи, руйнівні стихії... Мало нам лиха, так ще отакого треба: просто на дно, посеред Ла-Маншу!.. Це страшна національна трагедія! У п'ятницю в церкві Тройці буде офіційна панахида. На що хочете закладаюся — це все робота комуністів!

Вернувшись додому, Пічем знову засів працювати з Бірі. У канцелярію, де писались прохальні листи для жебраків, передали нові зразки текстів. Тремтячою рукою солдатські вдови, чиї чоловіки лежали "в холодному лоні вод", просили маленьких субсидій на відкриття скромної крамнички. Треба зазначити, що саме тоді в цих проханнях виробу Пічемової фірми вперше з'явилося слово "Д-крамниця".

Адресатів цих листів дуже старанно вибирали з картотеки, що містила прізвища добросердих людей із зазначенням специфічних слабостей кожного.

Фірмі Пічема виявились до снаги завдання, які постали перед нею в зв'язку з національною трагедією.

Надвечір Пічема викликали до Брауна.

Інспектор зустрів його з суворою міною. Крім нього, в кабінеті сиділо ще двоє високих урядовців британської поліції. Кабінет був дуже великий. На письмовому столі, застеленому зеленим промокальним папером, стояв бронзовий Атлас заввишки з фут, на спині він ніс годинника, що цокав на всю кімнату. На циферблаті був напис: "Ultima multis!" *. На стіні висів портрет Веллінгтона.

— Містере Пічем,— почав головний інспектор,— установлені розслідуванням факти дають підстави для припущення, що транспортне судно "Оптиміст", виходячи з порту, вже мало тяжкі внутрішні пошкодження. Зокрема не викликає сумніву те, що на судні

зламалося стерно. Мушу повідомити вас, що статс-секретар Гейл із морського міністерства одержав від свого начальства наказ не залишати квартири до особливого розпорядження. Щоправда, це наказ таємний. Ви нічого не хочете сказати з приводу цієї події?

— Так, я маю дещо сказати,— відповів містер Пічем, утупивши погляд в одну точку.— По-моєму, тут стався злочин.

"Для багатьох — остання [година]!" (Лат.)

Головний інспектор пронизав його одним з тих начальницьких поглядів, призначення яких — не стільки щось побачити, скільки бути побаченими.

Після недовгої, але промовистої паузи Пічем повів далі:

— Панове, у мене немає сумніву, що стерно справді поламалося — не з вини стерничого і не під час бурі, а в тиху, хоч і туманну погоду. Тут не потрібне ніяке розслідування, тут вистачить трошечки логіки та знання нашого державного устрою й державного устрою всіх цивілізованих країн. Треба тільки згадати принципи, якими ми керуємось, добираючи наших урядовців, зобов'язаних дбати про благо нації, згадати те виховання, яке ми їм даємо, і зміркувати, як і для чого вони домагаються своїх посад. Тоді, щоб прийти до висновку, що такі судна не-

одмінно повинні тонути, досить буде ще лиш подумати про мету, з якою вони будуються, і побіжно ознайомитися з умовами їх купівлі й тим прибутком, який вони повинні дати своїм власникам. Зіставивши всі ці міркування, ми неодмінно мимоволі дійдемо до переконання, яке я щойно висловив, сказавши, що тут стався злочин.

Урядовці презирнулись. Пічем сидів, а вони стояли, бо попідводилися, коли він заговорив. А Пічем провадив:

— Інші ж міркування, панове, приводять мене до інших результатів. Якщо виходити з глибокого переконання в високих достоїнствах нашого уряду, чесності наших комерсантів і промисловців, справедливості наших війн

і некорисливості всіх наших заможних, добродішних і порядних громадян, я, ставши перед фактом нез'ясовної раптової аварії одного з наших військових транспортів, без будь-якого розслідування — або після будь-якого розслідування — дійду до висновку, що злочин тут виключено і що ймовірна чи навіть безсумнівна причина катастрофи — нещасливий випадок. І тоді я скажу: по-моєму, тут стався не злочин, а нещасливий випадок.

Містер Пічем пильно подивився знизу вгору на кожного із своїх співрозмовників, а потім закінчив так:

— Якщо дозволите мені тут, у вашій присутності, вибрати з цих двох переконань те, котре мене більш задовольняє, то я зупиню свій вибір на другому. Воно має багато переваг. Післязавтра, наскільки мені відомо, має відбутись офіційна панахида по загиблих у морі солдатах її величності. Як ви гадаєте, чи дуже доречно буде, коли з приводу цієї панахиди ті самі інваліди війни, які нещодавно мітингували проти зволікання з відплиттям цих суден, тепер вийдуть на демонстрацію протесту проти їх потоплення? Бо до мене вже дійшли чутки, ніби в околиці доків під впливом деяких

натяків, що містилися в екстрених випусках, уже готується така демонстрація.

Ідучи додому, він бачив повсюди траурні прапори. Столиця світу вбралася в жалобу по своїх синах.

Чистка

Фазер, високий, маслакуватий чоловіча, був один з тих трьох людей, що знали Макхіта ще як Беккета. Він працював на Райд-стріт під командою О'Гари і приятелював з ним.

Діставши від Макхіта доручення стежити за Поллі й О'Тарою, він зразу сповістив про це свого друга. Вони разом спорожнили склад, який їм наказано було знищити, й самочинно сплавив товари. Від Груча — третього з старих членів банди — Фазер це приховав.

Фазер, крім того, знав майже все про стосунки О'Тари з місіс Макхіт, бо він уважав за корисне для себе бути поінформованим якомога ширше.

Винюхав він також і те, хто вбив маклера Кокса. Але його приятель О'Тара не знав, що йому відома й ця таємниця. Одного ранку, коли на Райд-стріт центнер антрациту коштував двадцять вісім пенсів, до складів у дворі будинку номер двадцять вісім зайшли три агенти кримінальної поліції. Піднявши з ліжка Фазера, який мешкав у невеличкій кімнатинці при цих складах, вони з вишуканою чемністю, що нею здавна славиться Скотленд-Ярд, попросили його показати їм склади.

Вони були майже порожні, але дещо там усе-таки знайшлось. Агенти склали список наявних товарів і попрощалися без довгих балачок.

Фазер неквапно скінчив свій туалет і, знаючи, що О'Тара раніше одинадцятої години не прийде, пішов у слідчу в'язницю до Макхіта.

Макхіт саме пив свою ранкову каву. Він перебив Фазера на третьому слові, байдуже сказавши:

— В двадцять восьмому нема нічого, хай собі дивляться скільки хочуть.

— Звідки ви це знаєте? — понуро спитав Фазер і спробував сісти на стіл.

— Бо я наказав очистити його, — відказав оптовик і вмочив у каву грінку. — Отже, його очищено. Більше мі сяця тому.

— Так ось, якщо хочете знати, там ще лежало багато — дечого. Ми збирались очистити його завтра, але тепер там ще дещо є.

Макхіт мовчки сьорбав каву. Нарешті він озвався:

— Ах, он як... Ну, в такому разі я хотів би тільки знати, що ви тримали в моєму складі. Сподіваюся, там нема нічого такого, що боялося б світла денного, і ви на все маєте документи.

Фазер спантеличено мовчав. Лиш за хвилину він промимрив півголосом:

— Між іншим, вони прийшли прямо в двадцять восьмий.

— Кепсько, — відказав Макхіт і знизу вгору глянув своїми водяними очима на Фазера. *

Той нарешті набрався духу. З раптовою рішучістю сів на край столу, своєю здоровезною рукою відкинувши календар, якого Макхіт завбачливо поклав там, і сказав голосно й різко:

— Якщо ви, Беккете, думаєте, що ми за вас сядемо в Олд-Бейлі *, то ви помиляєтесь.

Можете й не сподіватись. ОТара мій друг, ми один одного держимось, як реп'яхи, й нам і на думку ніколи не спаде, щоб можна було продавати своїх давніх товаришів, як це замишляв дехто. Ви зрозуміли?

Оптовик незворушно докінчував свій сніданок.

— Говоріть, говоріть сміливо, Фазере, тільки встаньте з мого столу, а то я накажу викинути вас за двері, хоч ви й давній товариш.

Фазер незграбно встав. Він аж тремтів від люті.

— Ага, ось воно що! На смітник нас, значить? Спершу висмоктали всі соки з півсотні добрих хлопців своєю системою, платили їм помісячно, поки вам треба було мати повні склади, а потім, коли товари стали вам непотрібні, ви почали платити відрядно. Весь час так, як вигідно вам! А тепер і зовсім хочете продати всіх поліції? Ви, бачте, тільки банкір! Ви ні про що не знали, еге ж?

Макхіт уважно розглядав його.

— Я не вразливий,— відповів він досить приязно.— Можете казати мені все, що у вас на серці. Тільки не за-

1 Старий замок —одна з лондонських в'язниць (англ.).

бувайте, що ви дістали від мене доручення, якого не виконали. Щоправда, ви ОТарин друг, але я ж не міг цього знати. Це така підла тварюка, що я й у голові не покладав, ніби він може мати друзів, ладних сісти за нього в тюрму.

— Ви... Ви...— Фазер аж заїкався від люті.— Ви краще приставте шпига до своєї вірної жіночки! Він вам багато дечого зможе розповісти! А про ОТару, щоб ви знали, не всі такої поганої думки, як ви!

Він нетямився від злості, але водночас пильно стежив за Макхітом. Однак на обличчі в того жоден м'яз не здригнувся. Він тільки сказав:

— Я бачу, Фазере, що ви зовсім не така лиха людина, як прикидаєтесь. Ви, значить, усе-таки придивлялись до дечого.

— А ви ж як думаєте, Беккете! — Фазер погрозово наставив лоба.— Я бачив також, що зробили на ваш наказ із маклером Коксом. Торбинки з піском з неба не падають.

Макхіт раптом відклав ложечку й глянув на Фазера з щирим зацікавленням.

— Фазере,— сказав він уже зовсім іншим тоном,— про це ви повинні мені розповісти. Бо я нічого не знаю, далебі. Цей Кокс і справді загинув якось аж надто несподівано.

Фазер відчайдушно боровся з самим собою. Він знав Макхіта і бачив, що той каже правду. Але ж якщо Макхіт нічого не знає про вбивство Кокса, значить, це приватна справа його друга ОТари. Виходить, він ляпнув зайве.

Макхіт пильно стежив за його мімікою.

— Фазере,— сказав він приязно,— не треба викручуватись, пізно вже. Торбинкою з піском працює тільки Джайлз. Я його в вічі не знаю, як вам відомо. Він же з ОТариних людей, правда? Відступати пізно, Фазере. Вам треба полегшити своє сумління і подумати про те, як вибратись цілим із Райд-стріт та дістати закордонний паспорт і грошей на квиток, друже. Я не звірюка. Ви весь час називаєте мене Беккетом, але моє прізвище Макхіт. Я ладен навіть забути, що ви сиділи на моєму столі. А те, що ви

сказали про мою дружину, сказано згарячу. До одинадцятої години ви ще встигнете спакуватись, а потім ідіть у перукарню, там уже будуть поінформовані про все, що треба. Але якщо ви скажете ОТарі хоч одне-однісіньке слово, хоча б "прощавай" або "ну й погодка ж", то о пів на дванадцяту ви вже сидітимете за ґратами. Це ви повинні зрозуміти.

Фазер не зміг сказати більше нічого: Макхіт не хотів нічого чути. Насамперед він не хотів нічого чути про Поллі й ОТару. Він не хотів більше марнувати жодної думки на це темне діло. Він не хотів більше бачити жодної людини, яка могла б заговорити з ним на цю тему.

Фазер не міг цього знати, але це його врятувало.

Розгублений, вернувся він на Райд-стріт, спакував валізку й надів свій найкращий костюм. Коли він виходив зі складу, було вже пів на одинадцяту, і у хвортці він побачив ОТару, що з сигарою в губах входив у двір. Фазер завагався — чи не попередити його все-таки. Адже вони були давні друзі. Фазер добре знав ОТарину матір.

Він нерішуче зупинився за причиненою ворітницею, ОТара його ще не бачив.

Повагавшись мить, Фазер вийшов з-за воріт і пройшов повз ОТару мовчки, дивлячись просто перед себе. Уст& його були стиснуті, наче краї сталеві шкатулки.

ОТара провів його Здивованим поглядом.

Звернувши за ріг, Фазер зітхнув з полегкістю. Не міг же ОТара не помітити валізки й дорогого сірого костюма.

Але о пів на дванадцяту ОТару заарештували вдома.

В поліції він повадився дуже самовпевнено. Дізнавшись, що його звинувачують у грабунках і переховуванні краденого, він засміявся. Він уперто твердив, що товари, які він постачав ЦЗТ, куплені законним шляхом і що документи на них зберігаються в конторі ЦЗТ в Сіті.

Йому відповіли, що якраз звідти надійшла заява на нього.

ОТара зразу зажадав, щоб його звели на очі з банкіром, і по обіді його повезли до слідчої в'язниці, де сидів Макхіт. У його камері були присутні також лорд Блумзбері та містер Браун із Скотленд-Ярду. Перше ніж ОТара встиг розтулити рота, Макхіт підступив упритул до нього й спитав:

— Пане-добродію, звідки ви брали ;гі товари, що їх постачали моїм крамницям останні півроку?

Тільки опинившись знов у камері, ОТара трохи отямився від здивування. Але в ту мить до нього ввіпхнули Джайлза Торбинку.

Фазер уже плив у чистому морі, а одне речення, сказане ним, ніяк не йшло з думки його хазяїнові, Макхітові,

Речення це звучало приблизно так: "Постежте краще за своєю вірною жіночкою!"

Ішов дощ. Сховавши руки в кишені, Макхіт ходив по камері й прислухався до його шуму. Час від часу він зупинявся, нахилив свою редькувату голову і вслухався в монотонний шум іще уважніше. Потім, сердито тупнув-іпи ногою по товстому килиму, знову поринав у свої

ДУМКИ.

"Добре, що він хоч тепер сидить у в'язниці. Хоч у цьому я впевнений. Мені казали, мої люди ремствують на те, що я нібито став нерішучий. Та коли треба стало, я ще зумів знайти в собі досить рішучості. Я знаю краще, ніж будь-хто: часом бував треба рубонутися з усього маху. Треба бути в курсі всього, що робиться в фірмі, й давати всьому досягнути, мов наживі. А одного чудового дня вдарити, як грім з ясного неба, як справжній хазяїн. Усі неподобства нещадно викриваються. Все завмирав. Хазяїн довго дивився, але ж нарешті й рубонув, під самий корінь! Він не пожалів навіть своїх найдавніших товаришів, тільки-но помітив, що вони не туди гнуть. От який він! Його не одуриш! — Ступивши кілька кроків, він знову зупинився й замислився.— Як важко стало тримати жінку в руках!— думав він.— Колись, було, чоловік вертався з полювання на дві години раніше і сполохував із ліжка своєї дружини якого-небудь молодого фертика... Та що там з ліжка! Досить було застати її в одній кімнаті зі стороннім чоловіком — і все ясно. А тепер ділове життя примушує її хоч-не-хоч виставляти литки напоказ чоловікам, а в деяких конторах кохаються так легко, немов руки миють,— головним чином аби красти в нас, підприємців, робочий час! Яка ж мова може бути про викриття, коли подружня зрада не більше впадає в очі й має не більше значення, ніж миття рук?"

Макхіт спантеличено похитав головою, ще раз пильніше прислухався до осіннього дощу й знову забігав по камері. Трохи згодом він сів до письмового столу й почав гортати судові матеріали.

Через кілька днів його справа мала розглядатися в суді.

Тривожні дні

Працювати й не зневірятися. е НарлеШЬ

Маленька фабрика на Олд-Оук-стріт працювала в дві зміни, та ще й понаднормово.

У швачок на стіні було пришпилено кнопками вирізку з газети, в якій описувалася геройська смерть модистки Мері-Енн Воклі:

"Двадцятирічна Мері-Енн Воклі, що працювала, в двірській кравецькій майстерні, брала участь у виготовленні святкових уборів для високородних дам до балу на честь дружини наступника престолу. Сезон був у розпалі. Двадцять шість з половиною годин без перерви, працювала Мері-Енн разом з іще шістдесятьма швачками; вони сиділи по тридцять душ у двох кімнатах, що мали заледве третину нормальної кубатури, а вночі спали по двоє на ліжку в підвалі, розділеному дощаними перегородками на малесенькі комірчинки. Херес, портвейн та чашка кави підтримували її майже вичерпані сили, що їх вона так некорисливо, за дуже скромну платню, віддавала своїй королеві. Мері-Енн захворіла в п'ятницю, але не кинула роботи й у неділю померла, виявивши не меншу доблесть, ніж ге ої Мафекінга".

Та ще більше, ніж ця стаття з її підбадьорливою мораллю, прискорювало темп роботи те, що Бірі просто викидав на вулицю непокірливих або слабосилих робітниць.

— Ти не винна, що в тебе сухоти,— казав він у таких випадках,— але й я ж не винен!

Бірі зробив один винахід у галузі архітектури. Помітивши, що робітники й робітниці

підозріло часто бігають до вбиральні у дворі й надміру довго там затримуються, й пристерігши, що з віконечка вбиральні тоді здійснюється димок, він установив, що вони ходять туди покурити, і звелів зробити задню стінку вбиральні похилою, щоб там можна було тільки сидіти зігнувшись. Коли Поллі свого часу повернулася від чоловіка до батьківського дому, вигляд цієї будочки та двох старих покорчених дерев у дворі сповнив її серце тихим зворушенням. Це ж її рідна домівка...

Робота посувалася добре. Але у зв'язку з майбутньою панахидою по жертвах катастрофи з "Оптимістом" (до речі, призначеною на той самий день, що й суд над банкіром Макхітом,— на четвер) газети не скупились на всілякі зухвалі натяки й запити про хід розслідування та про винуватців нещастя.

Головний інспектор поліції відмовчувався. Але Пічем знав, що поліція нишпорить у документах. Було навіть заарештовано декого. Пічем гарячково перечитував усі газети, але не знаходив у них ніяких пояснень з боку слідчих органів.

Зате за будинком на Олд-Оук-стріт цілий день стежили агенти Скотленд-Ярду.

Пічем дуже страждав у ці дні.

"Цілком очевидно, що треба чекати найгіршого,— твердив він собі, особливо ночами, ходячи темними коридорами з однієї яскраво освітленої майстерні в іншу й часом зупиняючись у коридорі.— Так уже створено світ, що завжди йдеться до найгіршого. І все-таки невже так неможливо, щоб на цей раз — оди н-є диний раз! — усе обійшлося, щоб поліція дала мені спокій? Звичайно, "Оптиміст" загинув, я цього не заперечую. То що, тепер треба, щоб загинув ще й я? Звісно, це тяжкий удар для родин тих солдатів, безперечно. Але хіба їм буде легше від того, що й на мене впаде удар?"

А проте лихо не без добра: всім цим прикроцям і переживанням він завдячував одну блискучу комерційну ідею. Ідея та впливала з ось яких міркувань:

"Нещасливих випадків, подібних до того, що стався з "Оптимістом", уникнути не можна. Вони траплятимуться завжди. Війни, шторми, землетруси, комерційні операції, неврожаї неминучі. Хто вивчив природу людини, той знає, що всякий людський доробок нетривкий. Про це ще в біблії сказано, і не зважати на це ніяк не можна. Адже справді з кожних десяти чоловік дев'ять цілком слушно бояться майбутнього. (А достатні підстави не боятись його має хіба один із тисячі). За це можна зачепитися й на цьому принципі заснувати грандіозне підприємство! Візьмімо хоча б те, чого бояться всі: хворобу, злидні, смерть. І скажімо тим, хто боїться, б о з на є життя й своїх б ли ж ні х: "Давайте ми застрахуємо вас від цього неминучого майбутнього. Сплачуйте нам регулярно (так воно вийде для вас зовсім непомітно або майже непомітно) невеличку часточку своїх прибутків у дні добробуту, а ми потім, коли настане неминуча катастрофа, виплатимо всі ці гроші вам або, в разі вашої смерті, вашій сім'ї!"

Чим не пропозиція? Я певен, що вона зустрінє загальне схвалення. Треба допомагати людям! За допомогу кожне охоче заплатить! Якщо мені пощастить викрутитись із цієї історії, якщо цей раз, лиш на цей раз поліція не залізе своїми незграбними ручиськами в мої справи, я неодмінно здійснию цю ідею. Згадаймо хоч би солдатів, які загинули на "Оптимісті". Це переважно молоді хлопці, але були там і люди сімейні. Наскільки

краще було б тепер становище їхніх сімей, якби вони були застрахувалися від корабельної аварії! Ледве вони дізналися про майбутнє відплиття, їм, по суті, не лишалось нічого іншого, як мерщій бігти страхуватися. Але вони цього не збагнули. Люди, які читають у газетах описи катастроф, подібних до тієї, що сталася з "Оптимістом", не можуть не відгукнутись на таку пропозицію. А катастроф же буває так багато! Наприклад, старість — хіба це не катастрофа? Старість у великому місті! Останні роки життя людини, вже нікому ні на що не потрібної! Неминучі роки — й такі жахливі/ Та й безробіття — це теж катастрофа. От узяти хоча б, наприклад, людей, що працюють у мене. Я ж наживаюсь на тому, що вони не знають, куди їм подітися, коли я викину їх на вулицю. І я утискаю їх, як тільки можу, й маю з цього зиск. І мені неважко * уявити собі, яку велику потребу в допомозі мусять вони відчувати/ То, можливо, я матиму зиск і з допомоги таким людям? Можна поставити великі будинки, в яких даватимуть лад цим пенсам. Поки до таких лікарняних кас не звертатимуться по допомогу, вони процвітатимуть, а як стануть звертатись надто часто — вони можуть і погоріти. В усякому разі, якби якось упхатися поміж цих людей і їхніх роботодавців та виканючити для робітників кілька зайвих пенсів, можна було б за таку послугу ті пенси лишити собі. Це було б діло надійне. Адже більшість людей тягнуть ярмо до останньої хвилини або ніяк не можуть довести свою непрацездатність і т. д. і т. ін. Щоправда, такі послуги робітники, напевне, охочіше приймали б від своїх братів по класу, тобто від колишніх робітників... Ну що ж, можна буде посадити там і кількох таких, задля вивіски. До цього страхування можна навіть залучити державу. Видати, наприклад, закон, який зобов'язав би робітників платити страхові внески. Таким чином сама держава .-боролася б з легковажністю широких мас, із їхнім злочинно-наївним оптимізмом, із цією безглуздою надією, що "якось воно буде". — хоч усі добре знають, що кінець кінцем чекає на робітників, дрібних службовців та всяку іншу голоту/ Війн та криз відвернути не можна. Доводиться викидати людей на вулицю, коли їхня праця вже не дає прибутку роботодавцеві; не можна будувати житла гігієнічніші, ніж це дозволяє квартирна плата, і т. д. і т. ін... Отже, треба вжити заходів до того, щоб люди самі заздалегідь дбали про своє майбутнє. Безмежна легковажність, із якою ці темні, інертні люди стають солдатами, фабричними робітниками тощо, не лишає нічого іншого, як удатися до помочі закону. Треба просто примушувати їх страхуватися. На більше вони нездатні, але це вони повинні робити. Цього вимагають інтереси суспільства, а крім того, це прибуткова справа! Звісно, для заснування такої страхової установи потрібен капітал. Якщо мені пощастить викрутитись із цієї історії з кораблями, капітал буде! А втім, нові судна, саутгемптонські, цілком справні. Аби лиш поліція не втручалась! Аби мені тільки цього разу дали спокій!"

Але Скотленд-Ярд нічим не виявляв своєї позиції в цій справі. І Пічем не витримав нервового напруження. У середу ввечері, на дев'ятий день після загибелі "Оптиміста" й напередодні офіційної панахиди, він у нападі паніки вирішив натиснути на поліцію. Він послав до управління Бірі й ще двох своїх людей із кількома плакатами приміром такого змісту: "ЩО СТАЛОСЯ З "ОПТИМІСТОМ"?", або: "ДВІСТІ ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ

ПИТАЮТЬ: СКІЛЬКИ ХАБАРІВ ЗАГРЕБЛИ В МОРСЬКОМУ МІНІСТЕРСТВІ?", або ж: "ЗА ЩО ПОТОПЛЕНО НАШИХ БРАТІВ НА "ОПТИМІСТІ"?" Був там навіть плакат із написом: "ХТО ТАКИЙ МІСТЕР ПІЧЕМ?"

Бірі сказав у поліції, що його прислав містер Пічем, президент ТЕТС. Ці плакати потрапили до містера Пічема з третіх рук, їх принесли жебраки, що беруть у його -крамниці під заставу музичні інструменти. Очевидно, завтра вранці має відбутися демонстрація з такими-от

- лозунгами.

Через годину Пічем поїхав туди сам. Але Браун з ним довго розмовляти не став, він і слухати не схотів лементу Пічема, що така демонстрація означає для нього цілковите банкрутство, а коли водночас буде обкидано болотом ще й кількох високопоставлених урядовців, то йому, мовляв, від цього легше не буде.

У розпачі вибігши від Брауна, Йічем зупинив перший же кеб і поїхав до редакції "Дзеркала". Зайшовши до головного редактора, він мав з ним дуже серйозну розмову, в результаті якої редактор пообіцяв до восьмої години ранку тримати вільними дві шпальти ранкового випуску для сенсаційної заяви президента Товариства експлуатації транспортних суден про причини загибелі "Оптиміста".

Потім Пічем повернувся пішки додому, наказав завтра вранці провести підготовану демонстрацію, зачинився у себе в конторі й цілу ніч щось писав.

, Браун, хоч і визнав за доцільне нагнати холоду Пічемові, теж почував себе не надто спокійно. Він наказав зробити ввечері ще одну (вже сьому) облаву в доках, сам допитав перших двадцятьох арештованих робітників, а потім у пригніченому настрої поїхав у в'язницю до Макхіта. Макхіт був сам. Він сидів і читав книжку.

Браун відіслав наглядача й налив собі елю з пляшки — в кутку їх стояла ціла батарея.

Та не встиг він розтулити рота, щоб поділитися своїм клопотом із другом, як той знервовано спитав:

— Що там з ОТарою? Я страшенно тривожуся. Він і досі не погодився признатись?

— Ні,— втомлено відповів Браун.

— А ти сказав, що ми можемо пришити йому вбивство, якщо він не припне свого дурного язика?

— Та сказав... А він усе торочить, що сам піде на шибеницю, але й тебе з собою потягне. Він, здається, сприймає всю цю історію не з ділової, а з чисто людської точки зору.

Макхіт ходив і ходив по камері. Завтра його справу розглядатимуть у суді. Якщо йому завтра доведеться відкрити той факт, що він — президент Центрального закупного товариства, то він не має права бути замішаним ще й у історію з грабунками.

Та нарешті він сів і трохи заспокоївся.

— Кінець кінцем, людина — розумна істота,— сказав він, простягаючи руку до скриньки з сигарами.— Вона кориться не сліпим інстинктам, а голосові розуму. Я вірю в це. Якби я втратив цю віру, я сам віддав би себе в руки катові. Адже міста, в яких ми живемо, і вся наша цивілізація з її благами — це докази могутності розуму. І ця людина теж

подолає свою сліпу жадобу помсти й віддасть перевагу перед зашморгом чотирьом рокам ув'язнення... чи, скажімо, трьом рокам — адже ми зможемо знайти для нього ще кілька квитанцій.

Браун додав ще, що він дав ОТарі час на роздуми до другої години завтрашнього дня. — Так, не пізніше другої години я повинен мати в руках його признання,— сказав Макхіт.— Зразу ж після суду у мене призначена нарада з Крестоном у Національному депозитному банку; на неї, можливо, прийдуть і Оппери з Аароном. І мені треба мати змогу пред'явити їм признання мого поставника в тому, що грабунки він чинив без мого відома.

Аж тоді нарешті Браун зміг заговорити про свій власний досить серйозний клопіт.

Історія з "Оптимістом" складалась дуже несприятливо. В тому, що судно, як і двоє інших, здали морському міністерству в несправному стані, майже не було сумніву. Компанію, яка продала судна, нещодавно спіткав ще один "нещасливий випадок": забитий поблизу доків маклер Вільям Кокс, виявляється, перебував з нею. в тісному діловому зв'язку. Обставин його смерті ще й досі не з'ясовано. Заарештовано кілька безробітних — людей, звільнених за участь у страйкові,— які допустилися необережних висловлювань. Але пред'явити їм якісь більш-менш обгрунтовані звинувачення нема змоги. Загибель "Оптиміста" загрожувала великим скандалом. Правда, погрози містера Пічема мало турбували Брауна; самої демонстрації він не дуже боявся. Поліція мала достатні сили, щоб убезпечити завтрашню панахиду від будь-яких ексцесів. Непокоїло його зовсім інше.

Головний інспектор навіть голос притишив, заговоривши про це.

Якесь "коротке замикання" в апараті морського міністерства спричинилося до того, що наказ двом іншим суднам повернутися до порту (адже з них принаймні одне, те, що зіткнулося з "Оптимістом", було пошкоджене) так і не відіслано. Обидва кораблі вже вийшли в відкрите море й тримали курс на Кейптаун. Морське міністерство взагалі зайняло якусь пасивну позицію. І тому Браун не знав, на яку ступити. Може, краще все-таки взагалі не допускати ніякої демонстрації? Адже завдання поліції — забезпечення порядку.

Звісно, приструнчити Пічема було б неважко, але ж хіба від нього залежить усе? Комуністи теж замишляють виступи проти офіційної панахиди. І відвернути ці виступи навряд чи пощастить.

— Але ж матеріал вони змогли б добути тільки в Пічема,— зауважив Макхіт, припаливши довгу сигару.

— Авжеж, більш ніде,— вже трохи спокійніше погодився Браун.— Вони тільки посміховище з себе роблять своїми підозрами й ніколи не можуть довести їх.

— Знов будуть плести якісь дурниці про хабарництво в морському міністерстві та, може, ще натякнуть, що й сам статс-секретар поклав у кишеню тисяч кілька. Справді, посміховисько...

— Ти знаєш,— сказав Браун, теж узявши сигару,— мене часом просто злість бере на цих плетунів. Весь час вони присікуються до нас, що ми, мовляв, не дотримуємо

законів. Начебто закони ті писано для їхньої користі/ Вони страшенно турбуються про те, щоб усе робилося згідно з законами. Якби існував закон, що офіційно дозволяв би Гей-лові, заплюсуючи на щось очі, брати за ці труди винагороду в якійсь пристойній формі, вони б ніколи не стали+коло-ти йому очі тими кількома тисячами, що він нібито одержав! Тоді в них не було б такого почуття, що їх убрали в шори. Комедія та й годі! Звичайно, в великій політиці, як і в комерції, справді не завжди все робиться бездоганно чесно; там справді дещо буває для дрібного платника податків... ну, скажімо, незрозуміле. А масштаби ж там куди більші, там же йдеться не про якісь мізерні кілька тисяч! Адже перша-ліпша поганенька ткацька фабрика хіба ж такі суми загрибає! А наші славетні агітатори весь час чіпляються за всякі дрібниці — бубонять, що магістрат бере хабарі, або що поліція в нас небезстороння, або ще бозна-що — і ніколи нічого не можуть довести; а до того ж усе це здебільшого неправда! Оця манера малювати все на світі лиш двома фарбами — чорною і білою — робить те, про що репетують ці баламути, просто невірогідним.

— Якби тепер хто записував те, що ти оце наговорив,— замислено сказав Макхіт,— йому б теж вистачило двох фарб.

— Невірогідним,— ще раз промовив, оскірівшись, Браун.— Абсолютно невірогідним! Вони ще трохи поговорили про політику.

— По суті, не існує такої партії, щоб ідеально захищала мої інтереси,— скаржився Макхіт.— Я, звісно, не дозволю собі назвати наш парламент говорильнею; це, безперечно, була б несправедливість. Там не тільки говорять, там і діло роблять. Мабуть, і діла такого немає, якого не можна там облагодити; це повинна визнати кожна людина, не засліплена безнадійно пропагандою. Вся проблема в тому, чи може парламент зарадити нам у критичний момент. На мою думку — а це думка серйозного бізнесмена — на чолі нашої держави стоять не ті люди, що треба. Кожен з них належить до якоїсь партії, а партії всі егоїстичні. Їхня позиція завжди однобока. Нам потрібні такі люди, що стояли б над партіями, як от, приміром, ми, підприємці. Ми продаємо наші товари і бідному й багатому. Не зважаючи на особи, ми продамо будь-кому мішок картоплі, проведемо йому газ, побілимо дім. Керувати державою — це завдання моральне. Треба досягти того, щоб підприємці були добрими підприємцями, а робітники — добрими робітниками; інакше кажучи — щоб багатії були добрими багатіями, а бідняки — добрими бідняками. Я переконаний, що час такого уряду настане. І я буду в перших лавах його прибічників.

Браун зітхнув.

— На жаль, такої партії в нас поки що немає. То що ти мені порадиш зараз?

— А ти хіба не пробував поцікавитись, чи не сталося там чогось під час страйку ремонтників?

— Як то не пробував! Я всі дні тільки це й роблю. З цього я й почав. Але там нічого-нічого не сталося.

— Чи ж то можливо? Адже ті теслярі після свого марного страйку мали всі підстави вдатись до інших засобів боротьби. Я ніколи не розумів, як людина може працювати на

таких умовах! Це справді якась нижча раса!

— Ні, коли вони беруться до роботи, то працюють. Коли вони вже взялись лагодити корабель, то й не подумують ламати його. Це в них, по-моєму, якась розумова інерція, вони лінуються думати. Такого вони ніколи не роблять.

— Але ж у тебе там були й мої люди — тобто, власне, у Пічема. Саме в розпалі страйку.

— Ти хочеш сказати, що вони...

— Авжеж. Вони охоче дадуть які завгодно свідчення. Я доручу це Буллі.

— Справді, ти можеш це зробити? — спитав трохи втішений Браун.

— Ну звісно,— запевнив його Макхіт.— Для тебе я все можу зробити. А крім того... Я не хочу натискати на тебе, але Пічем як-не-як мій тесть. І посаг ч моєї дружини лежить у Національному депозитному банку. Я його директор. Як мені, на жаль, довелося пересвідчитись, від запеклої конкурентної боротьби дуже потерпіли всі вклади. Розтрачено й Пічемів вклад — по суті, його я з огляду на родинні обставини можу називати своїм. Додай до всього цього ще сотні дрібних вкладників — зараз, після загибелі "Оптиміста", галас, який вони здіймуть, дізнавшись, що їхні гроші пропали, завдасть великої шкоди патріотичному рухові, що останнім часом помалу наростає, розбуджений катастрофою. Мене не зв'язують з моїм тестем ніякі особисті симпатії, але, повір мені, буде краще, якщо ти не чіпатимеш його зовсім.

Браун пішов від нього 'наполовину переконаний і допитав ще кількох з арештованих теслярів.

Проте вночі він спав неспокійно, і перед світом йому приснився сон.

Йому снилося, ніби він їде по одному з мостів через Темзу. Раптом з-під мосту почувся якийсь клекіт. Він виходить з екіпажа й перехилиється через поруччя, але не може побачити нічого. Тоді він збігає з мосту й пробує з набережної розгледіти, що там таке. Тепер йому видно й міст; він дивиться на нього знизу. Там, біля опор мосту,— невеличкий клаптик землі, який обмиває бистра вода річки. На мосту мають прапори — чорні й британські національні. На маленькому клаптику землі під прикрашеним прапорами мостом ворухиться якась людська чи людиноподібна маса; вона швидко множиться, не знати звідки й береться, неначе здійсмається звідкись із глибини. Ось цей натовп уже випліскується хвилями на схил набережної, суне вгору, через свіжо-пофарбоване поруччя, на міст, просто під знамена. Справді, цей невеличкий клаптик землі вивергає незліченні юрми, без кінця, без упину; їх уже нічим не стримати. Звісно, в поліція — он вона стоїть, вона перегородить міст; онде стоять танки, вони відкриють вогонь; є ще й солдати, вони... Але ця армія злиднів уже шикується, крокує вперед щільно зімкнутими лавами, заливає всі вулиці, немов вода, проникає крізь усе, як вода,— адже вона зовсім безтілесна. Звичайно, поліція кидається назустріч, свистять у повітрі гумові кийки, та що з того; вони вільно літають крізь примарні тіла. Широкою хвилею, крізь заслони поліції суне злидота на сонне місто, крізь гримотливі колони танків, крізь дротяні загорожі — безгучно, безмовно йде крізь несамовите "Стій!" поліції, крізь тріскотняву кулеметів, і каламутним потоком вливається в будинки. Легіони злидарів у мовчазному марші, прозорі й безликі, невтримно ринуть крізь стіни

в казарми, ресторани, музеї, парламент, будівлі судів.

Цей сон мучив Брауна до ранку. Вдосвіта він підвівся й дуже рано поїхав на службу. Він терпіти не міг снів про ліві газети. Але цей сон усе-таки напровадив його на думку, що скандал, учинений кількома сотнями інвалідів війни, справді не дуже прикрасить офіційну панахиду.

Він вигнав із свого кабінету прибиральниць, сів за стіл, присунув ближче лампу з зеленим абажуром і власноручно написав повідомлення для газет.

Містер Пічем теж писав. Без піджака, в капелюсі, збитому на потилицю, він цілу ніч сидів за своїм столом із ручкою в руках або ходив із кутка в куток по маленькій конторі, жарко натопленій залізною грубкою.

Він писав статтю для "Дзеркала", в якій знайомив широку громадськість із махінаціями маклера Кокса та одного високопоставленого урядовця з морського міністерства.

Звичайно, якщо розкриються усі подробиці корабельної афери, то йому самому нізачо не уникнути судового переслідування, але кількох недвозначних натяків на зловживання в морському міністерстві вистачить для того, щоб зацікавленість урядових установ у такому переслідуванні зменшилась до мінімуму. Щоправда, на другому контракті, головному, доведеться тоді поставити хрест...

Час від часу Пічем вибігав поглянути, як іде робота в майстернях. Там уже стояли готові, акуратно вималювані плакати з такими, приміром, текстами: "ХІБА НАС ДЛЯ ТОГО ПОСИЛАЮТЬ У АФРИКУ, ЩОБ ХТОСЬ НАЖИВАВСЯ НА ПЕРЕВЕЗЕННІ?", або: "ЯКЩО ВЖЕ ВИ ПОСИЛАЄТЕ НАС У ПЕКЛО, ТО ПОДБАЙТЕ ПРИНАЙМНІ, ЩОБ МИ ТУДИ ПРИБУЛИ ЦІЛІ!", "КАТАСТРОФА З "ОПТИМІСТОМ" — НЕ НЕЩАСЛИВИЙ ВИПАДОК, А ЗЛОЧИН!" А о п'ятій годині ранку він прибіг іще раз і приніс вимученим безсонною ніччю малярам, що в коридорах, при світлі гасових ламп, гнулися навколішках над плакатами, новий текст: "ЖАДОБА НАШИХ ГЕНДЛЯРІВ СТРАШНІША, НІЖ БУРЯ Й ТУМАН!"

І ось на світанку Пічємова "сповідь" лежала в конверті на поточеному шашелем письмовому столі Бірі, а його люди з горами плакатів на візках роз'їхались по всьому місту збирати демонстрацію.

А ще через годину Пічем прочитав у одній ранковій газеті, що заарештовано комуністичних агентів, які продірявили "Оптиміста".

Він зразу наказав Бірі обійти всі збірні пункти й скасувати демонстрацію. Потім зітхнув з полегкістю і сів пити чай.

Виходить, ті панове з Скотленд-Ярду все-таки схаменулися, зрозуміли, що версія пошкодження судна руками заражених соціалістичною пропагандою робітників куди краще пасуватиме до хвилі патріотичного піднесення, яка затопила всі газети, ніж викриття хабарництва в морському міністерстві.

Місіс Пічем ще затемна зайшла до спальні Поллі. Сівши на краєчку ліжка, вона ошелесила її звісткою про те, що батько нарешті здався на її умовляння й змирився з доччиним самовільним одруженням.

Зворушено розповідала вона, як зуміла домогтись цього:

— Не розлучай двоє юних сердець, що знайшли одне одного в коханні! — переконувала я його весь час— Що бог з'єднав, людина хай того не розлучає. Згадай, що й ми ж колись були молоді й нерозумні, хоч і в межах дозволеного. Невже тобі хочеться, щоб вони зів'яли в розлуці, а нове життя було злочинно знищене в зародку? Невже ти візьмеш на душу такий гріх? Вони ж хочуть так мало — тільки належати одне одному. Вони пережили разом велику скруту; але любов їхня перемогла все, і це теж чогось та варте. Така любов зв'язує людей навіки, і розірвати цей зв'язок нелегко. Я знаю, ти хотів мати зятем Кокса. Певна річ, він був показний чоловік і мав дуже привабливу натуру. Ти особливо цінував його за високі ділові якості. Але ж його вже нема на світі, і воскресити його ти не можеш! А що ти, власне, маєш іще проти Макхіта? Всі люди кажуть, що він теж людина дуже ділова й свого ніде не прогавить. Власників Д-крамниць він держить у шорах/ Для ледарів у нього місця немає. Він зробить Поллі щасливою. Я розмовляла з ним, він буде для неї чудовим супутником життя. З таких людей виходять найкращі батьки родин. Ти ж завжди думав тільки про щастя своєї дитини! Заради кого ти гнеш спину з ранку до вечора, як не заради неї? Ти сам це завжди підкреслював. А Макхіт виявив дуже розвинене почуття родинного обов'язку, коли, незважаючи на ваші напружені відносини, запропонував тобі свою допомогу під час страйку в доках. Він показав цим, що для нього добробут сім'ї стоїть вище за всякі особисті незгоди. Адже сім'я — основа всякої моралі; це скаже тобі кожен. А основа сім'ї — любов; це кажу тобі я! Якби не існувало сім'ї, люди пожерли б одне одного. Тоді взагалі неможливі були б нормальні стосунки між людьми. Не все на світі робиться так, як нам хотілось би,— це річ неможлива навіть з релігійної точки зору,— але сім'ю чіпати не можна. Тому й називають її твердинею щастя. І жінка ніколи не може забути першого чоловіка, якому вона належала. Це була любов з першого погляду, таке судилося небагатьом. Піди їм назустріч, Джонатане! Вони тобі довіку дякуватимуть! Наша Цоллі не з тих дівчат, що можуть бути по-справжньому щасливі без батьківського благословення!

Місіс Пічем, дуже розчулена власними словами, пообіцяла піти з дочкою на суд.

— За вирок можеш не боятись,— сказала вона, вже стоячи на порозі,— батько про все подбав.

У цю саму хвилину Пічем, доснідавши, встав із-за столу й підійшов до вікна.

Було ще темно, й надворі стелився густий білий туман" Пічем подумав, що Бірі, мабуть, не так легко буде вчасно відкликати всіх демонстрантів з їхніми жахливими плакатами*

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Отже, мир і лад настали Після бійки і образ. Якщо є в кишені гроші, Все кінчається гаразд.

Сват, було, сумлінням чорним Куму очі випіка, А тепер удвох моторно Об'їдають бідняка.

Бо одні живуть на світлі, Інші ж криються в тіні. Ці, що в світлі,— всім помітні, Тих, в тіні,— не видно, ні.

иКопійчанцй фільМ"

Алібі

Годині о восьмій ранку Поллі з матір'ю поїхали до в'яза-ниці.

На лондонських вулицях лежав густий туман.

Коли вони ввійшли до кхмери, там ще горіло світло. Макхіт іще не поснідав, але в камері було вже людно; поприходили Крестон, Міллер, Груч.

Із товстими сигарами в зубах вони обговорювали останні деталі прану майбутнього бою з Комерційним банком.

Суд треба було відбуту якомога швидше, бо на другу годину дня в Національному депозитному банку призначили нараду. Готорн послав панам І. Ааронові та Жаківі Опперу листа з запрошенням прийти до Національного депозитного банку. Містер Макхіт, повідомлялося в тому листі, ввійшов до складу правління банку й хоче зробити шановним панам деякі пропозиції щодо припинення конкурентної боротьби в роздрібній торгівлі, бо ця боротьба стала вже нестерпною.

Макхіт уже пред'явив судді протокол того суботнього засідання президії Центрального закупного "товариства, що в ньому він був записаний як "м-р ЇМ". Блумзбері потвердив під присягою, що цей "м-р ЇМ" був Макхіт. Суддя дав Рігтерові зрозуміти, що він убачав в цьому цілком достатнє алібі. Але, згідно з вироком колегії присяжних, судовий розгляд справи мусив відбутись.

І все-таки Макхіт розраховував до другої години встигнути в Національний депозитний банк. Він у глибині душі сподівався, що так скоро після суду факт його президентства у Центральному закупному товаристві, який він мусив відкрити перед судом, ще не зможе стати відомим супротивній партії.

Прихід жінок поклав кінець діловій нараді.

На Поллі була проста чорна сукня, яку вона надягала ще на похорон маклера Кокса. Її мати теж була в жалобному вбранні. Вони збиралися після суду їхати на панахиду по жертвах корабельної аварії.

Побачивши, що з дружиною прийшла й теща, Макхіт видимо здивувався. Він відрекомендував їй присутніх, і зав'язалась розмова про лондонські тумани.

А Макхіт тим часом відійшов з Поллі в куток камери, де стояв приготований для нього сніданок.

Поллі негайно півголосом розповіла йому про раптову зміну батькового настрою.

Макхіт кивнув головою. Йому ще було неясно, яку роль відіграла Поллі в убивстві маклера Кокса. Йому вже й Реді встиг доповісти, що Кокса вбив Джайлз. А яке було діло Джайлзові до Кокса? Його міг послати тільки ОТара. Очевидно, Цоллі не хотіла, щоб Кокс виступив як свідок на шлюбозрозлучному процесі. А коли справді так, то яку владу мала вона над ОТарою?

Сказати по правді, Макхіт зовсім не збирався дуже докопуватись до всього цього, тим більше — питати про щось По лі. Про аборт він теж не спитав. Поллі сама заговорила на цю тему.

Її квітуче, трохи розчервоніле обличчя, до якого так личила чорна сукня, просто-таки

сяяло щастям, коли вона розповідала, як випадково побачений фільм примусив її й матір відмовитись від уже призначеної операції. Глибоке враження від нехитрого мистецького твору не дозволило їй учинити гріховне насильство над новозародженим життям. Зворушливий образ маленької дівчинки на екрані скорив її.

— Нізачо в світі не змогла б я після цього піти до лікаря! — сказала вона. — Я здавалася б сама собі злочинницею. Ти повинен зрозуміти мене, Маку: я просто не змогла.

Поллі було дуже прикро, що вона не може до кінця відкритись чоловікові. Вона рада була б завжди казати йому правду, але це ніяк не виходило.

"Ось хоча б історія з ОТарою, — думала вона. — Було б жахливо, якби він про щось здогадався. Він подумав би, що я продала його. І нізачо не повірив би, що я мовчу про все тільки заради нього самого. У нього, напевне, склалась би зовсім хибна думка про мене, якби я призналась йому. Він подумав би, що я ненадійна дружина. А це була б зовсім несправедлива думка. Він занадто підозріливий для того, щоб йому можна було казати правду. До того ж від узагалі поганої думки про жінок. Важко все-таки!.."

Макхіт пообіцяв при нагоді сходити на той фільм і сів снідати. Почав він з яйця. Споживаючи його, він розповідав дружині, як збирається поставити Д-крамниці надалі. Він наговорив багато вельми мудрих речей, але Поллі стежила головним чином за тим, як він розправляє з яйцем. Вона мала ще багато дечого навчитись, і більшу частину тих знань і вміння, що їх вона згодом виявила в комерції (а вона, треба сказати, виявила їх немало), вона засвоїла за ці хвилини, спостерігаючи, як її чоловік їсть яйце. Він говорив про маленькі крамнички, і яйце в його м'ясистих руках теж було маленьке. Але як делікатно ці ручиська тримали його! Яйце було зварене не дуже круто, воно варилося чотири з половиною хвилини. Якби його варити менше, воно вийшло б занадто рідке, довше — занадто круте. З малими крамничками така сама історія: там теж треба вміти чекати, але й пропускати слухну хвилину не можна. Саме варіння — це на свій лад бездіяльність, яка, однак, потребує самовладання. Але це тайож і діяльність! Вправний кухар за ці чотири з половиною хвилини встигне зробити ще багато дечого, бо, зрештою, з одного яйця невеликий наїдок.

Макхіт не згадав про яйце й словом, він просто їв його. Усе вищесказане видно було з того, як він ложечкою розбивав шкаралупу, як знімав з яйця вершечок, як потім колупався ложечкою в білку. Тоді перше, обережне, а проте енергійне заглиблення ложечки в яйце — і ложечка наповнена. Тепер весь вміст яйця перед очима, треба лиш простежити, щоб та частина жовтка, яка не хоче лишатись у ложечці, принаймні стекла назад у шкаралупу. Потім рука спритно обертає ложечку, кінчиком ручки набирає з солянки сіль і акуратно посипає нею вміст яйця. Так йому ще в шкаралупі надано потрібного смаку. Разом із жовтком рішучі рухи ложечки щоразу відділюють від шкаралупи належну порцію білка. Ліва рука теж допомагає в цій роботі: вона повертає яйце назустріч ложечці! Так, спільними зусиллями, неодмінно буде досягнуто бажаного ефекту: в яйці не лишиться нічого! Нарешті яйце вже порожнє; треба його ще підняти до світла, трошки нахилити й заглянути всередину. Лишається ще

вершечок, на початку всієї процедури дбайливо відкладений на блюдце. Якщо спорожнити його зразу, виходить повна ложечка білка.

Поллі дивилася на цю сцену, мов зачарована: таке не часто можна побачити! З самого початку вираз Макового обличчя був глибоко зосереджений, майже стурбований. Здавалося, наче це одне яйце — єдина його пожива, наче цим єдиним яйцем він повинен відновити всі свої життєві сили; завдання справді неабияке! Він ніби весь час переводив погляд із яйця на свої незграбні руки й ноги, а тоді знову на невеличке яйце. Ось звідки, мабуть, той задуманий погляд, кинутий на порожню шкаралупу щойно виїденого яйця... Він не скаржився, жодне зітхання не вирвалося з його грудей, але ж справді — все скінчилось, і лишилась сама турбота, чи те яйце щось дасть йому... А ще за мить він недбало кинув шкаралупу на блюдце (однак ложечку, це необхідне знаряддя, яке ще не раз йому знадобиться, він неквапно, акуратно поклав на місце!) і без видимого жалю, навіть байдуже відвернувся від столу.

Він був зовсім спокійний. Судовий розгляд, що чекав його, був чистісінькою формальністю. ОТара його теж

більше не тривожив. Макхіт вірив, що в того вистачить глузду взяти на себе всю вину за грабунки, щоб уникнути звинувачення в підбурюванні до вбивства. Як і передбачав Макхіт, за амурні пригоди ОТарі довелось заплатити діловою кар'єрою.

Прийшов Ріггер. Час було їхати в суд.

Макхіт швиденько зібрався. Крестон і Міллер пішли: їм ще треба було кінчати готування до наради в Національному депозитному банку. Макхіт пообіцяв їм не запізнитись.

Дорогою до суду Ріггер розповів Макхітові дещо про суддю Лаферса, який вів його процес.

Це, сказав адвокат, зовсім не така людина, як суддя Брутлі з колегиї присяжних, що одинадцять місяців на рік ходить п'яний як чіп і лиш один місяць буває тверезий — під час відпустки, коли їздить до Шотландії вудити рибу. Весь цей місяць він і краплі в рот не бере; він любить казати: "Рибу спіймати не так легко; вона хитра, вона не вірить у справедливість".

Лаферсові ж пити нема потреби. Він, як сказав Ріггер, чудовий юрист і має незвичайну здатність зосереджуватися. Завдяки цьому його ніколи не дратують найвідвертіші висловлювання людей, допитуваних на суді. Натренований розум дає йому змогу нічого цього не чути. На розгляд кожної справи він приходить ґрунтовно підготований. Він завжди точно знає, який вигляд має справа з юридичної точки зору, і тому його нічим не можна збити з пантелику.

— Адже для юриста-фахівця,— говорив Ріггер,— справа має зовсім інший вигляд, ніж для профана. Профан стане, розпустить язик та твердить, що він не винен, а сам думає про різні сторонні речі: "Я не витримаю ув'язнення", або: "Як же тепер живе без годувальника моя сім'я?", або ще: "І чом я тоді не привів із собою до тітоньки якого-небудь свідка?" А суддя завжди розглядає саму справу, думає тільки про неї і тому завжди має велику перевагу над профаном-обвинуваченим.

Зала суду була майже повна. Газетна сенсація відіграла свою роль.

В одному з задніх рядів — але так, що Ріггер зразу побачив його,— сидів могутній Аарон. Він зайняв крайнє місце біля середнього проходу, поставив біля себе на підлогу циліндр і нервово протирав пенсне. Поруч нього сидів його довірений, містер Пауер.—

IV

323

Велику частину публіки становили власники Д-крамниць.

Відтоді як колегія присяжних офіційно потвердила своїм вироком, що на Макхіта падає підозра в убивстві, оптовик став дуже непопулярний серед них. Груч, який сидів поміж ними і якого вони не знали, весь час ловив такі розмови:

"А я чув, ніби він живе так скромно, палить дуже мало і зовсім не п'є. Хтось навіть казав мені, що він вегетаріанець. І нібито в особистому житті це бездоганна людина, нібито він живе тільки своєю ідеєю. Ну, і всі, звісно, пробачали йому, коли траплялися якісь прикрощі. Казали завжди: це, мовляв, усе його помічники винні, а сам він нічого цього не знає. А тепер, почувши, в чому, бач, його звинувачують, я став на все дивитись зовсім іншими очима".

Уся ця публіка була дуже схвильована. Звідкись просочилася чутка, що суд відмовився прийняти докази алібі обвинуваченого банкіра без публічного розгляду справи. І тепер крамарі покладали великі надії на гладкого Воллі, якого вони показували один одному. Макхіт прийшов на суд у парадному чорному костюмі. Та й крім нього, в залі було ще кілька леді й джентльменів, які, очевидно, звідси збиралися їхати просто на панахиду. Чорні костюми створювали таке враження, ніби ця частина публіки забігла сюди лиш на хвилю.

Це вишукане панство розмовляло дуже голосно про іподромні новини та останні події в діловому світі. Всі вони стояли в проходах і перекидалися жартами через залу.

Суд почався з деяким запізненням. Суддя Лаферс, напевне, був зайнятий чимсь іншим. Один з захисників обвинуваченого передав своєму підзахисному папку з паперами, і той зразу заглибився в них. Публіка вирішила, що то матеріали слідства, але насправді ті папери прислав Міллер; то були останні виписки з банкових книг, підготовані для наради.

Воллі, збудивши загальну увагу, підійшов до Ріггера та Віса і показав їм якусь папку. Віс видимо зацікавлено взяв її й почав гортати папери, що були в ній. Потім підійшов разом з Ріггером до свого підзахисного — показати ті папери йому. Але Макхіт тільки махнув рукою — він був заглиблений у свої виписки. Вносячи в них виправлення, він неуважно вислухав адвоката й тільки здивовано покрутив головою.

Нарешті до зали ввійшов Лаферс у перуці й пурпуровій мантиї, оздобленій горностаєвим хутром. Зала стихла, і суддя відкрив засідання.

Він явно розглядав його як просту формальність. У всіх було таке враження, що й сісти його змусив тільки похилий вік.

Воллі зразу викликав як свідка самого обвинуваченого Макхіта. Той коротко й недбало відповів на скупі адвокатові запитання. Захист узагалі відмовився від запитань.

Коли поряд з іншими свідками викликали солдата Ф'юкумбі, виявилось, що в залі суду його немає. Воллі, видимо, дуже розсердився. Його цікавив тільки Ф'юкумбі, а того, як на лихо, не було.

Потім підвівся Віс і виголосив дуже довгу промову.

— Ваша честь,— заявив він,— обвинувачення, висунуте проти містера Макхіта, ґрунтувалось на його небажанні відкрити, де перебував він у ту годину, коли бідолашну Мері Свеєр спіткала смерть. Якби це алібі можна було пред'явити, а містер Макхіт з деяких міркувань не захо- тів зробити цього, то все обвинувачення відразу стало б безпредметним. Тоді довелося б визнати, що містер Макхіт, у всякому разі, не є винуватцем смерті Мері Свеєр — чи то вона сама вкоротила собі віку, чи то загинула від руки вбивці. Вже й само собою обвинувачення було не вельми вірогідне. Яку міг мати користь комерсант і банкір Макхіт від смерті однієї із своїх підлеглих — до певної міри підлеглих? Під час розгляду справи колегією присяжних багато говорилося про якісь викриття, що ними вона йому нібито погрожувала. Вона справді висловлювала такі погрози — в редакції "Дзеркала". І як же реагували на них працівники газети? Вони розреготались. То невже б містер Макхіт пальцем поворухнув, щоб запобігти викриттям, із яких сміються? Але я не збираюсь довго про це говорити. Містер Макхіт має абсолютно бездоганне, незаперечне алібі, яке цілковито виключає його причетність до вбивства, вчиненого увечері двадцятого вересня. Ваша честь, ось я передаю вам протокол засідання Центрального закупного товариства з обмеженою відповідальністю, на якому містер Макхіт головував.— Віс віддав протокол судді.— Як свідків я вказую присутніх тут членів правління ЦЗТ, що підписали цей протокол. Вони потвердять, що особа, з ділових міркувань названа в протоколі "м-р ІЧ",— це справді містер Л акхіт.

Поки суддя переписував собі з протоколу прізвища членів правління ЦЗТ, а Блумзбері, Фанні Крайслер та адвокати Ріггер і Віс виходили на поміст для свідків, у залі виник якийсь рух. Двоє слухачів, підвівшись з своїх місць, пропихались до виходу.

— Я вже все розумію,— досить голосно сказав один із них другому.— Це якраз на тому засіданні вони склали листа, після якого остаточно припинилося постачання. І Макхіт головував на ньому.

Макхіт, як і всі слухачі, помітив їхній відхід. Він добре-таки налякався.

— Тут є ще одне прізвище,— промимрив суддя.— Здається, ОТара. Цей пан присутній? Макхіт занепокоєно підвівся й швидко сказав:

— Цю людину заарештовано за переховування краденого на підставі моєї заяви, що її я надіслав до поліції як президент ЦЗТ. Порушення закону сталося внаслідок моєї відсутності під час перебування в слідчій в'язниці.

Сівши, він неспокійно глянув на двері, за якими зник могутній Аарон.

Фанні Крайслер, Блумзбері й обидва адвокати склали присягу й посвідчили, що зазначений у протоколі "м-р №> був банкір Макхіт.

Потім Віс підвівся ще раз. У руках у нього була та сама папка, яку перед початком засідання передав йому Воллі.

— Мій клієнт зовсім не зобов'язаний вказувати судові справжнього вбивцю,— недбало сказав він.— Але, оскільки містер Макхіт широко зацікавлений у цілковитому з'ясуванні всіх обставин загибелі однієї з своїх співробітниць, я передаю судові матеріали, з яких можна зробити висновок щодо особи гаданого вбивці.

Віс кинув на стіл судді товсту папку й знеможено сів. Глядачі шумно підвелися, й зала знов загула розмовами. Макхіт тим часом усе поглядав на годинника. Видно було, що він дуже нервується.

Майже зразу після того, як присяжні відійшли на нараду, щоб винести вирок, він підвівся і в супроводі полісмена вийшов у коридор, до представників преси. Щось шепнувши Поллі, він повів репортерів до невеличкої порожньої кімнатки.

Полісмен давно звик до того, що злочинці розмовляють з репортерами як рівні з рівними, й не дуже пильнував підсудного. Коли газетярі гуртом нропхалися до кімнатки, Макхіт, який лишився ззаду, причинив за ними двері й пішов коридорами далі.

Ніхто не звернув на нього уваги. Без капелюха, витираючи піт зі своєї редькуватої лисини, він спустився сходами.

. Біля дверей на нього чекала Поллі. Йому треба було ще заїхати до Брауна, а потім устигнути до Національного депозитного банку.

Коли вони з Поллі вже сідали в карету, вибіг і Груч. Вони рушили до поліції, але в густому тумані карета їхала дуже повільно.

Перемога розуму

Пишучи у себе в конторі нову статтю для "Дзеркала", в якій висловлювалася підозра, що в загибелі "Оптиміста" винні підривні елементи, Пічем весь ранок марно намагався відкликати з міста своїх демонстрантів. Дехто з його посланців повернувся, не знайшовши на збірних пунктах ні душі; інші ж узагалі хтозна-де поділися.

Перед полуднем його нерви не витримали, й він сам поїхав до поліції. На Пічемову вимогу головного інспектора викликали з якогось допиту. Браун був у чорному костюмі: він збирався їхати на панахиду.

Пічем сповістив його, що вже не має змоги відвернути демонстрацію багатьох сотень інвалідів війни, які нестимуть плакати й транспаранти страхітливого змісту. А з досвіду відомо, що до цієї процесії неодмінно" приєднаються цілі юрми сторонніх людей. І вона нібито прямує до церкви Тройці.

— Накажіть просто стріляти! — вигукнув Пічем.— Це все набрід, покидьки суспільства! Я можу добути вам їх список, серед них не один уже и у в'язниці сидів. А на плакатах у них запитання: що заподіяно їхнім товаришам на "Оптимісті" та заради чого затіяно всю цю війну. Накажіть стріляти не вагаючись! На ці запитання ніхто не може дати відповіді, лишається стріляти!

Брауна аж піт пройняв. Він занотував собі розташування всіх збірних пунктів і пішов. А Пічем з важким серцем поїхав до Національного депозитного банку.

Невдовзі після нього до Браунового кабінету влетів Макхіт. Головного інспектора не було він провадив нараду з інспекторами. Поки його викликали, банкір поговорив з

ОТарою, що сидів у кутку. Його руки в наручниках були прикриті капелюхом. Поруч стояв полісмен, ОТару, привели до Брауна на допит, перерваний приходом Пічема. Погляд ОТарин був спокійний, майже веселий. Говорив він теж весело:

— Отепер я признаюсь у всіх твоїх злочинах, Маку, Зніму тягар із твого сумління. Ось побачиш, коли я відкрию все, що в тебе на серці, тобі зразу полегшає.

Макхіт відіслав полісмена, що знав його.

— Ти поводишся нерозумно, ОТаро. У нас лишається кілька хвилин на те, щоб урятувати тебе від зашморга, а ти розводиш теревені. Я попросив свого друга Брауна випустити Джайлза, щоб він не міг розповісти, хто послав його вбити Кокса. Розумієш?

— Чому ж ні. Я повинен дати себе поховати у в'язниці.

— Ми добудемо тобі квитанцій, скільки зможемо, О. Я нічого проти тебе не маю, навпаки. Просто виникла така необхідність, щоб хтось узяв усе на себе. Мною пожертвувати не можна, без мене все розвалиться. Я свого часу теж сидів. Заради справи.

— Шість років в'язниці заради справи? Шукай дурніших. Я теж хочу трохи потішитись. Якщо всіх вас дідько вхопить, за це й головою не жалко заплатити.

— Не так-то швидко нас дідько вхопить, як ти думаєш. Моєї причетності ніхто не зможе довести, й ти теж. Якщо ти не візьмеш на себе вини, від цього тільки постраждає організація. Крім того, чому це шість років? Щонайбільше чотири. Ти повинен признатися, що купив десять-дванадцять партій краденого, не більше. На решту ми забезпечимо тобі документи. Наша контора працювала дуже акуратно. Ти скажеш, що збився з пуття недавно, лиш в останні місяці.

— Поки ти сидів під слідством, еге?

— Так, поки я сидів під слідством. І штовхнула тебе на це тільки соціальна солідарність. Ти пожалів крамарів. Вони слізно благали товарів, і ти не міг більше витримати. Ти сам походиш із цього середовища. На карті стояв добробут багатьох родин. Крім того, в тобі промовляло честолюбство комерсанта, ти пишався тим, що постачаєш такі дешеві товари. Д-крамниці продають найдешевші товари на весь Лондон.

— Ах, я ще й це повинен сказати?

— А хіба воно пошкодить? Годі тобі дуріти, поглянь на все з ділової точки зору. Тільки вирішуй зараз, бо мені вже час іти.

Увійшов Браун, і переговори почалися спочатку. Вони тривали більше години. ОТара знову розкричався: Макхіт, горлав він, занапастив одну з найкращих банд Лондона й усього світу, розвіяв її за вітром. І він, ОТара, зірве з нього личину!

Та кінець кінцем він опам'ятався. Розмова нарешті зійшла на ґрунт реальності. Він погоджувався взяти на себе купівлю не більш як двох-трьох партій краденого. Зійшлися на п'яти. Макхіт зобов'язався добути документи на всі інші товари.

На прощання вони потисли один одному руки.

— Можеш думати, що тобі завгодно, О,— сказав Макхіт,— але це перемога розуму. Ти не міг вирішити інакше. Як людину, таке вирішення мене дуже смутить. Ти сю ніч спатимеш краще за мене.

Отару вивели, а Макхіт ще хвилину лишився наодинці з Брауном і вручив йому запечатаний конвертик.

— Мій борг,— з усмішкою сказав він і врочисто додав: — Крім того, я дозволив собі, любий Фредді, на відзнаку сьогоднішнього дня піднести тобі подаруночок.

Браун розпечатав конверт і, зворушений, обняв свого давнього друга й однополчанина.

— Я приймаю твій подарунок тільки тому, що ми друзі, а не навпаки,— промовив він, дивлячись на Макхіта чистим, щирим поглядом.— Сподіваюся, що ти й сам це розумієш, Маку!

Вийшовши з Гручем і Поллі на вулицю, Макхіт побачив, що туман іще погустішав.

Туман

У конференц-залі Національного депозитного банку зібралося восьмеро джентльменів.

У одному кутку стояли купкоїд містер Пічем, Готорн, Міллер і Крестон. У кутку навпроти, під гіпсовим бюстом принца-регента,— обидва директори Комерційного банку та містер Аарон зі своїм довіренним.

І ті, й ті намагалися не дивитись одні на одних і розмовляли півголосом.

Аарон розповідав Опперам про суд над Макхітом.

Коли в Комерційному банку одержали запрошення, Аарона нітрохи не здивувала відверта подвійна гра Макхіта. Сприймавши так "спокійно той факт, що його компаньйон Макхіт одночасно є президентом ворожої організації, ЦЗТ, і вже досить давно знюхався з конкурентом, він показав себе бізнесменом неабиякого масштабу. Він радив стримати всі емоції морального характеру, цілком природні в такому випадку, й керуватись тільки новою діловою ситуацією. Однак його компаньйони з Комерційного банку не поділяли цього об'єктивного погляду; навпаки, вони висловили невдоволення такою позицією. А втім, Аарон і сам признався, що не уявляє собі, як Макхіт сьогодні дивитиметься їм у вічі.

До зали ввійшли Макхіт і Груч. Зупинившись біля дверей, вони вклонилися. Всі присутні відповіли їм поклоном.

З однієї купки виступив низенький чоловічок із вульгарним обличчям і підійшов до новоприбулих.

— Дозвольте спитати: котрий з вас містер Макхіт? — промовив він.

Макхіт уклонився ще раз.

Перед Пічемом стояв невисокий кремезний чоловік років за сорок із схожою на редьку головою. Обидва майже одночасно вимовили:

— Добрий день. Дуже радий познайомитися.

Потім Пічем знову відійшов до своїх співрозмовників біля вікна. Його зять Макхіт і Груч лишилися біля дверей. Макхіт вирішив, що зараз йому краще не підходити до Аарона і братів Опперів, які пронизували його крижаними поглядами. Він понуро стояв поруч свого довіреного Груча в яскравому світлі, що лилося з молочно-білої скляної кулі газового світильника. Обидва були в чорних костюмах, як і більшість присутніх.

"Вони чекають тільки тієї хвилини, коли вже можна буде укладати контракти,— з відразою думав Макхіт.— А мене, колишнього бандита, просто нудить від цього

гендлярства. Сиди тут із ними й гризись за якісь про-центи! І чом би мені попросту не взяти ножаку та не випустити їм кишки, коли вони не схочуть віддати те, що мені потрібно? Яке негідне діло — смоктати сигари та мудрувати над контрактами! Впихай туди хитрістю різні каверзні пунктики та кидай натяки... Чи не краще напрямки: давай гроші, а то пристрелю! Чи варто укладати контракти, коли тих самих результатів можна досягти, заганняючи шпички під нігті? Невже цим боягузам не набридне все життя ховатися за спинами суддів та судових виконавців? Адже це принижує людину у власних очах! Звісно, в наші дні на простому, чесному й— природному вуличному грабіжництві далеко не заїдеш. У порівнянні з комерцією це те саме, що вітрильне судноплавство в порівнянні з паровим... Воно-то так, але в давнину все було гуманніше. А як занепало велике земле власництво, до чого воно докотилось! Раніше, було, поміщик просто бив свого орендаря по пиці й кидав його у в'язницю для боржників, а тепер він повинен іти в суд та з кодексом законів у руках примушувати сина свого орендаря, що сидить там за суддю, писати папірець, який дає йому право вигнати того орендаря до бісового батька. Раніше підприємець просто викидає своїх робітників та службовців на вулицю, якщо їх не задовольняла платня або його — прибуток. Він, певна річ, викидає їх і тепер, і прибутки він має й тепер — можливо, навіть більші, ніж колись,— але ж ціною якого приниження! Він мусить спершу стромляти профспілковим керівникам сигари в їхні невмивані рила та втлумачувати їм* що треба сказати панам робітникам, щоб вони ласкаво погодились давати йому прибуток. Мало не на задні лапки перед ними ставати! Собаче життя! За таких умов порядну людину взагалі ніякі прибутки не тішитимуть, хоч які вони великі! Занадто дорого доводиться за них платити — своєю людською гідністю! Те саме можна сказати й про державну владу. Безперечно, широким масам і тепер не дають виходити за рамки працьовитості й самопожертви, але якими жалюгідними засобами це робиться! Ми не соромимся спершу просити їх, щоб вони самі таємним голосуванням обирали поліцію, яка буде тримати їх у шорах. І тут помітно загальний занепад почуття гідності. їй-богу, варт би сказати цим людям, що раніше, коли я ще був звич(йним вуличним грабіжником, коли я ще мав право так називатись, я нізащо в світі не пішов би на таке приниження!" Чекали містера Блумзбері з ЦЗТ.

Він прийшов тільки через півгодини після Макхіта й потис йому обидві руки.

— Вас виправдано,— радісно повідомив баронет.— А за те, що втекли до оголошення вироку, заплатите штраф.

Разом з ним приїхала й Фанні Крайслер. Вони з Поллі сиділи в директорському кабінеті. Макхіт побоявся ввести їх до зали, не знаючи, як це сприйме тесть.

Коли всі цосідали довкола великого круглого столу, на якому стояла карафка з водою, шість склянок і скринька в сигарами, Готорн як нотаріус і господар відкрив нараду.

Привітавши присутніх, він зразу передав слово Макхітові:

— Містер Макхіт, знайомий усім вам засновник фірми Д-крамлиць, хоче зробитг вам, якщо я правильно зрозумів його, деякі пропозиції.

Аарон підняв м'ясисту руку.

— Дозвольте мені спершу з'ясувати одне питання, яке нас дуже непокоїть, бо інакше ми навряд чи зможемо спокійно вислухати те, що хоче сказати містер Макхіт. Я маю на увазі чутки про якісь порушення закону в Центральному закупному товаристві.

Макхіт підвівся.

— Я можу дати вам відповідь,— повільно промовив він.— Ці чутки викликані арештом містера ОТари, що постачав товарами мої крамниці. Арештовано його на підставі моєї власної заяви. Походження деяких партій товарів здалось мені не зовсім чистим. Зроблене розслідування виявило, що ці товари справді добуті шляхом грабунку. ОТара вже признався поліції в усьому. Його судитимуть за скуповування краденого.

Аарон, видно, не дуже здивувався. Він схвально, навіть шанобливо кивнув головою.

Нарешті Макхіт перейшов до своїх пропозицій. Він намагався висловлюватись якомога стисліше.

Роздрібна торгівля, сказав він, переживає тяжку кризу. Конкуренти в запалі боротьби так захопилися зниженням цін, що останнім часом про якісь більш-менш пристойні прибутки годі було й думати. Принцип роботи магазинів стандартних цін — це служіння покупцеві! Але, щоб мати змогу здійснювати цей принцип протягом тривалого часу, вони повинні бути рентабельними і давати якісь нагромадження коштів. Дотеперішня практика більш або менш безоглядної конкурентної боротьби важким тягарем лягла на плечі кредитних закладів. І він тепер пропонує об'єднати фірми Аарона, Крестона й Д-крамниці, в один синдикат АКД-крамниць, що вивчатиме цотреби клієнтури, організує раціональне розміщення підприємств, розробить тверді плани продажу і таким чином дасть змогу встановити прийнятні ціни.

Могутній Аарон нерішуче глянув на своїх компаньйонів із Комерційного банку, а потім повільно сказав, що припинення конкурентної боротьби і йому здається бажаним.

Настала тиша. Президент Комерційного банку відкашлявся і сухо промовив:

— Дозвольте спитати, чи відбувалися вже які-небудь переговори у вказаному містером Макхітом напрямку. Наскільки мені відомо, до цієї хвилини концерн Д-крамниць містера Макхіта належав до нашої групи і таким чином був зв'язаний деякими спільними постановами.

Обережно добираючи кожне слово, Макхіт відповів йому, що з огляду на родинні зв'язки — він показав руком) на містера Пічема, який сидів навпроти нього, але той і оком не моргнув,— йому довелось поцікавитися справами Національного депозитного банку, який кредитує фірму Крестона. Отже, міркування про майбутню долю цієї фірми виникли, так би мовити, в родинному лоні. А потім відбулися й попередні розмови чисто інформаційного характеру з містером Крестоном особисто.

— І які ж були результати цих попередніх розмов? — спитав Аарон, не дивлячись на своїх банкірів.

— Цілковита згода,— відповів за Макхіта сам Крестон. Аарон засміявся.

— А чи зачіпалось у цих попередніх розмовах,— знову холодно озвався президент Комерційного банку,— у цих попередніх розмовах інформаційного характеру в родинному лоні питання про роль Центрального закупного товариства?

І перевів погляд на Блумзбері, що знімав погляд з його крісла, — адже він нічого ніколи не розумів. За нього незворушно відповів Макхіт:

— Ви можете адресувати це питання мені.

— Я адресую його ЦЗТ, — відказав Жак Оппер.

— Значить, мені, — спокійнісінько потвердив Макхіт. — Бо ЦЗТ — тепер цього вже не можна приховати — з деякого часу перебуває зі мною в тісному зв'язку.

— Родинному? — з крижаною іронією спитав Оппер-молодший.

— Ні, дружньому, — приязно відказав Макхіт. — Ми з Блумзбері друзі.

— Дуже цікаво, — сказав Анрі Оппер і повернув голову до Аарона.

Запала прикра мовчанка. Готорн налив собі склянку води й лагідно попросив усіх присутніх по змозі уникати різкого тону.

— Отже, Макхіте, — резюмував Аарон зовсім не воро* же, скорше з гірким гумором, — ви — президент ЦЗТ і директор НДБ, якщо я правильно зрозумів.

Макхіт серйозно кивнув головою.

— Ну що ж, Оппере, тоді зовсім інша річ, — резюмував Аарон тепер уже своє становище. — Якщо я не помиляюся — а чого б це я мав ще й тепер помилятися? — Крестон може невдовзі розраховувати на одержання від ЦЗТ нових товарів. Родинні й ділові зв'язки, до яких приєдналися ще й дружні, — я кажу це без найменшої різкості, — створюють майже ідеальні умови роботи супротивної сто-, рони. І тому, Оппере, постає питання: чи повинні й надалі в наших стосунках існувати ці супротивні сторони? Звісно, це питання ми могли б розглянути й завтра, але можна розглянути його й зараз. І краще зараз, панове! Таку кашу краще їсти гарячою. А ви як гадаєте?

— ЦЗТ, — докинув Макхіт, — може розвинути дуже велику потужність як постачальник — при умові, що йому не будуть платити занадто низькі ціни, як це, на жаль, не раз бувало останнім часом. Треба сказати, що тактика тиску на незалежні, не зв'язані з нашими концернами крамниці шляхом зниження цін за останні тижні дала великий ефект. Сталась ціла низка банкрутств — з чисто людського погляду явище, безперечно, вельми прикре, але з другого боку — дуже корисне для оздоровлення роздрібної торгівлі. З'явилася можливість скупити в збанкрутілих фірм великі кількості товарів за надзвичайно низькими цінами. Де падає кволий, там дужий стоїть, панове!

Аарон уважно розглядав свої нігті. Ніхто не відчував потреби висловитися, і Макхіт повів далі:

— Любий друже Аарон, якщо ми тепер оголосимо, що скасовуємо наш рекламний тиждень, це матиме уже несприятливий ефект. Згадаймо, з якою увагою стежили лондонські покупці за нашою боротьбою. А коли б представлені на цій нараді фірми об'єдналися в синдикат, то їм, звичайно, було б байдуже — відбудеться цей рекламний розпродаж чи ні.

— Он як? — здивувався Аарон. — Значить, ви маєте намір неодмінно провести свій рекламний тиждень, якщо ми не дійдемо згоди? А я думав, що склади ЦЗТ тепер порожні...

— Безперечно, — радо пояснив Макхіт, — але я купив велику партію в Крестона —

звичайно, трохи дорожче, ніж у ЦЗТ, проте не так дорого, як на відкритому ринку.

— Будучи одночасно й президентом ЦЗТ, ви, Макхіте, матимете досить велику вагу в тому синдикаті, про який ви говорите, правда ж? '

— Скажімо краще — нестиму велику відповідальність,— чемно відказав Макхіт.

— А ви якої про це думки? — спитав Аарон у представників Комерційного банку.

Анрі Оппер глянув на брата й різко відповів:

— Зараз скажу. Я волію не входити з містером Мак-хітом у жодний із згаданих тут видів зв'язку. Крім того,, я прошу вас разом з нами негайно покинути цей дім.

І підвівся.

Аарон з кислою міною глянув на нього.

— Але ж чому? — жалісно сказав він, проте не встав.— Вислухайте спершу все до кінця.

Анрі Оппер на мить зупинив на ньому повний холодного презирства погляд. Потім мовчки відвернувся і, коротко кивнувши головою, пішов до дверей, а за ним — його високоінтелектуальний брат.

Аарон*твердим поглядом обвів усіх присутніх.

— Поза всяким сумнівом, мої друзі позбавлені справжнього почуття гумору. Я лишився тут, бо хочу показати вам, що маю це почуття; а знати таку річ про свого ділового партнера часом буває дуже корисно. Не можу ж я знятися з якоря й піти, коли моя фірма лишається на міліні,— сердито докінчив він.

Йому ніхто не відповівши він провадив далі:

— Зараз, здається, набирає гостроти таке питання: чи зможемо ми обійтись без фінансової допомоги Комерційного банку?

Цю мить у дискусію вперше втрутився Пічем.

— Я гадаю,— сухо сказав він,— що мій зять зможе обійтись без неї. Товариство експлуатації транспортних суден, яке я очолюю, не зазнало, на щастя, ані найменших фінансових збитків від страхітливої катастрофи з "Оптимістом". Таким чином, до людських жертв принаймні не долучились матеріальні. Можу навіть сказати вам довірчо, що в нас є перспективи на дальше співробітництво з урядом. Таким чином, я, принаймні на перший час, поки ще не розпочав здійснення власних широко задуманих планів, зможу запропонувати свою підтримку молодому, перспективному підприємству, яким мені уявляється синдикат АКД-крамниць.

Аарон, не підводячись, уклонився. Потім майже мрійно подивився на Макхіта й лагідно сказав:

— Я, здається, зрозумів усе, Макхіте. Мене й Комерційний банк ви своїми фантастично дешевими товарами ЦЗТ втягли в запеклу конкурентну боротьбу з Крестоном і таким способом поклали його на лопатки. Коли він під тиском конкуренції розтратив гроші Національного депозитного банку, втримуючи ціни на такому ж низькому рівні, як наші,— ви примусили банк закрити йому кредит. Нас же — в тому числі й ваші власні Д-крамниці — ви в самому розпалі боротьби лишили без дешевих товарів із ЦЗТ і, нарешті, тепер посварили мене з Комерційним банком, так само як Крестона — з Національним. Геніально! Треба буде ще колись обговорити все це за пляшкою старого

винця, згода?.. А зараз кінчаймо зі справами. —Як я бачу, більшість присутніх зібралися їхати на панахиду по героях "Оптиміста". В такому разі нам уже час іти. Однаково всі деталі сьогодні обговорити не встигнемо.

З його пропозицією погодились усі. Синдикат АКД-крамниць на чолі з містером Макхітом було засновано.

Поллі й Фанні, що сиділи в директорському кабінеті, теж не нудьгували.

Фанні розповіла про один кумедний випадок на суді. Після оголошення виправдувального вироку шукати зниклого банкіра Макхіта кинулися і кілька власників Д-крамниць із своїми жінками. Фанні ходила за ними й слухала, що вони говорять. Виявилося, що вони неодмінно хотіли потиснути йому руку. А гладкого Воллі, що звів їх з пуття, крамарі кляли на всі заставки. "Так і знайте, в нього були якісь темні заміри!" — обурювались вони.

Фанні пояснила Поллі, що документ, пред'явлений на доказ алібі, яке так задовольнило крамарів, знявши пляму з Макхіта, був протоколом того самого засідання ЦЗТ, на якому ухвалили припинити постачання — що означало їхнє банкрутство.

Коли Поллі досхочу нареготалась, розмова перейшла на осінні моди. Поки скінчилося засідання, обидві встигли запросити одна одну в гості.

Поллі трохи нервувалась: адже сьогодні її батько вперше зустрівся з Маком.

Але містер Макхіт і містер Пічем вийшли з зали разом. Вони мовчки йшли поряд, обидва глибоко замислені.

До церкви їхали в чотирьох каретах. В одній із них сиділи вдвох Поллі з чоловіком. Вона тримала його руку в своїй. Нарешті їхня любов поборолла всі перешкоди!

Туман за час наради в НДБ, здавалося, ще погустішав. Карети їхали дуже повільно. На кожному перехресті вони зупинялись, і візники починали сперечатися, куди повертати. У другій кареті сиділи Пічем, Фанні й Блумзбері. Баронет захоплено вихваляв геніальні здібності свого друга Макхіта.

— Це людина надзвичайної працездатності,— казав він шанобливо.— Власне, він працює завжди. Про себе він ніколи не думає — тільки про свої справи. Він не дає собі й угору глянути — в обід проковтне що-небудь похапцем і знову до роботи. Трохи перепочити він зміг, по суті, лише у в'язниці.

Потім Фанні заговорила з містером Пічемом про вартість оренди крамниць у Гемстеді. Скоро між ними розгорілась суперечка, і Фанні, сміючись і зиркаючи скоса на Пічема, сказала, що вона ж завжди каже правду; він це добре знає.

Пічем силувано посміхнувся.

Обличчя в нього було змарніле, аж землисте, й він здався дуже старим. Його мучив страх. У вуличному тумані йому ввижались невиразні силуети, юрми людей із страхітливими плакатами, з яких волали звинувачення, вигадані ним самим.

"Моє щастя, що сьогодні такий туман,— думав він, відхилившись на спинку сидіння.— Але ж він може щохвилини розвіятись. І що тоді? Звичайно, погрози — це мій хліб. Але цього разу я, здається, трошки перебрав міру; щоб часом не довелося платити за це головою. Вся надія тепер на поліцію, але чи впорається вона із своїм завданням? Адже

й вона блукає в тумані. Мої попутники всі сповнені оптимізму. Вони не знають, що нависло над ними, які страшні слова на тих плакатах!.. Господи милосердний!.."

Груч їхав у третій кареті з Крестоном, Аароном та Аароновим довіреним.

Макхіт дуже високо піднісся в очах Аарона. Той признався: ще в суді, ледве почувши, що за спиною ЦЗТ стоїть Макхіт, він зразу вирішив віддати йому керівну посаду у синдикаті.

Візники, очевидно, були не зовсім певні, чи тією дорогою вони їдуть. Вони вже кілька разів зупинялись і голосно радилися, не злазячи з передків. Один раз вони навіть завернули й поїхали назад. Потім знову почали спинятись та питати перехожих, але ті й самі не тямили, куди заблукали.

Нарешті їм показав дорогу постовий полісмен, і вони підхльоснули коней, ніби вже знаючи, куди їхати.

Макхіт кілька разів гукнув із віконця:

— Церква Тройці!

Зрештою Груч і Аарон зупинили карету й подались на розвідку. Перейшовши вулицю, вони вийшли на якесь пустирище.

Візники почали радитись, перелічили всі вулиці, в яких один бік незабудований, але не дійшли згоди й поїхали далі. Готорн з досадою сказав Міллерові (Півтора Сторіччя їхали в останньому екіпажі):

— Тут узагалі не добереш, на якому ми світі! Проїздили ще півгодини; нарешті Макхітові урвався

терпець, і він сердито сказав Поллі:

— На найближчому розі встанемо й зайдемо спитати в перший-ліпший будинок. Доки можна так блукати!

І справді вийшов із карети, а за ним і решта.

Будинок, на який вони наткнулися, був обгороджений високим муром і здавався досить великим, хоч у тумані важко було щось розгледіти. Вони досить довго йшли попід муром, але воріт не було. Знайшовши їх нарешті, блукачі побачили, що це в'язниця Олд-Бейлі.

Вони з реготом повернули й посідали знову в карети, перекидаючись жартами. Виходить, вони заїхали бозна-куди.

На щастя, випадково їм зустрівся ще один полісмен. Почувши, що ці панове мають запрошення магістрату на панахиду в церкві Тройці, він провів карети до рогу, звідки можна було їхати навпростець. Вони прибули до церкви з запізненням більш ніж на годину.

На площі перед церквою ще майже нікого не було, якщо не рахувати жебрущих солдатів-інвалідів.

Пічем висунувся з карети й дивився на паперть, не вірячи своїм очам. Десятки його людей стояли там, промоклі, скоцюрблені, посинілі від холоду. Він тихенько відвів одного вбік і почув від нього, що хоч Бірі й не встиг на збірний пункт, але демонстрація все одно не відбулася. Рано-вранці вибухнув справжній бунт. Жебраки покидали

плакати: й відмовилися робити казна-що" у такий сприятливий для їхнього ремесла день.

— Своя пазуха ближче.— заявляли вони.— Навіщо дратувати поліцію? Сьогодні лондонці готові пожертвувати дещицю бідолашнім солдатам, щоб у них не пропала охота віддавати свої руки й ноги за велич і процвітання Британії. Яке нам діло до тих урядовців? Ми їх і в вічі зроду не бачили! Ми будемо носити плакати проти них, а робота стоятиме! Завтра жебрущих солдатів знову тягатимуть у поліцію, а сьогодні їх на руках носять! Кораблі тонуть не щодня! Протестувати проти хабарництва можна й під час застою!

З отакими приміром словами вони розійшлися.

Тепер вони стояли по довколишніх вулицях, старанно розподіливши робочі місця. Але їхній роботі дуже заважав туман. Раз по раз вони помилково звертались не до родичів загиблих, які подавали щедро, а до численних представників уряду.

Пічем. зітхнувши з полегкістю, зайшов до церкви. Людей там було ще не густо. Високі колони обвивала чорна тканина. Перед амвоном лежали пишні вінки.

Панахида ще не почалася. Не прибула ще навіть почесна варта. Виділена для неї рота наосліп пробиралася по Челсі й вийшла до Темзи. Солдати мало не попадали в воду і, лаючись, повернули назад. Вони були призначені в почесну варту, щоб охороняти своїх утоплених товаришів від шаленства черні, а не від буйства водяної стихії. Варта нарешті дісталась до церкви, але священників ще не було. у тумані вони збилися з дороги і замість церкви потрапили у різницю. Єпископ, у якого в кишені лежав текст проповіді, присвяченої пам'яті героїв, заблудився, шукаючи воротаря, й у розпачі бігав лабіринтом вузьких проходів, якими гонять на заріз худобу. Коли його знайшли сторожі, він сидів долі в порожній овечій оборі.

Коли прибуло духівництво, почалась панахида по жертвах корабельної аварії; після панахиди мало відбутися вшанування героїв.

Представники державних установ уже поприїжджали. Макхіт помітив Брауна, що сидів поруч якогось великого туза, фотографію якого він бачив у журналах. Йому було дуже приємно, що в Брауна такий недосяжний для про*, стих смертних вигляд. У цю хвилину Макхіт, ще дужчі пишався своїм другом.

Великий туз поруч Брауна був Гейл. Пічем зразу вгледів його. Браунів кеб у тумані наштовхнувся на екіпаж Гейла, і вони, сподіваючись спільними зусиллями легше зорієнтуватись, поїхали далі разом.

Лави для широкої публіки були ще наполовину порожні. Родичів загиблих у морі солдатів, правда, дуже багатьох і не чекали, а сотні людей, що мали кого-небудь на війні, просто не зуміли вчасно добратись до церкви. Всі ці матері та дружини блукали тепер вулицями столиці й на кожному перехресті або й просто в будинках чи крамницях питали, де ж відбувається панахида та вшанування героїв.

Після музичного вступу, що мав створити відповідний настрій, на амвон вийшов єпископ, який і досі тремтів після своєї пригоди. Темою проповіді він обрав євангельську притчу про десять мін.

Спочатку він процитував текст притчі з євангелія від Луки, що починався такими словами:

"Один чоловік значного роду йшов у землю далеку прийняти собі царство та й повернутись".

Той чоловік дав своїм слугам по міні — фунтові срібла — й звелів, щоб орудували, поки він повернеться. А коли він вернувся, перший слуга приніс йому десять фунтів срібла, і пан дав йому владу над десятьма містами. Другий надбав п'ять фунтів і дістав під свою руку п'ять міст. А третій не надбав нічого. Тоді пан відібрав у нього й ту одну міну і віддав тому, що приніс десять. І сказав: кожному, хто має, дано буде, а в того, хто не має, відніметься й те, що він має.

На основі цієї-от притчі й побудував єпископ свою проповідь.

— Любі мої,— так почав він,— трагічна загибель "Оптиміста" в водах Ла-Маншу сколихнула в нашій країні хвилю патріотизму. Уранці минулого четверга читач ранкових газет, сівши снідати, знайшов біля своєї тарілки страшну вість про нещастя, яке спіткало Англію, і це горе немовби відкрило очі нашій країні на її місію, яку вона почала вже забувати.

Що розумію я під словами "відкрило очі"? Любі мої, усі життєві явища — а наше життя все складається з окремих явищ — мають свій я в ній і таємний зміст. У всякої події, як, наприклад, у нашої недавньої катастрофи, є зовнішні, явні причини і є глибинні, таємні. Але є люди, які бачать те, що зовні, але не бачать того, що в глибині. А глибинні причини якраз і є найважливіші: лиш той, хто знає їх, знає життя.

І ось, любі мої, я питаю вас: який же таємний зміст мала катастрофа, що так тяжко вразила нас?

Єпископ, відхилившись назад, велично випростався. Сміливим відвертим поглядом обвів він увесь храм, представників урядових установ, офіцерів морського міністерства на чолі з Гейлом, комерсантів, родичів учасників війни.

— Любі мої,— нарешті почав він знову,— пан із нашої притчі — суворий пан. Він вимагає повертати йому гроші з лихвою. Тут він нікому попусту не дає. Слугу, який хоче віддати йому тільки його фунт, він викидає в тьму кромішню, де плач і скрегіт зубів. Так, любі мої, господь — бо пан у нашій притчі це сам наш господь — суворий хазяїн і вимагає свій процент. Але він, любі мої, не тільки сувбрий, а й справедливий хазяїн. Не від кожного із своїх слуг вимагає він такий самий процент. Від одного він бере десять фунтів, але й п'ять фунтів від другого він теж приймає. Він бере те, що йому дають. Тільки недбальства третього, лінивого й лукавого слуги він не приймає.. Його він проганяє з роботи. В нього відніметься й те, що він має, тобто фунт, одержаний від пана кожним, цей основний капітал. Отже, глибокий зміст цієї притчі можна висловити в трохи несподіваній формі: кожному за його здібностями.

До речі, кілька слів про саме слово "фунт". У святому письмі є два варіанти притчі, про яку йде мова. В одному сказано про міни, фунти срібла, в другому — про таланти. Слово "талант" теж має два значення: по-перше, це велика срібна монета в стародавній Греції, по-друге — розумове обдарування. По-моєму, це прекрасна двозначність.

Обдарування — це гроші, продуктивність — це добробут. Але це тільки так, між іншим. Друзі мої, на землі ми мало не щохвилини зустрічаємося з нерівністю. Кожна людина приходить у цей світ безпорадною голою грудочкою життя. В ту хвилину вона нічим не відрізняється від будь-якого іншого немовляти. Але незабаром починають виявлятися відмінності: один лишається на нижчому щаблі, другий підіймається вище. Він розумніший за свого ближнього, працьовитіший, ощадливіший, енергійніший, переважає його своєю продуктивністю. І він досягає більшого багатства, могутності, авторитету, ніж перший. В цьому й виявляється нерівність.

Як же ставиться до цього бог? Чи цінує він людей по-різному, в залежності від їхнього суспільного становища? Чи любить він того, хто більше досяг, дужче, ніж іншого, чиї досягнення зовсім скромні? Ні, друзі мої, аж ніяк. Він винагороджує кожного в міру його заслуг — одному десять міст, другому п'ять; але у всьому іншому для нього немає різниці між ними. У всьому іншому всі його слуги однаково дорогі йому. І це, любі мої, й є рівність перед богом!

Друзі мої, ця притча про фунти пояснює нам, як ми повинні сприймати жертву, принесену солдатами на "Оптимісті".

Наша країна має великих людей, чиї заслуги незмірні. Наші державні мужі день і ніч стоять на капітанському містку державного корабля. Наші генерали, схилившись над картами, розробляють плани кампаній. Ми, слуги господні, робимо свій внесок у спільну справу, покріплюючи серця. А наші солдати сходять на борт кораблів. І тонуть разом з ними, якщо така недовідома воля господня. Ми повертаємо свій фунт із процентами, вони — свій. А всі разом ми дбаємо про те, щоб і наша країна, своєю чергою, неухильно примножувала фунт, довірений їй богом, щоб мати змогу, коли господь покличе нас перед свій престол, показати на нашу країну и сказати: ти дав нам державних мужів, генералів, купців, солдатів; поглянь, господи, що ми з ними зробили! А коли ми сприйматимемо так усе, що б не сталося, друзі мої,— добре й лихе,— то ми осягнемо не тільки явний зміст такої національної трагедії, як загибель "Оптиміста", єдино приступний багатьом людям, усі помисли яких прикуті до земного. Тоді у нас немов спаде полуда з очей, і ми осягнемо зміст таємний, а збагнувши його, побачимо, що наші солдати й матроси, хоч вони й не зійшлися з ворогом у кривавому бою, все ж загинула не марно. А отже, корабель, що його в густому, непроглядному тумані поглинула безодня, не без права носив горде ім'я "Оптиміст"! Бо його оптимізм, друзі мої, полягав у тому, що загибель його англійський народ сприйме, як належить! А отже, й цей корабель, якому судилося піти на дно, дав свої проценти, господи!

Після вшанування героїв містер Пічем, подружжя Мак-хітів і панове з Національного депозитного банку та синдикату АКД-крамниць зайшли ще в ресторан поблизу, щоб по справах громадських віддати належне й особистим. Подружжя Макхітів опинилось під перехресним вогнем компліментів та поздоровлень.

Перший виступив Аарон. Л

— Шановне панство! — сказав він.— В історії англійської роздрібної торгівлі цей день буде знаменною датою. На чолі великого торговельного синдикату стала людина, що

належить, як ми мали змогу пересвідчитись за останні місяці, до провідних умів нашої галузі. Починаючи з завтрашнього дня, ця людина віддаватиме служінню нашої спільній справі всі свої неподілені сили, своє феноменальне знання комерції, свою невичерпну енергію, незламну волю та вміння поводитися з людьми, які ми вже знаємо й цінуємо. Публіка скоро відчує появу цієї нової сили. Віднині ми, комерсанти, вже не будемо розпорошувати свої сили в конкурентній боротьбі, а поведемо боротьбу спільну. Всі ми щойно чули прекрасні слова засновника нашої релігії про фунт. Наше нове керівництво на чолі з містером Макхітом здобуде з того фунта, що його являє собою наша потужна організація, все, що тільки можна з нього здобути.

Містер Дж.-Дж. Пічем у своїй промові зррбив одну дуже цікаву пропозицію.

— Я не запевнятиму,— сказав він,— ніби завжди однаково схвально ставився до шлюбу моєї дочки з містером Макхітом. В тому, що моя дочка зробила правильний вибір, я посправжньому пересвідчився, тільки познайомившись із практичною діяльністю свого зятя. Я побачив, що її принцип — служіння найнижчим верствам населення. І в мені зразу забриніла споріднена струна. Звичайно до нижчих верств ставляться досить зневажливо; але це велика несправедливість. Нехай вони не такі освічені, як ми; нехай манери їхні менш витончені, ба навіть вульгарні; нехай вони мають лиш невиразне уявлення про те, що всі люди, незалежно від їхнього суспільного становища повинні прагнути гармонійного співіснування, інакше людство може остаточно скотитись до тваринного стану, так часто, на жаль, властивого цим верствам. Але все це нітрохи не дає нам права відмежовуватись від них. І тому я хочу зробити зараз одну практичну пропозицію. Ви, шановні панове, і ти, мій любий зятю, продаєте бритви, леза, годинники, кухонний посуд і ще багато різних речей. Але людина живе не тільки цим. Якщо вона поголена і знає, котра година, це ще не все. Ви повинні йти далі — продавати людям ще й культуру. Я маю на увазі книжки, дешеві романи, твори, які змальовували б життя не в темних тонах, а яснішими барвами, які відкривали б простим людям інший, вищий світ, знайомили б його з витонченішими звичаями вищих класів, із гідним наслідування побутом людей суспільно привілейованих. Не кажучи вже про ті прибутки, яких можна сподіватися від цієї справи,— а вони можуть виявитися чималимиг— подумайте про послугу, яку ми зробимо людству! Коротше кажучи, я подаю вам скромну ідею.

Містер Аарон від імені синдикату АКД-крамниць подякував містерові Пічему за цю ідею; потім підвівся старий Готорн і в жартівливій формі розповів один епізод з недавнього минулого.

— В таку хвилину я не хочу приховувати від вас,— добродушно сказав він,— що твердий намір докласти всіх зусиль для припинення братовбивчої війни між великими торговельними фірмами навіяло нам, керівникам Національного депозитного банку, одне суто інтимне враження. Це був візит до банку місіс Макхіт, що тепер сидить серед нас. Вона не говорила про комерцію. Вона говорила. про речі суто домашні. Але слова її так зворушили нас — адже в старих людей теж є серце,— що ми зразу відвідали її незаслужено зганьбленого й безневинно ув'язненого чоловіка і під час цих відвідин

дійшли цілковитої згоди. Ми просто не могли вчинити інакше. Отже, я хочу сказати — хоч би як старомодно це звучало,— що не тверезий діловий розрахунок показав нам вихід із такої складної ситуації; вихід цей знайшла любов.

Поллі теж підвелась і виголосила невеличку, промову. Ще ніколи так не нагадувала вона розквітлий персик, як у цю хвилину.

— Хоч у нас і не заведено, щоб дами виголошували промови,— сказала вона,— бо їм нібито не личить така офіційна роль, але я хочу все-таки сказати кілька слів про ту радість, яку я зараз відчуваю від думки, що я завжди прислухалась до голосу серця й що моя любов до чоловіка ні разу не похитнулась. Бо хоч ми, жінки, мислимо й не так тверезо, як царі творення, але на моєму прикладі можна побачити, що справжня любов також може привести до щасливого кінця. Треба тільки, щоб вона була досить сильна для цього, і не слід дуже дбати про те, що хтось там поглядатиме на тебе скоса. Хоч які мудрі ті плаці, що їх виковують наші чоловіки, але й ми, жінки, теж часом перемагаємо — перемагаємо зброєю кохання, хай би яким нерозважливим воно часом здавалося. І не раз я бачила, як Мак, тверезий бізнесмен, відкидав усе набік, ставив на карту всю свою кар'єру, аби тільки не втратити мене, обраницю свого серця. Правду я кажу, Маку?

На закінчення виступив Макхіт:

— Люба дружино, любий тестю, любі друзі! Загалом я дуже задоволений тією розв'язкою, до якої ми сьогодні прийшли після стількох непорозумінь. Я не приховую того, що походження моє невисоке. Я не завжди сидів за такими столами і в такому високошановному товаристві. Я почав свою діяльність із малого, в зовсім іншому середовищі. Але дорога, якою я йшов, завжди лишалась загалом та сама. Звичайно успішну кар'єру людини пояснюють її честолюбством або якимсь грандіозним, хитромудрим планом. Відверто кажучи, у мене зовсім не було такого плану. Я завжди хотів тільки одного: умерти не в притулку для бідняків. Мій девіз був: "Де падає кволий, там дужий стоїть". І, по суті, лише люди мого типу вибиваються в верхи. І навпаки — коли хто, будучи вже нагорі, забуде цей девіз, він дуже скоро опиниться внизу. Я цілком згоден із думкою нашого друга Аарона, що економіка завжди потребувала людей мого типу. Люди менш наполегливі не змогли б здобути з фунта, вкладеного їм у руки провидінням, ані пенса прибутку. Мені не хочеться хвалитись, але я певен, що наш синдикат виправдає всі надії. Принаймні одне мені ясне: такими низькими, як нині, ціни лишатись не можуть. Я закінчу свою промову заклик: "Все вище і вище! Per áspera ad astra"^х. І ще одне: "Ніколи не оглядайся на з а д!"

Останні слова містера Макхіта сповнили присутніх глибокою поважністю. Всі відчули, що цими словами він зачепив центральну проблему.

Задумано спорожнили вони свої келихи.

1 Через терни до зірок (лат.).

ЗЛИДАРСЬКИЙ ФУНТ

А тих, що фунта не мають — Куди ж подіти їх? Нехай у труну лягають, Обійдеться й без них?

Ба ні, тоді б ні в якого Тих фунтів не було. Без їхнього поту гіркого Багатство б не росло.

Дитяча пісенька

Сон солдата Ф'ю к у м б і

Солдат Ф'юкумбі теж був у церкві Тройці. Після того, як він добив маклера Кокса, він тільки один раз приходив на Олд-Оук-стріт. Бірі зразу вигнав його втришия.

У церкву Тройці він пішов, сподіваючись якось підійти до містера Пічема. Він знав, що той має якийсь стосунок до корабельної аварії. Але пропхатися до Пічема йому, звичайно, не пощастило. Та в церкві принаймні було тепло, і він лишився слухати проповідь про фунти.

Наступними днями він тинявся поблизу доків, без притулку, без друзів, ховаючись від поліції. Він падав дедалі нижче. Про звинувачення в убивстві Мері Свеєр він не знав нікогісінько, бо не читав газет.

Холодного листопадового вечора перед однією хлібною крамницею на Вест-Індія-стріт збігся гурт цікавих.

Якесь мале хлоп'я схопило з прилавка хлібину і гайнуло навтікача. Продавці зняли крик, і перехожі кинулись навздогін за злодійчуком. Він біг так швидко, як тільки могли його малі ноженята, але далеко не втік. На розі якийсь чоловік підставив йому ногу, хлопчик упав, його схопили, відвели назад у крамницю, й невдовзі його забрав полісмен. Люди, лаючись, розійшлися.

Серед тих, що переслідували хлопця з украденою хлібиною, був і якийсь голодранець непевного віку. Коли хлоп'я передали полісменові, той голодранець пішов у напрямі доків. Там він знав одне місце, де можна було переночувати.

Точніше кажучи, це був той самий чоловік, що підставив хлоп'яті ногу. Він зробив так зовсім машинально.

Добравшись до місця своєї ночівлі під одним з мостів, він витяг з кишені невеличкий пакунок, розгорнув папір, повільно зжував якісь цвілі недоїдки, що були там, скинув з ніг розбиті черевики, підняв один камінь, дістав з-під нього дві газети, сів на землю, вкрив газетами ноги, потім ліг, підклавши під голову куртку й обидва кулаки, і скрутився калачиком. Скоро він заснув, і йому приснився сон.

Після багатьох сторіч злигоднів настав день тріумфу. Трудящий люд повстав, скинув нарешті з шиї гнобителів, за одним заходом змів з дороги й усіх розрадників — можливо, найстрашніших своїх ворогів,— відкинув остаточно всі облудні надії й здобув перемогу. Все на світі змінилося. Підлість утратила гучну славу, все корисне прославилося, глупота позбулася привілеїв, жорстокість перестала давати зиск. Не в першу й не в другу чергу, але все-таки дуже скоро після перемоги мав відбутись великий суд.

Кожному відомо, що це означає. Про цей суд говорилося ?авжди, його ждали з незапам'ятних часів; усі народи вимальовували собі його картину до найменших подробиць. Дехто намагався був відсунути його аж на кінець світу, але такі намагання покласти справу під сукно збудили підозру; народи нізащо не хотіли чекати так довго.

Про те, щоб цей суд відбувся лиш тоді, коли згасне все земне життя, не могло бути й мови; адже після нього, власне, життя' мала тільки початись. Бо чи варт називати справжнім життям те, що було до цього суду?

І суд нарешті настав.

Той, кому все це снилось, головував на ньому. Він, зрозуміло, домігся цього тільки після запеклої боротьби, бо претендентів на посаду Верховного судді об'явилася сила-силенна і всі вони з диким ревінням, як скажені, билися за таке щастя. Але хто ж перешкодить людині вві сні здобувати які завгодно перемоги? І ось наш герой став головою на найбільшому суді в історії людства, єдиному справді потрібному, всеосяжному й справедливому суді.

Перед ним мали стати не тільки живі, а й померлі, всі, хто будь-коли якимсь-то чином покривдив бідних і беззахисних — чи то ділом, чи навіть самим словом.

На солдата Ф'юкумбі, що став Верховним суддею, чекала незмірно велика робота. Він визначив тривалість процесу в кількасот років. Адже треба було розглянути скарги всіх будь-коли скривджених і зневажених.

По довгих роздумах, що самі собою тривали не один місяць, Верховний суддя вирішив почати з того чоловіка, який, за словами одного єпископа на панахиді по загиблих солдатах, вигadaв притчу, що протягом двох тисяч років розповідалася з усіх амвонів. Це, на думку Верховного судді, було особливо тяжким злочином.

Засідання суду відбулось в одному подвір'ї, де чомусь висіла випрана білизна, і в присутності чотирнадцяти собак, що сиділи в клітці й уважно слухали. Вони були голодні й мали дістати свій харч тільки після оголошення вироку.

Обвинуваченого привели двоє жебраків.

Він був якийсь дрібний крамар, чи ремісник, як видно було з його дешевого, але пристойного костюма й гутаперчевого стоячого комірця.

На суддівському столі лежав ніж і написаний чорнилом лист із пришпиленою реєстраційною карткою.

Верховний суддя відкрив засідання, спитавши обвинуваченого, чи усвідомлював він усі можливі наслідки своїх слів і взагалі всяких висловлювань.

Обвинувачений відповів: так, його знають у всьому світі як засновника нової релігії.

Цю відповідь, як і все, що говорив обвинувачений, заніс до протоколу жебрак велетенського зросту, містер Смізі. Верховний суддя призначив його секретарем, добре знаючи його акуратність у записях. Адже містер Смізі свого часу, інкасуючи гроші, що здавав йому вуличний жебрак Ф'юкумбі, надзвичайно пунктуально реєстрував виробіток свого підлеглого.

Друге запитання Верховного судді було таке: чи обвинувачений визнає себе винним у тому, що він у своїй притчі перекутив факти і таким чином розповсюджував неправдиві відомості?

Обвинувачений палко заперечував таку провину. Він твердив, що, старанно працюючи й як слід поставивши справу, з одного фунта цілком можливо здобути п'ять, а то й усі десять.

Але на запитання, як же саме треба ставити справу, він зумів тільки повторити: як слід, як усі тямущі люди.

Проте Верховний суддя наполягав на точнішій відповіді, і обвинуваченому довелося признатися, що він ніколи не цікавився економічними питаннями й деталями, а тому добрів цього не знає.

Верховний суддя пильно подивився на нього, намагаючись збагнути, чи правду він каже, а потім грюкнув кулаком по столу так сильно, що іржавий ніж і лист аж підскочили. Але не сказав нічого, тільки спитав знову:

— Чи справді ви твердили, ніби не лише деякі люди, а всі, тобто кожен з народжених на світ, одержують свій фунт? Я звертаю на це вашу особливу увагу, бо це основний пункт обвинувачення.

Обвинувачений визнав, що він справді казав таке. Його, очевидно, тільки здивувало, чому саме це — основний пункт.

— Тоді скажіть нам, обвинувачений,— зовсім спокійно провадив Верховний суддя,— де ви чули, що всім людям на світі дається такий фунт, із якого можна здобути ще п'ять, а то й цілих десять фунтів?

— Так усі кажуть...— відповів обвинувачений повільно, бо він і досі ще силкувався зрозуміти, чому ж саме це має бути основним пунктом обвинувачення.

— Тоді ми викличемо тих, хто казав вам це, й допитаємо їх,— поважним тоном запропонував суддя.

Він подзвонив у обідній дзвіночок, і з-за розвішаної на шворках білизни вийшло кільканадцять чоловік, одягнених подібно до обвинуваченого, в таких самих гутаперчевих комірцях,— його знайомі, друзі дитинства, сусіди, вчителі, а також родичі. Вони поставали перед суддівським столом, і почався допит свідків.

Усі вони підтвердили, що їм було дано по фунту. Таким фунтом вони вважали свій здоровий глузд, вправність у ремеслі, працьовитість.

— А більше нічого у вас не буріо? — спитав суддя. Тоді один признався, що в нього була власна теслярня.

То був батько обвинуваченого.

Другий сказав, що батько платив за його навчання в школі. То був учитель обвинуваченого.

Третій дістав у спадщину бакалійну крамничку. То був сусід обвинуваченого.

Слухаючи кожного свідка, суддя кивав головою, немовби чекав саме таких слів і йіяхих інших. Глянувши на собак, що тислися до залізних ґрат клітки, він усміхнувся до них.

— Отже, до цього фунта ще багато дечого треба...— тільки й сказав він. А свідків ще спитав: — А ви як слід дбали про те, щоб примножити свій фунт?

Усі вони почали голосно запевняти, що примножували його по своїй силі й змозі, берегли й доглядали надбане, наживали нове добро, а до того ще виховували дітей і наділяли кожного з них фунтом.

Суддя знов усміхнувся до собак. Потім повернувся до обвинуваченого: чи не зустрічав він і інших людей — людей, які, на відміну від свідків, не дістали жодного фунта?

Обвинувачений похитав головою.

Тоді Верховний суддя ще раз подзвонив у свій дзвіночок, і з-за білизни виступили нові свідки. Вони були вдягнені гірше за перших, і хода їхня від утоми була важча.

— Хто ви? — спитав суддя. — І чому ви стали осторонь оцих свідків, що стоять біля столу?

Виявилося, що це все слуги, наймити та наймички перших свідків. До такого нахабства — стати поруч із своїми панами — вони ще не дійшли.

— Ви знаєте обвинуваченого? — спитав їх суддя.

Так, вони знали його. Це був той самий, що часто розмовляв з ними. Він казав їм, між іншим, і те, що кожна людина одержує від бога свій фунт, тобто свої фізичні й духовні сили, які вона повинна примножувати й застосовувати якомога краще. Вони це чули з його власних уст.

— Отже, і він вас добре знав?

— Авжеж, — відповіли вони, і обвинувачений мусив визнати, що це правда.

— А ваш фунт примножився? — суворо запитав їх суддя.

— Ні, — злякано відказали вони.

— А він бачив, що ваш фунт не примножується?

На хвилину вони розгубились, бо не знали, що відповісти на це запитання. Та потім один з них вийшов наперед — маленький хлопчик, достеменно схожий на того, що йому біля хлібної крамниці солдат підставив ногу — свою дерев'яну ногу. Хлопчик сміливо підійшов до столу, став перед суддею й голосно сказав:

— Д певне, що бач в! Бо ми мерзли в холод і ніколи не наїдалися досита. Сам поглянь на нас, хіба цього не видно зразу?

Засоромивши в рота два пальці, він свиснув, і з-поміж моклої білизни, ще мокріша, виступила якась жінка — викапана крамарка Мері Свеєр.

Верховний суддя трохи підвівся й нахилився вперед, щоб краще розгледіти її.

— Я хотів спитати тебе, Мері, чи холодно там, звідки ти прийшла, — сказав він голосно, — але, бачу, не варт і питати. Видно й так, що там справді холодно.

Помітивши, що вона стомлена, він додав:

— Сядь, Мері, ти вже доволі набігалась. Вона озирнулась навколо, але стільця не було.

Суддя подзвонив. Із неба пішов сніг — тонким стовпом, не товщим за середніх розмірів дерево. Коли з того снігу насипався стільчик, на який Мері могла сісти, суддя сказав:

— Холоднувате сідало, а як потепліє, то воно розтане, й доведеться тобі знову стояти. Але тут уже нічого не вдієш.

А до свідків він мовив:

— Отже, можна вважати за доведене, що вас викинули туди, де плач і скрегіт зубів?

— Ні, — відказав один з них, осмілівши. — Нас і не впускали нікуди.

Суддя окинув їх усіх замисленим поглядом і знову звернувся до обвинуваченого:

— Кепські ваші справи, добродію. Вам потрібен захисник. Але захисник, підхожий до вас.

Він подзвонив, і з будинку вийшов низенький чоловічок з вульгарним виразом обличчя.

— Ви захисник? — буркнув суддя.— Станьте позаду обвинуваченого.

Коли маленький чоловічок став за спиною в обвинуваченого, той зблід. Він добре зрозумів, що суддя призначив йому такого захисника не з добрим наміром.

Верховний суддя пояснив захисникові, на чому вони зупинились.

— Суд,— сказав він, визнав за доведене, що з тверджень обвинуваченого двоє відповідають дійсності: по-перше, те, що з допомогою фунта можна здобути зиск, а по-друге — що тих, хто його не здобуває, викидають у тьку кромішню, де плач і скрегіт зубів. Але твердження, ніби такий фунт дається кожній людині, суд не визнав доведеним.

Мері Свеєр,— знову почав Верховний суддя,— ти підписала контракт із містером Макхітом. Чи в тому контракті зазначалося, що він не повинен відкривати нових крамниць у сусідстві з твоєю?

Подумавши, Мері відповіла:

— Ні.

— А чому ти не помітила, що там нема такого пункту?

— Не знаю, Ф'ю.

Верховний суддя подзвонив. Із-за білизни вийшов високий чоловік з бамбуковою тростиною в руці. То був учитель, у якого колись училась самогубця.

— Ти не навчив своїх учнів читати,— суворо сказав йому суддя.— Як це так?

Високий пильно придивився до жінки, що сиділа перед суддею, й заявив:

— Вона вміє читати.

— Але не контракти! Не контракти! — гнівно закричав суддя.

Учитель ображено надувся.

— А навіщо моїм уайтчепельським учням уміти читати контракти? — буркнув він.— їм треба вчитись працювати, а контракти їм ні до чого.

— Що таке асоціація? — швидко спитав суддя.

— Об'єднання,— здивовано буркнув учитель.— До чого це тут?

— Правильно,— вдоволено мовив Верховний суддя,— об'єднання. А що таке Аттіка?

Учитель похмуро мовчав.

Верховного суддю це, здавалось, розчарувало, але він допитував далі.

— Ви вчилися в школі? — звернувся він до обвинуваченого, що стояв знітившись, понуривши голову.

Чоловік у гутаперчевому комірці ствердно кивнув. Тоді суддя й його спитав:

— Що таке Аттіка?

Але той не знав. Учитель, щоправда, спробував підказати. Йому, видно, було соромно, що обвинувачений так мало знає.

— Так, небагато ви знаєте,— сказав суддя.

Та враз утрутився низенький чоловічок, призначений захисником:

— Він знав досить. Для нас він знав досить!

— Ваша правда,— запобігливо пробелькотів суддя. Він зробив це зовсім машинально.

Верховний суддя знов узяв дзвінок, і до столу підійшов хирлявий чоловік у

офіціантському халаті. Це був той чоловік, у якого Ф'юкумбі колись купив шиночок.
— Він уміє писати?

Це запитання судді звернене було до вчителя. Той придивився до нового свідка, впізнав і в ньому свого колишнього учня й кивнув великою головою.

— А чом же ти не написав у нашому контракті,— обурено спитав свідка суддя,— що твій шинок мав клієнтів, лиш поки там поблизу щось будувалося?

— Як же я міг це зробити,— відмовив офіціант.— Я сам по вуха заліз у борги, відкриваючи його, і радий був, що за той рік розрахувався з кредиторами та знову дістав змогу влаштуватись на роботу в ресторан.

— Отже, він не вмів писати! — ще сердитіше вигукнув суддя.

Але потім він опанував себе й оголосив перерву.

Поки всі стояли й ждали, що буде далі, суддя підступив до вчителя й лагідно, майже влесливо спитав його, що ж таке Аттіка, Бо він не встиг дочитати своєї книжки до цього слова, її в нього відібрали.

Та вчитель тільки зміряв його поглядом і не відповів нічого.

Верховний суддя зітхнув і знову відкрив засідання. Але він уже не знав, що йому робити далі.

Глянувши на головного свідка, крамарку Мері Свеєр, він побачив, що вона шиє. Рука з голкою швидко клала стібок за стібком, хоч шити їй, власне, було нічого — адже їй не завозили полотна. Отже, голка просто рухалась у повітрі, і ніякої сорочки не виходило.

— А якби не настала затримка в постачанні,— тихо, замислено спитав суддя,— та якби там не відкрили ще одну крамницю, то, може б, ти й мала певний шматок хліба, Мері?

— А чом же ні? — втомлено відказала вона.— У мене ж були швачки.

— Оце ж і є головне! — вхопився за її слова Верховний суддя.— Але ми весь час топчемося на одному місці. Я ніколи не думав, що розібрати це діло буде так важко...

Він підвівся й відійшов до клітки. Собаки радісно заскавчали; вони думали, що їх нарешті нагодують. Але загадка ще не була розгадана.

Верховний суддя скося зиркнув назад. Там стояли свідки захисту, що підтримували обвинуваченого,— всі вгодовані, добре вдягнені, люди з успіхами й шансами в майбутньому; а навпроти них — голодні, худі, передчасно постарілі. Жінка на сніговому стільчику весь час шила уявну сорочку, хлопчик зігнув руку, наче тримав під пахвою важку хлібину, якої не було.

Суддя, стукаючи дерев'яною, пішов назад, до свого столу. Проходячи повз обвинуваченого, він ураз надумався й півголосом спитав його:

— Невже ти не розумієш?

Але чоловік у гутаперчевому комірці тільки знизав плечима й не відповів нічого.

— Отака різниця,— зітхнув суддя,— і без будь-якої причини. Але ж мусить тут бути чиясь вина! Тільки чия?

Він нерішуче зупинився, охоплений сумнівом: чи варт йому взагалі сідати знову в суддівське крісло?

"Усе лихо в тому, що я нічого не знаю,— думав він.— Невчений я, бракує мені освіти,

щоб розібрати це діло... Темний я... Якби мені тільки дізнатися, що воно таке — той їхній фунт!"

І раптом рвучко підвів голову, згадавши про надлюдську владу, дану йому нещодавно. Він підбіг до столу, схопив дзвіночок і, широко розмахуючи рукою, задзвонив.

З-за білизни довгою процесією вийшли томи Британської енциклопедії — сорок томів. Вони були товсті й ступали поважно.

В чотири шеренги, мов солдати, вишикувались вони перед Верховним суддею.

— Друзі мої,— шанобливо почав суддя.— Чи можете ви пояснити мені, чому це дехто з нас — менша частина — примножує своє добро, робить із одного фунта, як учить і вимагає біблія, два або п'ять, а то й усі десять, а решта — більшість — протягом довгого трудового життя примножують хіба що свої злидні? Який він, друзі мої, отой фунт щасливих людей, що дає такі величезні прибутки і що за нього, як мені доводилось чути, і між ними самими точиться така страшну війна? Що воно таке, той фунт?

Сорок томів зступилися кружка й почали радитись. Потім один вийшов наперед.

— Я можу розповісти вам усе про капітал,— сказав він густим, гучним, самовпевненим голосом.— Це гроші, які дають процент — подібно до того, як корова телиться. Хто ними володіє — чи успадкованими, чи то нажитими.— тому вони й дають прибуток. Може, це пояснить вам що-небудь.

Суддя повернув голову до Мері Свеєр:

— Мені пригадується, ніби в тебе теж були гроші. Ти не подумай чого такого, я не питаю в тебе, звідки ти їх узяла; але ж вони в тебе були. І не примножились.

— Еге ж,— байдуже сказала вона.— Трошки було. Та вистачило їх ненадовго.

— Вони не отелились, чуєте! — суворо мовив суддя до томів.

Тоді виступив наперед інший том.

— Я знаю дещо про —робочу силу,— голосно сказав він.— Якщо людина вкладає свою робочу силу в що-не-будь, то воно робиться цінніше. Цегла варта небагато, зате будинок — більше, розумієте?

— Е-е-е,— втомлено протяг суддя,— не в тім річ. Робочу силу має кожне з нас. Але те, у віщо ми її вкладаємо, належало не нам, або ж воно дуже швидко йшло прахом. Правда ж, Мері?

Потім виходили й ще інші томи, говорили щось про винаходи, або про організаторський хист, або про ощадливість. Але ніхто не міг до ладу пояснити, що ж таке той фунт удачливих людей.

Кінець кінцем вони вишикувались по-військовому в одну шеренгу й розраховались за порядком номерів, щоб Верховний суддя міг побачити, що вони тут усі. І справді, жодного не бракувало.

Тоді Верховний суддя відпустив їх і зажурився ще дужче.

І знову його погляд упав на головного свідка, швачку Мері Свеєр.

— Сіріус,— промимрив він собі під ніс. Потім сів у своє крісло й подзвонив.

Із-за білизни вийшов Сіріус. У нього було п'ять великих зубців-променів і дві маленькі ніжки.

— Ви останнім часом входили в знак Терезів? — спитав його суддя.

Сіріус, подумавши, відповів, що ні.

— А якби ви ввійшли в знак Терезів чи в який інший знак, чи могло б це, на вашу думку, становити загрозу для крамниці місіс Свеєр?

Сіріус заперечив, навіть не задумуючись. Він, очевидно, дуже образився.

— Отже, це й не ваша провина? Не від вао це все залежить? Річ тут не в щасті?

I2*

355

— Та який йолоп вам такого наплів? — обурився Сіріус.

Суддя відпустив його, понурих голову й безнадійно втупив очі в стіл.

Свідки обвинувачення заворушились.

— Нам уже треба йти,— загули вони.— Все одно нічого ви де доб'єтесь. Надто вже велика нерівність; вони хитріші за нас.

— Так, так, нерівність дуже велика,— підхопив і захисник, зсунувши на потилицю котелок.— Між людиною на дерев'янці і людиною без обох ніг, та ще й сліпою, величезна різниця, яка має й фінансові наслідки, любий мій Ф'юкумбі.

Суддя прислухався до захисникової мови дуже уважно, добре видно було, що його цікавить кожне слово низенького чоловічка. І суддя сам знав, що це бачать усі.

— От викличте Бірі, мого управителя,— глузливо порадив захисник,— він же син робітника, шахтаря.

Суддя трохи подумав, потім подзвонив, і з'явився Бірі. Не дожидуючи запитання, він потвердив, що має рахунок у банку.

— Але у мене є голова на в'язах! — гордо похвалився він.— Убиральня з похилою задньою стінкою — це моя ідея!

4 Захисник підтримав його:

— Так, так, він уміє видашувати з людей усе, що можна, ось у чому річ.

Свідки обвинувачення сердито загомоніли.

— Замовкніть! — суворо спинив захисника Верховний суддя.

Його погляд упав на речі, що лежали на столі,— ніж і лист. Він підвівся, обійшов стіл, став перед ним, як свідок, і сказав, звертаючись ніби до судді:

— Моїм фунтом був оцей ніж.

Тоді квапливо вернувся на своє місце, сів і суворо промовив:

— Ось вам ще один основний пункт. Мері, а який фунт був у тебе?

І підняв листа, щоб напровадити їй відповідь.

— Моїм фунтом був отой лист,— зрозумівши його, сказала вона і цим трохи допомогла йому.

— У цьому листі написано, що ти знаєш про свого роботодавця такі речі, за які садовлять у в'язницю. Це називається шантаж, правда?

— Авжеж,— погодилась вона.

— Так, це наш фунт, отакий у нас фунт,— замислено промимрив суддя.— Але який же їхній фунт?

Він сидів, підперши голову руками, зовсім розгублений і зневірений.

— Нічого не можу добрати,— поскаржився він.— — Оті Д-крамниці, оті військові транспортні Прибутки, прибутки й прибутки! Звідки вони беруться, справді? Отакі незліченні бариші, отакі війни, отака нерівність! І як вони примудряються все це робити?

Та враз йому впав у очі Бірі, і одна Думка саянула у нього в голові. Він оглянувся на свого писаря, що колись був його роботодавцем.

— Смізі,— спитав він його,— а якби мене тоді не відняли в тебе, ти справді мав би певний шматок хліба?

— А чом же ні? — відказав той.

— Так тоді ж діло ясне! — вигукнув суддя, і голос його тремтів від збудження.— Тоді зрозуміло, що таке ваш фунт! Устань, Мері, підійди сюди, хлопче, і ти стань до них, Смізі!

І переможно обернувся до родичів обвинуваченого:

— От де ваш фунт! Це ми — ваш фунт! Людина людині фунт! Хто не має кого визискувати, той визискує сам себе! Докопались нарешті! А ви ще приховували! Он стіна — де той муляр, що склав її? Йому заплачено за роботу сповна? А оцей папір? Хтось же його зробив? Чи він одержав усе, що йому належало? Або стіл. Хіба тому, хто стругав оці дошки, ніхто нічого не лишився винний? А ота білизна на шворці! А сама шворка! Та й дерево — воно ж не само тут виросло, його хтось мусив посадити! І оцей ніж! Чи за все заплачено? Сповна? Вже ж, що ні! Треба розіслати циркуляр — просять об'явитися всіх, хто не одержав сповна за свою роботу! Самих підручників історії та біографій нам не досить! Давайте-но сюди списки на платню!

І, повернувшись до обвинуваченого, заgrimів:

— Твою провину доведено! Ти все перекрутив! Сіяв неправду! І я тебе засуджу! За пособництво! Бо ти дав

у руки своїй братії цю притчу! А вона — теж фунт, і нею визискують людей! І всіх, хто її поширює, хто сміє розповідати такі речі, я теж засуджую! До страти! Але й це ще не все! Хто слухає такі байки і не виступає відразу

проти цієї брехні, того я теж засуджую! А що я й сам слухав цю притчу і мовчав, то я й себе засуджую до страти! І сів, облитий потом.

Через кілька днів Ф'юкумбі заарештували. На превеликий подив солдата, його судили за вбивство Мері Свеєр. Присудили його до страти і повісили під захоплені вигуки великого натовпу дрібних крамарів, шбачок, інвалідів війни та жебраків.